લેવ તોલ્સ્તોય

લઘુનવલો અને નવલિકાઓ

અજિતો
ઈવાન ઈલ્યીચનું મૃત્યુ
ક્રેઈત્સેર સોનાટા
ફાધર સેર્ગિયસ
નૃત્યસમારંભ પછી

આ સંગ્રહમાં નવલકથાકાર લેવ તોલ્સ્તોયની ઉત્તમ કૃતિઓ સામેલ કરવામાં આવી છે. તેમની આ કૃતિઓનું સર્જન તેઓ સિદ્ધહસ્ત લેખક બની ગયા ત્યાર પછી થયેલું છે. તેમની અત્યંત લોકપ્રિય કૃતિ 'અજિતો'થી શરૂ થતો સંગ્રહ તેમના મૃત્યુ બાદ પ્રકાશિત તેમની અંતિમ કૃતિ 'નૃત્યસમારંભ પછી' સાથે પૂરો થાય છે.

"તોલ્સ્તોય તો જગતને સામાજિક તથા રાજકીય જીવનના તખતાના પાછળના ભાગમાં પહોંચી ગયેલા માનવીની જેમ નીરખે છે, જ્યારે આપણામાંથી મોટા ભાગના લોકો તખતાની સામે બેસીને

લેવ તોલ્સ્તોય

લઘુનવલો અને નવલિકાઓ

પ્રગતિ પ્રકાશન
મોસ્કો

અનુવાદક — અતુલ સવાણી

ચિત્રકાર — રુદકોવ

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

Повести и рассказы

На языке гуджарати

$T\frac{70301-681}{014(01)-77}761-77$

અનુક્રમણિકા

ગજિયો

એક ઘોડાની કથની

૧૮૫૬માં તોલ્સ્તોયને ઘોડદોડના પ્રખ્યાત ઘોડા ગજિયાની જીવનમાં ઊંડો રસ જાગ્યો હતો. ઘોડા વિશે વાર્તા લખવાના લેખકના ઇરાદાનો પ્રથમ ઉલ્લેખ તેમની એ વરસની ડાયરીમાં જોવા મળે છે—"મને ઘોડા વિશે વાર્તા લખવાનો મનોરથ છે." તોલ્સ્તોયે 'ગજિયો'ની વાચનાને પહેલી વાર ૧૮૬૪માં મઠારી હતી. ત્યાર પછી લગભગ બે દાયકા સુધી તેમણે વાર્તાને હાથ પણ ન લગાડયો. તેમનાં પત્ની સોફિયા તોલ્સ્તાયાએ ૧૮૮૫માં તોલ્સ્તોયની કૃતિઓનો સંગ્રહ તૈયાર કરતી વેળા 'ગજિયો'ને તેમાં સામેલ કરી. તોલ્સ્તોયે વાચનામાં મહત્ત્વના સુધારાવધારા કર્યા, અને નવી સુધારેલી વાચના ૧૮૮૬માં પ્રકાશિત થઈ.

સ્તાખોવિચની
સ્મૃતિને સમર્પિત

૧

ગગનમાં પ્રકાશ વધારે ને વધારે ઊંચે ફેલાતો ગયો, અરુણની લાલિમા ધરતી પર અધિકાધિક ઉજાસ પાથરતી ગઈ, રૂપેરી મોતી જેવાં ઝાકળબિંદુઓ અધિક શ્વેત ઝગમગાટ કરવા લાગ્યાં, વનમાં કલશોર વધવા લાગ્યો... લોકોની હલચલ શરૂ થઈ ગઈ. હવેલીની ઘોડારમાં ઘોડાં અધીરાં થઈને ખડ ફેંદી રહ્યાં હતાં અને છીંકોટા કરી રહ્યાં હતાં. ક્યારેક ક્યારેક તેઓ કોઈ ચીજ સારુ માંહોમાંહે બાખડી પડતાં અને ખીજે ભરાઈને જોરથી હણહણાટી કરવા લાગતાં.

“ધીરાં પડો! ધીરાં પડો! ઘણો વખત છે! જાણે કેમ ભૂખે મરતાં હોય!” ઝાંપો ઉઘાડતા ઘરડા ઘોડારિયાનાં વેણ મિજાગરાના કિચૂડ કિચૂડ અવાજમાં ભળી ગયા. ઝાંપા તરફ લપકતી એક ઘોડીને હાથ હલાવીને અટકાવતાં ઘોડારિયાએ ઘાંટો પાડ્યો: “પાછી મર!”

બુઢ્ઢા ઘોડારિયા નેસ્તેરે કઝ્ઝાક જાકીટ પહેર્યું હતું અને તેની ઉપર બાંધેલા ચામડાના પટ્ટામાં ભાતાની પોટકી અને તરેહવાર સાધનો લટકાવેલાં હતાં. ખભે ચાબુક અને હાથમાં જીન તથા લગામ લઈને તે દાખલ થયો.

તેના ટોણાની કશી અસર ઘોડાંની ઉપર વરતાઈ નહિ—તેઓ તો બેપરવાઈનો દેખાવ કરીને જાણે કશી ફિકર ન હોય એમ ઝાંપાથી આઘાં ખસી ગયાં—માત્ર એક બુઢ્ઢી બદામી ઘોડી સિવાય. તેને બરછટ કેશવાળી હતી. તેણે કાન ઊંચા કરી દીધા અને એકદમ ફરી જઈને પૂંઠ નેસ્તેર તરફ કરી દીધી. તેની પાછળ જ ઊભેલી એક જુવાન ઘોડીને આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની કશી જરૂર નહોતી, પરંતુ તે છતાં તેણે હણહણાટી કરી અને નજીક આવનારા પહેલા ઘોડાની સામે પાછલા પગ ઊંચા કર્યા.

"ધીરી મર ને હવે!" ઘોડારિયો મોટેથી ટોકતો દૂરના ખૂણા તરફ જવા લાગ્યો. તેના અવાજમાં ધમકીની છાંટ હતી.

ઘોડારનાં લગભગ એકસો ઘોડાંમાંથી ફક્ત એક જ કાબરચીતરો ખસીઘોડો જરાય અધીરો ન થયો. તે એક છાપરીનાં નેવાં નીચે એકલો ઊભો ઊભો આંખો અરધી મીચીને લાકડાની થાંભલીને ચાટી રહ્યો હતો. થાંભલીનો સ્વાદ કેવો હશે એ કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પરંતુ થાંભલી ચાટતો કાબરચીતરો ખસીઘોડો ખૂબ ગંભીર ને ગમગીન દેખાતો હતો.

"મસ્તી ચડતી લાગે છે, ખરું ને?" ઘોડારિયો તેની નજીક પહોંચતાં અગાઉ જેવા જ અવાજે બોલ્યો અને તેણે જીન તથા ભભકદાર ડલી ખાતરના ઢગલા ઉપર મૂક્યાં.

કાબરચીતરા ખસીઘોડાએ થાંભલી ચાટવાનું બંધ કરીને

જરાય હલ્યા કે ચલ્યા વગર નેસ્તેરની સામે નજર તાકી. તેણે મોં ન મલકાવ્યું, ભવાં ન સંકોડયાં, કે રીસ પણ ન કરી. પરંતુ થોડીક પળો પછી તેના પેટની ચામડી ફરકી અને તે ઊંડો નિસાસો નાખીને બીજી તરફ ફરી ગયો. ઘોડારિયાએ તેની ગરદન ફરતે હાથ વીંટાળીને લગામ ભરાવી દીધી.

"નિસાસા કેમ નાખે છે?" નેસ્તેર બોલ્યો.

ખસ્સીઘોડાએ જરાક પૂંછડી હલાવી, જાણે જવાબ દેતો હોય કે "ખાસ કંઈ નહિ, નેસ્તેર." ઘોડારિયાએ જીન ને ઝૂલ ગોઠવી દીધાં. ઘોડાએ કાન ઊંચા કરીને જાણે નાખુશી મનાવી. બદલામાં તેને નાલાયક કહીને નવાજવામાં આવ્યો. પટ્ટો કસવામાં આવ્યો ત્યારે ઘોડાએ વિરોધમાં થોડાક ધમપછાડા કર્યા, પરંતુ ઘોડારિયાએ તેના મોઢામાં આંગળી ખોસીને પેટમાં પાટુ લગાવ્યું એટલે તેનો જાણે દમ નીકળી ગયો. તોપણ, નેસ્તેરે પટ્ટો દાંતમાં પકડીને કસ્યો ત્યારે તેણે ફરી કાન ઊંચા કરીને ઘોડારિયાની સામે નજર નાખવાની હિંમત નો કરી જ. તેને ખબર હતી કે એથી કશો ફાયદો નથી થવાનો, પરંતુ તેનો ઇરાદો પોતાની નાખુશી નેસ્તેરને હંમેશાં મુદ્દલ છુપાવ્યા વગર સાફ સાફ બતાવી દેવાનો હતો. જીન બંધાઈ ગયું એટલે ઘોડો સૂજી ગયેલો જમણો પગ ઢીલો કરીને કોણ જાણે કેમ ચોકડું ચાવવા લાગ્યો, જોકે પાછલા અનુભવથી તેને એટલી ખબર તો પડી જ ગઈ હશે કે ચોકડા કરતાં બેસ્વાદ બીજું કશું ન હોય.

નેસ્તેર ટૂંકા રકાબમાં પગ ભરાવીને ઠેકડો મારતો ઘોડાની ઉપર સવાર થઈ ગયો એટલે તેણે ગોઠણ નીચેથી કોટના છેડા ખેંચી કાઢયા અને કોચવાનો, શિકારીઓ, તથા

ઘોડારિયાઓની ખાસ રીતે બેસીને લગામ ખેંચી. ખસીઘોડાએ માથું ઊંચું કરીને ફરમાન મુજબ રવાના થઈ જવાની તૈયારી જાહેર કરી પણ કદમ ન ઉઠાવ્યું. તેને ખબર હતી કે ઘોડેસવાર રવાના થતાં પહેલાં ઘાંટા પાડીને બીજા ઘોડારિયા વાસ્કાની તેમ જ ઘોડાંની ઉપર ફરમાનોની ઝડી વરસાવશે. અને ખરેખર, નેસ્તેરના ઘાંટા શરૂ થઈ ગયા.

"વાસ્કા!" તેણે સાદ પાડયો. "એય વાસ્કા! ઘોડીઓને છોડી દીધી કે નહિ? ક્યાં મરી ગયો, ખવીસ! ઊંઘે છે કે શું? ઝાંપો ખોલી નાખ! પહેલાં ઘોડીઓને બહાર કાઢ!" અને એવાં જ બીજાં ફરમાનો તેણે છોડયાં.

ઝાંપો કિચૂડ કિચૂડ ચિત્કાર કરી ઊઠયો. ખિજાયેલો ને ઊંઘરેટિયો વાસ્કા એક ઘોડાની લગામ પકડીને ઝાંપા નજીક ઊભો ઊભો બાકીનાં ઘોડાંને બહાર તગેડી રહ્યો હતો. ઘોડાં ખડ ઉપર સાવચેતીથી પગ માંડતાં અને નસકોરાં ફૂલાવીને સૂંઘતાં એક પછી એક બહાર નીકળવા લાગ્યાં. વછેરીઓ, વછેરા, વરસદિવસનાં થનગનતાં ઘોડાં, અને મોટા પેટની ફિકરમાં કાળજીથી કદમ માંડતી ગાભણી ઘોડીઓની અકેકની કતાર વહેતી થઈ ગઈ. તેઓની પાછળ બબ્બે ને ત્રણ ત્રણની કતારમાં ધસારાબંધ જતી જુવાન ઘોડીઓ એકબીજાની પૂંઠે માથાં ભટકાવતી હતી અને ઉતાવળમાં ઠેસ ખાઈ જતી હતી. ઘોડારિયાઓ તેઓને ગાળો ભાંડી રહ્યા હતા. ધાવણાં વછેરાં અજાણી ઘોડીઓના પગમાં અટવાઈ રહ્યાં હતાં અને જાણે મોટાં ઘોડાંની હણહણાટીનો હોંકારો દેતાં હોય એમ તીણી હણહણાટી કરી રહ્યાં હતાં.

એક રંગીલી જુવાન ઘોડી ઝાંપાની બહાર નીકળતાંવેંત માથું ઉપરનીચે હલાવવા, પાછલા પગ ઊંચા કરવા, અને

હણવી હણહણાટી કરવા લાગી, પરંતુ દોડીને ઘરડી ટપકાંદાર ઝુલ્દિબાની આગળ નીકળી જવાની હિંમત તેનાથી ન થઈ. ઝુલ્દિબા પોતાનું મોટું પેટ આમતેમ ઝુલાવતી હંમેશની જેમ ધીરે, ભારે, અને ગંભીર ચાલે બધાં ઘોડાંને મોખરે ચાલી રહી હતી.

ખીચોખીચ ભરેલી ને ધમધમતી ઘોડાર થોડી વારમાં સાવ ખાલી થઈ ગઈ. છાપરીઓની થાંભલીઓ ઉપર જાણે ગમગીની અને એકલતા છવાઈ ગઈ. ઘોડાંના પગ નીચે કચરાઈને જામી ગયેલાં ખડ તથા લાદના ખડકલા સિવાય બીજું કશું અંદરમાં નજરે પડતું નહોતું. કાબરચીતરો ખસીઘોડો એવા દેખાવથી ટેવાયેલો હોવા છતાં જાણે હતાશ થઈ ગયો. કોઈને દુવાસલામ કરતો હોય એમ તેણે માથું ઉપરનીચે હલાવ્યું, પટ્ટો કસીને બાંધેલી હાલતમાં બની શકે એટલો ઊંડો શ્વાસ લીધો, અને સુકલકડી પીઠે ઘરડા નેસ્તેરનો ભાર વેંઢારતાં, પોતાના વાંકા અક્કડ ટાંટિયા ઘસીને ટોળાની પાછળ પાછળ ચાલવાનું શરૂ કર્યું.

"સડકે પહોંચતાંવેંત બુઢ્ઢો પિત્તળની પટ્ટી જડેલી ને સાંકળીવાળી પુરાણી હોકલી દીવાસળી ચાંપીને સળગાવશે અને ધુમાડા કાઢવા લાગશે," ઘોડો વિચારવા લાગ્યો. "પણ મને તો ખુશી છે. સવારના પહોરમાં હોકલીની ખુશબો માણવા મળે છે. તમાકુની વાસથી મને ઘણી મઝાની યાદો તાજી થઈ જાય છે. મને તો ફક્ત એક જ વાંધો છે— બુઢ્ઢો હોકલી દાંત વચ્ચે દબાવે કે તરત જ એને ફાંકો આવી જાય છે, એ પોતાને મોટો માંધાતા સમજી બેસે છે, અને જીનમાં એક તરફ નમી જાય છે. વળી મને જ્યાં દુખે છે એ તરફ જ નમે છે. પણ ભલે નમતો. બીજાની મોજ ખાતર

મારે દુઃખ વેઠવાનું આ કંઈ પહેલી વારનું નથી. મને તો એમાં ઘોડાને થાય એવો એક જાતનો સંતોષ પણ થાય છે. બિચારો ભલે ફાંકો રાખે, એકલો હોય અને કોઈ જોતું ન હોય ત્યારે જ એમ કરે છે. એને મઝા પડતી હોય તો ભલે એક તરફ નમીને બેસે." કમજોર ટાંટિયા વડે કાળજીથી કદમ માંડીને સડકની વચ્ચોવચ ચાલતા ઘોડાના મનમાં એવા વિચારો ઊભરાઈ રહ્યા હતા.

૨

ઘોડાં નદીકિનારે ચરવાની જગ્યાએ પહોંચ્યાં એટલે નેસ્તેર નીચે ઊતર્યો અને તેણે જીન છોડીને ખસીઘોડાને છૂટો કર્યો. ઘોડાં ધીરે ધીરે ચરાણ તરફ જવા લાગ્યાં. હરિયાળા ઘાસ ઉપર ઝાકળનાં બિંદુ જામી ગયાં હતાં અને ધરતીમાંથી તેમ જ નદીના અર્ધ ગોળાકાર વહેણમાંથી ઊઠતું ધુમ્મસ છવાઈ ગયું હતું.

નેસ્તેરે ખસીઘોડાની લગામ કાઢી નાખીને તેને ગળે હાથ ફેરવ્યો. ઘોડાએ આંખો મીચીને જાણે ખુશી તથા અહેસાનની લાગણી જાહેર કરી. "ઘરડા ખચ્ચરને આવા લાડ ગમે છે!" નેસ્તેર ગણગણ્યો. પરંતુ ખસીઘોડાને નેસ્તેરની એવી હરકત જરાય નહોતી ગમતી. એ તો માત્ર લાગણીની નજાકતને ધ્યાનમાં લઈને ખુશીનો ખાલી ઢોંગ જ કરતો હતો અને નમતું મૂકીને માથું હલાવતો હતો. પરંતુ બુઢ્ઢા ઘોડારિયાએ અચાનક જ કશી ચેતવણી કે કશા કારણ વગર (વધારે પડતી લાગણી બતાવવાથી ઘોડાની નજરમાં પોતાનો મોભો ઘટી જવાની બીક નેસ્તેરને કદાચ લાગી હોય તો એ સિવાય) ઘોડાનું

માથું આઘું હડસેલી દીધું અને લગામ વીંઝીને ઘોડાના સુક્લકડી પગ ઉપર બકલ વડે આકરો ફટકો ઝીંકી દીધો. પછી તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર નજીકના ટીંબા તરફ ચાલ્યો ગયો. તેની રોજની બેસવાની જગ્યા ટીંબા ઉપર ઝાડિયા પાસે હતી.

એવા વર્તનથી ઘોડાને હેરત થયા વગર ન જ રહે, પરંતુ તેણે હેરતની કોઈ નિશાની જાહેર ન થવા દીધી. એ તો ખાસો ફરી જઈને દોરી જેવી પૂંછડી ધીરે ધીરે હલાવતો, હવા સૂંઘતો, અને દેખાવ પૂરતાં થોડાંક તરણાં તોડીને મોંમાં ચાવતો નદી તરફ જવા લાગ્યો. ચોમેર જુવાન ઘોડીઓ અને વરસદિવસનાં તેમ જ ધાવણાં વછેરાં ગેલમાં કૂદાકૂદ કરી રહ્યાં હતાં પણ તેણે એ તરફ મુદ્દલ ધ્યાન જ ન આપ્યું. તેને ખબર હતી કે તંદુરસ્તી જાળવી રાખવી હોય, ખાસ કરીને તેની ઉંમરે, તો નાસ્તો કરતાં પહેલાં ખાલી પેટે સારી પેઠે પાણી પી લેવું બહુ સારું. એટલે તેણે નદીકિનારે સૌથી વધારે ઢોળાવવાળી બહોળી જગ્યા ગોતી કાઢી, ખરીઓ તથા ઓઠણ પાણીમાં ઝબોળી દીધાં, અને વહેતા જળમાં ઊચું નાખીને ખરબચડા હોઠ વડે પાણી ચૂસવાનું શરૂ કરી દીધું. પાણી પીતો પીતો તે પડખાં ફુલાવતો હતો અને કોરી પૂંઠ નજીક દૂબળી પડી ગયેલી કાબરચીતરી પૂંછડી હલાવતો હતો.

ખસીઘોડાને હંમેશાં ચીડવતી ને પરેશાન કરી નાખતી એક મસ્તીખોર બદામી ઘોડી જાણે કામસર આવતી હોય એવી અદાથી પણ હકીકતમાં તો પાણી ડહોળી નાખવાની મેલી મુરાદે પાણીમાં ચાલતી તેની તરફ આવવા લાગી. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં ખસીઘોડાએ પેટ ભરીને પાણી પી લીધું

હતું. એટલે ઘોડીની મેલી મુરાદની જાણે મુદ્દલ ખબર જ ન હોય એવી રીતે તેણે પોતાના પગ એક પછી એક કાદવમાંથી બહાર ખેંચી કાઢયા, અને નાનેરાં ઘોડાંથી સલામત અંતરે જઈને નાસ્તો શરૂ કર્યો. તે લગાતાર ત્રણ કલાક ચરતો રહ્યો. તેણે પગ કઢંગી રીતે પહોળા ફેલાવી દીધા હતા જેથી ઓછામાં ઓછું ઘાસ પગ તળે ચંપાઈને બગડે, અને પૂરા ત્રણ કલાક દરમિયાન તેણે માથું ભાગ્યે જ ક્યારેય ઊંચું કર્યું હશે. તેણે એટલું બધું ખાઈ લીધું કે ચામડીમાં ઊપસી આવેલી પાતળી પાંસળીઓની નીચે તેનું પેટ જાણે ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી ગૂણીની જેમ લટકવા લાગ્યું. પેટપૂજા પતી ગઈ એટલે ચારેય દુખતા પગને ઓછામાં ઓછી તકલીફ થાય એવી રીતે, ખાસ કરીને તો સૌથી કમજોર જમણા આગલા પગને ઓછામાં ઓછી પીડા થાય એવી રીતે, સંતુલનમાં ગોઠવીને તે ઊંઘી ગયો.

વૃધ્ધાવસ્થા ક્યારેક શાહી ઓજસ ધરાવતી હોય છે, ક્યારેક ઘૃણાજનક હોય છે, ક્યારેક દયાજનક હોય છે. ક્યારેક તે એકીવખતે શાહી ઓજસ ધરાવતી તેમ જ ઘૃણાજનક હોય છે. કાબરચીતરા ખસીઘોડાની વૃધ્ધાવસ્થા એવા પ્રકારની હતી.

તેની કાયા કદાવર હતી—ઓછામાં ઓછી સાડા પાંચ ફૂટ ઊંચી. તેના લગભગ કાળા અંગમાં ક્યાંક ક્યાંક દૂધિયા ધબ્બા હતા—એટલે એમ કે ક્યારેક દૂધિયા હશે પણ હવે તો એ મેલા બદામી રંગના દેખાતા હતા. એવા ધબ્બા બધા મળીને ત્રણ હતા. પહેલો ધબ્બો નાકની એક બાજુએથી શરૂ થઈને ત્રાંસો ઉપર જતો માથાને તથા અરધી ગરદનને આવરી લેતો હતો. તેની લાંબી બરછટ કેશવાળી ક્યાંક સફેદ અને ક્યાંક બદામી હતી. બીજો ધબ્બો તેના જમણા પડખા

ઉપર અને અરધા પેટ ઉપર ફેલાયેલો હતો. અને ત્રીજો ટુકડો ઢગરાંથી શરૂ થઈને બેઉ જાંઘને તેમ જ પૂંછડીના ઉપલા ભાગને આવરી લેતો હતો. પૂંછડીનો બાકીનો ભાગ ચોખાશ પડતો રંગબેરંગી હતો. તેની સૂકી ગરદન જાણે લાકડામાંથી કોતરીને બનાવેલી હોય એવી દેખાતી હતી અને તેને છેડે ખાલી હાડચામનું ભારે માથું લટકી રહ્યું હતું. તેની આંખો ફરતા ઊંડા ખાડા પડી ગયા હતા અને કશાક બખેડાતાં ત્રુટી ગયેલો નીચલો હોઠ લબડી રહ્યો હતો. તેનો એક કાન ચિરાઈ ગયેલો હતો અને બેઉ કાન મોટે ભાગે ઢીલા લબડતા જ રહેતા, પરંતુ ક્યારેક લગાતાર ચોંટી રહેતી કોઈ માખીને ઉડાડવા તે કાન ફરકાવતો. તેના માથાના બચી ગયેલા થોડાક વાળ એક કાનની પાછળ લટકી રહ્યા હતા. સુકાઈ ગયેલા કોરા કપાળમાં કરચલીઓ પડી ગઈ હતી. ગળા નીચેની ચામડી ખાલી કોથળીઓની જેમ લટકી રહી હતી. તેના માથાની તથા ગરદનની નસોમાં ગાંઠો પડી ગઈ હતી, અને માખી જરાક અડે તો યે નસો ફરકી ઊઠતી. તેના ચહેરા ઉપર કડક ગંભીરતા, ગહનતા, અને કાયમી પીડાના ભાવ છવાયેલા રહેતા. તેના આગલા પગ ગોઠણેથી વળી ગયેલા હતા, બેઉ પગની ખરીઓ સૂજી ગયેલી હતી, કાબરચીતરા જમણા પગના ગોઠણ નજીક મુઠ્ઠી જેવડું ગૂમડું હતું. તેના પાછલા પગની હાલત બહેતર હતી, પણ જાંઘ ઉપરની રુવાંટી એક વાર ઘસાઈ ગયા પછી ફરી વાર ઊગી જ નહોતી. તેની સુકલકડી કાયામાં પગ જાણે વધારે પડતા લાંબા લાગતા હતા. તેની પાંસળીઓ સરખી ગોળ તો હતી, પરંતુ એટલી છતી ને ઊપસી ગયેલી હતી કે ચામડી જાણે વચ્ચેનાં પોલાણોને સખત ચોંટી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું. તેની ખાંધ અને

પીઠ ઉપર અનેક વાર પડેલા મારની નિશાનીઓ હતી અને પૂંઠે પડેલો તાજો જખમ પાકી ગયો હોવાથી ત્યાં સોજો ચડી ગયો હતો. ઊપસેલી કરોડને છેડે પૂંછડીનો શરૂઆતનો કાળો ભાગ લગભગ વાળ વગરનો હતો અને ઢીલો લટકી રહ્યો હતો. પૂંછડી નજીક ઢગરાંમાં હાથ જેવડો મોટો જખમ હતો (કદાચ કોઈ જીવડું કરડયું હશે) અને તેમાંથી સફેદ વાળ બહાર નીકળી રહ્યા હતા. તેની ખાંધ ઉપર પણ એક ગૂમડું હતું. અતિસારના રોગને લીધે તેના પાછલા પગના ગોઠણ તથા પૂંછડી ઉપર મળના થર બાઝી ગયેલા હતા. તેની ખાલના જાડા ટૂંકા વાળ કાંટા જેવા હતા. પરંતુ ખસીઘોડાની એવી ધૃણાજનક જરાગ્રસ્ત હાલત છતાં તેને જોઈને ખ્યાલ આવવાનો જ અને કોઈ નિષ્ણાત ચોક્કસ ક્હેવાનો જ કે તેની જુવાનીના જમાનામાં તે ખરેખર સરસ ઘોડો રહ્યો હશે.

નિષ્ણાત ખરેખર કહેવાનો કે રશિયામાં ફકત એક જ જાતના ઘોડાને આવાં લક્ષણો હોય—પહોળાં હાડકાં, મોટા ગોઠણ, મઝાની ખરીઓ, પાતળા પગ, ઘાટીલી ગરદન, બધી બાબતોમાં તાજ સમું દેખાવડું માથું, મોટી મોટી કાળી તેજ વેરતી આંખો, મોં અને ગરદનની નસોની રજવાડી ગાંઠો, અને મુલાયમ ખાલ તથા વાળ. ધૃણાજનક જરાવસ્થા (કાબરચીતરા રંગને લીધે વધારે સાફ તરી આવતી) અને જેઓ પોતાની શકિત અને સુંદરતા અંગે સભાન હોય તેઓના દેખાવ તથા આચરણમાં લાક્ષણિક રીતે છલકાતા પ્રશાંત આત્મવિશ્ર્વાસના ભયાનક મિશ્રણની હાલતમાં પણ ઘોડાની અદામાં કશુંક શાહી જરૂર હતું.

ઝાકળભીના ચરાણમાં ઘોડો સજીવ ખંડેરની જેમ અટૂલો ખડો હતો. ટોળાનાં ઘોડાં છૂટાંછવાયાં વીખરાઈને નજીકમાં

ચરી રહ્યાં હતાં. તેઓની દોડાદોડી, ખોંખારા, હણહણાટી, અને જુવાનીના તરવરાટથી છલકાતાં મસ્તી તોફાનનો અવાજ સંભળાઈ રહ્યો હતો.

૩

આકાશમાં સૂર્ય વનરાજીથી ઊંચે પહોંચી ગયો હતો અને સવારના તેણે જ નદીના વળાંક ઉપર ચળકતો પ્રકાશ રેલાવી દીધો હતો. સુકાતી ઝાકળનાં નાનકડાં બિંદુએ તરણાંને ભારેલાં નજરે પડતાં હતાં અને વિલાતું ધુમ્મસ દલદલ જેવા રનની ઉપર ક્યાંક ક્યાંક આછા ધુમાડા જેવું ફેલાયેલું હતું. આકાશમાં વાદળોનાં ઝુંડ ઘેરાઈ રહ્યાં હતાં પરંતુ વરસાદનું નામનિશાન નહોતું. નદીને સામે કિનારે ખેતરોમાં અનાજના પાકનાં નળીઓ જેવાં ટૂંકાં લીલાં સરોડાં ખડાં હતાં. હરિયાળી તથા ફૂલની ખુશબો હવામાં ભળેલી હતી. રનમાંથી કોયલનો ટહુકાર સંભળાયો. ટીંબા ઉપર ચત્તો સૂઈને આરામ કરતો નેસ્તેર જિંદગીનાં બાકી બચતાં વરસોની ગણતરી કરી રહ્યો હતો. ખેતરો અને ચરાણોની ઉપર લાવરીઓ ઊડી રહી હતી. મોડું પડેલું એક સસલું ઘોડાંના ટોળામાં અટવાઈ ગયું અને જોખમ અંગે સાવચેત બની જતાં દોડીને સલામત અંતરે એક છોડવા હેઠળ બેસી ગયું. વાસ્કા માથું ઘાસમાં દબાવીને ઘોરવા લાગ્યો. ઘોડીઓ તેની ફરતે મોટા ચકરાવા લેતી ઢોળાવના નીચલા ભાગમાં વીખરાઈ ગઈ. મોટી ઘોડીઓ છીંકોટા કરતી ઝાકળભીના ઘાસમાં પગલાંનાં સાફ નિશાન પાડતી કોઈની ખલેલ વગર નિરાંતે ચરવાની જગ્યા ગોતીને તાજું લહેજતદાર ઘાસ ચાવવા લાગી. આખું ટોળું ખબર

ન પડે એવી રીતે એક જ દિશામાં જઈ રહ્યું હતું. અને ફરી મોભાદાર જઈફ ઝુલદિબા મોખરે ચાલતી બીજાં ઘોડાંને માર્ગ બતાવી રહી હતી. જુવાન મુશ્કા તેના પહેલા વેતરના નાનકડા જાંબુડિયા વછેરાની સામે ગેલમાં પૂંછડી ઊંચી કરી રહી હતી, ખુશાલ હણહણાટી કરી રહી હતી, અને છીંકોટા મારી રહી હતી. વછેરો થરથરતા પગે ડગલાં ભરતો વારંવાર જઈને માને વળગતો હતો. બદામી 'ચકલી' હજી કુંવારી હતી. તેની ખાલ સાટીન જેવી મુલાયમ ને ચળકતી હતી. તે માથું નીચે નમાવીને ઘાસમાં રમત કરવા લાગતી ત્યારે તેના કપાળના કાળા રેશમ જેવા વાળ તેનાં ભવાં તથા આંખો ઉપર ફેલાઈ જતા. તે બટકું ભરીને ઘાસ તોડી લેતી, હવામાં ઉછાળી દેતી, અને પાછું પડવા લાગે ત્યારે તેને ઝાકળભીના પગ વડે ઠોકર મારતી. એક મોટો વછેરો તેના ખ્યાલ મુજબ બેશક રમતમાં જ દોડતો દોડતો મા ફરતે છત્રીસ ચકરાવા લઈ ચૂક્યો હતો. પરંતુ દીકરાની ટેવો જાણતી મા નિરાંતે ઘાસ ચરતી ચરતી કાળી મોટી આંખો વડે ફક્ત ક્યારેક ક્યારેક જ દીકરાની ઉપર નજર નાખી લેતી હતી. એક સાવ નાનો કાળો વછેરો કાન ઊંચા કરીને અને રમતિયાળ વછેરાની ઉપર નજર ઠેરવીને ઊભો હતો. તેની આંખોમાં ઈર્ષ્યાના ભાવ હતા કે નાપસંદગીના એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેના મોટા માથાના વાળ બેઉ કાનની વચ્ચે ખડા થઈ ગયા હતા. એથી તે જાણે આભો બની ગયો હોય એવો લાગતો હતો. તેની પૂંછડી ગર્ભાશયમાં રહી હશે એવી રીતે એક તરફ વળેલી હતી. કેટલાંક નાનકડાં વછેરાં માના પેટમાં અધીરાઈથી મોં મારતાં આંચળ ગોતી રહ્યાં હતાં. બીજાં કેટલાંક ઝડપી કઢંગા ઠેકડા મારતાં માના સાદને ઉથાપીને બરાબર ઊલટી દિશામાં દોડી

રહ્યાં હતાં, જાણે કેમ કશુંક ગોતવા જઈ રહ્યાં હોય. પછી તેઓ કશા કારણ વગર અચાનક ઊભાં રહી જઈને તીણી ચીસો પાડવા લાગતાં. વળી કેટલાંક જમીન પર આળોટી રહ્યાં હતાં, દાંત વડે ઘાસ તોડતાં શીખી રહ્યાં હતાં, અથવા પાછલા પગ વડે કાનની પાછળ ખજવાળી રહ્યાં હતાં. બે ગાભણી ઘોડીઓ બીજાં ઘોડાંથી અળગી તરી જઈને મુશ્કેલીથી [illegible] ચરતી ધીરે ધીરે કૂણું ઘાસ ચરી રહી હતી. તેઓની [illegible] પ્રત્યે બાકીનાં ઘોડાંની અંદરની લાગણી સાફ વરતાઈ આવતી હતી. કોઈ પણ વછેરો નજીક જઈને તેઓને ખલેલ પહોંચાડવાની હિંમત નહોતો કરતો. કોઈ મોજીલું વછેરું તેઓની નજીક પહોંચી જાય તો તેને અજુગતા વર્તનનું ભાન કરાવવા માટે કાન કે પુંછડી જરાક ફરકાવવાનું પૂરતું થઈ પડતું.

વરસદિવસના વછેરા અને ઊગતી વછેરીઓ પોતે મોટાં થઈ ગયાં હોવાનો ડોળ કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ ભાગ્યે જ કૂદકા મારતાં કે મોજીલાં નાનકડાં બચ્ચાં ભેગાં ભળતાં. વાળ કાતરી નાખેલા હોવાથી હંસલાની ડોક જેવી દેખાતી ગરદન નીચે નમાવીને ભારેખમ અદાથી ચરતાં ચરતાં તેઓ નાનકડી સાવરણી જેવી પૂંછડી હલાવીને જાણે જાહેર કરી રહ્યાં હતાં કે અમારે પણ મોટાં ઘોડાં જેવી પૂંછડી છે. મોટેરાં ઘોડાંની જેમ તેઓ પણ ક્યારેક જમીન ઉપર આળોટવા અથવા એકબીજાની પીઠ ખજવાળવા લાગતાં. બે અને ત્રણ વરસની વછેરીઓ તથા હજી અક્ષતયોની રહી ગયેલી જુવાન ઘોડીઓ સૌથી વધારે ગેલ કરી રહી હતી. તેઓ લગભગ હંમેશાં થનગનતી કુંવારિકાઓનું અલગ જૂથ રચીને પગ પછાડતી કૂદતી અને છીંકોટા તથા હણહણાટી કરતી રહેતી. તેઓ

ભેગી થઈ જતી, એકબીજીને કંધે માથું મૂકતી, એકબીજીને સૂંઘવા લાગતી, ઠેકડા મારતી, અને ક્યારેક છીંકોટા કરીને તથા પૂંછડી હલાવીને અરધી દોડતી અરધી ચાલતી પરસ્પર લટકાળું પ્રદર્શન કરતી રહેતી.

એવી મોજીલી જુવાન ઘોડીઓમાં બદામી ઘોડી સૌથી રૂપકડી ને તોફાની હતી. તે જેમ કરે એમ જ બાકીની બધી કરતી. રૂપાળી જુવાન ઘોડીઓનું આખું ટોળું તેને પગલે પગલે ભમતું રહેતું. આજે સવારે તે સેજ કરતાં વધારે ખુશમિજાજમાં હતી. તે ઇન્સાનોની જેમ જ અણધારી ખુશમિજાજી બની ગઈ હતી. નદીકાંઠે ઘરડા ખસીઘોડાની જોડે ટીખળ કરીને તે દોડતી છેક પાણી પાસે પહોંચી ગઈ અને જાણે કશાકથી બી ગઈ હોય એમ છીંકોટા કરતી પૂરઝડપે ચરાણમાં ભાગી ગઈ. તેની પાછળ પાછળ તેની સખીઓનું ટોળું પણ એ તરફ દોડી ગયું. બિચારા વાસ્કાને દોટ મૂકીને ત્યાં જવું પડ્યું. થોડુંક ઘાસ ચરીને તે જમીન પર આળોટવા લાગી, પછી ઘરડી ઘોડીઓને ચીડવવા છેક તેઓનાં મોઢાં નજીક દોડાદોડી કરવા લાગી, અને તે પછી એક વછેરાને તેની મા પાસેથી નસાડીને જાણે તેને કરડવા માગતી હોય તેમ તેની પાછળ દોડવા લાગી. મા દહેશત ખાઈ ગઈ અને વછેરો ઢીલી હણહણાટી કરીને કરગરવા લાગ્યો. બદામી ઘોડી વછેરાને જરાસરખી અડી પણ નહિ. તેનો ઇરાદો તો સખીઓની મોજ ખાતર વછેરાને કેવળ ડરાવવાનો જ હતો, અને સખીઓ પણ લહેરથી તમાશો જોઈ રહી હતી. પછી બદામી ઘોડીના મનમાં એક મઝાનો ખ્યાલ ઝબકી ગયો. નદીને સામે કાંઠે દૂર એક ખેતરમાં કોઈ ખેડૂત હળે રાખોડી ઘોડો જોડીને જમીન ખેડી રહ્યો હતો. બદામી ઘોડીને થયું કે હળના ઘોડાનું

માથું બહેકાવી દઉં. તે ઊભી રહી ગઈ અને અભિમાનથી માથું ઉછાળીને તથા અંગો ફરકાવીને તેણે મીઠી વહાલભરી ઝીણી હણહણાટી કરી. તેમાં જાણે જોમ તથા લાગણી અને અમુક અંશે ગમગીની ભરેલી હતી. વળી તેમાં વાસના, પ્રણયકેલીનું વચન, અને રતિવિલાસના તલસાટનો રણકાર પણ હતો.

ઝાડવાંમાં ક્યાંક કોઈ ચકલો ઠેકડા મારતો કામાતુર સાદ પાડીને ચકલીને બોલાવી રહ્યો હતો, કોયલ અને લાવરી પ્રેમનાં ગીત ગાઈ રહી હતી, ફૂલો પણ એકબીજાને મધુર સુગંધભરી ધૂળ પવન મારફત પાઠવી રહ્યાં હતાં.

"હું જુવાન છું, રૂપાળી છું, જોરાવર છું," બદામી ઘોડી જાણે હણહણીને સંદેશો પાઠવી રહી હતી. "પણ હજી મને પ્રેમની મધુરતા માણવાની છૂટ નથી મળી—એટલું જ નહિ, કોઈ આશકની નજર, એક પણ આશકની નજર, હજી સુધી મારી ઉપર પડી જ નથી."

તેની હણહણાટીના ગમગીન અને તારુણ્યસભર પડઘા ઢોળાવ ઉપરથી વહેતા ખેતરોમાં ફેલાઈ ગયા અને દૂર હળ ખેડતા રાખોડી ઘોડાને કાને પડયા. તે કાન સરવા કરતો ઊભો રહી ગયો. ખેડૂતે તેને કાથાના પગરખા વડે લાત લગાવી, પણ રૂપેરી ઘંટડી જેવા રણકારથી રાખોડી ઘોડો એટલો બધો મોહિત થઈ ગયો હતો કે નિશ્ચલ ઊભો રહીને રણતો હણહણાટ કરવા લાગ્યો. ખેડૂતે ખીજે ભરાઈને લગામ ખેંચી અને તેના પેટમાં બીજી લાત એટલા જોરથી લગાવી કે તેનો હણહણાટ અરધેથી જ રૂંધાઈ ગયો અને તે આગળ ડગલાં ભરવા લાગ્યો. પરંતુ રાખોડી ઘોડાના મનમાં મધુર ગમગીની છવાઈ ગઈ. તેના કામાતુર હણહણાટનો તેમ જ

ખેડૂતનાં ખીજભર્યાં વેણનો અવાજ દૂરના ખેતરમાંથી હવામાં તરતો નદીને બીજે કાંઠે ઘોડાંના ટોળામાં પહોંચી ગયો.

ઘોડીનો કેવળ અવાજ જ સાંભળીને રાખોડી ઘોડો એટલો બધો મુગ્ધ થઈને ફરજ ભૂલી ગયો તો તેનું પૂરું રૂપ—કાન ઊંચા કરીને, ગરદન આગળ લંબાવીને, નસકોરાં પહોળાં કરીને, ઊંડા શ્વાસ લઈને, જુવાન મનોહર કાયાનું દરેક દરેક અંગ ફરકાવીને, લલકાર કરતી ઘોડીને—નજરે જોઈને તેની હાલત કેવી થઈ ગઈ હોત!

પરંતુ ઘોડી ઝાઝી વાર લાગણીવશ ન રહી. તેના લલકારના હોંકારાનો અવાજ શમી ગયો એટલે તે ફરી વાર હણહણાટી કરીને ગરદન નીચે નમાવતી ખરી વડે જમીન ખોતરવા લાગી, અને પછી કાબરચીતરા ખસીઘોડાની ઠેકડી કરીને તેને ચીડવવાને ઈરાદે તેની તરફ દોડી ગઈ. બિચારો ખસીઘોડો જુવાન ઘોડાંની મજાકમશ્કરીનો ભોગ સતત બનતો રહેતો અને ઇન્સાનોના જુલમ કરતાં જુવાન ઘોડાંનો જુલમ તેને વધારે વેઠવો પડતો.

પરંતુ તેણે બેમાંથી કોઈને કદી હાનિ નહોતી પહોંચાડી. ઈન્સાનોને તો હજી તેની જરૂર હતી, પણ જુવાન વછેરાં તેની ઉપર આટલો બધો જુલમ શીદ વરસાવતાં હશે!

૪

તે ઘરડો હતો, વછેરાં જુવાન હતાં. તે સુકલકડી હતો, તેઓ ચપળ હતાં. તે ગમગીન હતો, તેઓ મોજીલાં હતાં. ટૂંકમાં તે વિચિત્ર, પરાયું, તદ્દન નિરાળું પ્રાણી હતો, અને એટલે તેની દયા ખાવાની જરાય જરૂર નહોતી. ઘોડાં માત્ર

પોતાની જ દયા ખાય. તેમાં અપવાદ ભાગ્યે જ કરવામાં આવે, પોતાના ખ્યાલ મુજબ જેને પોતાનાં જેવાં જ ગણવામાં આવતાં હોય તેઓની બાબતમાં જ અપવાદ કરવામાં આવે. પરંતુ કાબરચીતરો ખસીઘોડો ઘરડો ને સુકલકડી ને કદરૂપો હતો એમાં તેનો વાંક તો ન જ ગણાય ને! આપણી નજરમાં તેનો વાંક ન ગણાય. પરંતુ બીજાં ઘોડાંની નજરમાં વાંક તેનો જ હતો કારણ કે જેઓ જુવાન ને જોરાવર ને સુખી હોય, જેઓની જિંદગીમાં બધું માણવા જાણવાનું હજુ બાકી હોય, અને જરાસરખી ઉશ્કેરણી થતાં જેઓનાં અંગો ફરકવા લાગતાં હોય તથા પૂંછડી અક્કડ સીધી થઈ જતી હોય તેઓ જ બેકસૂર ગણાય. કાબરચીતરો ખસીઘોડો કદાચ એ બધું સમજતો હતો અને બહેતર સમજદારીની ઘડીઓમાં એકરાર કરી લેતો કે જિંદગી જીવી લેવામાં વાંક તેનો પોતાનો જ છે, અને તે સજા ભોગવવા પણ તૈયાર થઈ જતો હતો. પરંતુ તે આખર તો ખસીઘોડો જ હતો, અને આ બધાં જુવાન ઘોડાં જિંદગીના આખરી દિવસોમાં જેવો અંજામ ભોગવવાનાં હતાં એવી જ હાલત બદલ તેની ઉપર જેવો જુલમ વરસાવી રહ્યાં હતાં એ જોઈને તે ગ્લાનિ, રીસ, તથા મદુનઃખની લાગણી ખાળી ન શક્યો. ઘોડાંની નિષ્ઠુરતાની પાછળ અમીરઉમરાવ જેવી લાગણી હતી. દરેકની વંશાવળી સુખ્યાત સ્મેતાન્કા સુધી પહોંચી જતી હતી, પરંતુ કોઈને ખબર નહોતી કે ઘરડા કાબરચીતરાના પૂર્વજો કોણ હતા. તેને તો ત્રણ વરસ પહેલાં મેળામાં એંશી રૂબલની કિંમતે ખરીદવામાં આવ્યો હતો.

બદામી ઘોડીએ તદ્દન બેતમા અદાથી તેની પાસે જઈને તેને ધક્કો માર્યો. કાબરચીતરાને એથી બહેતર વર્તનની ધારણા

નહોતી. તેણે આંખો પણ ઉઘાડયા વગર કાન ઢીલા કરી નાખ્યા અને દાંત કકડાવ્યા. ઘોડી પૂંઠ તેની તરફ ફેરવીને જાણે લાત ઝીંકવાની હોય એવી રીતે ઊભી રહી. કાબરચીતરો આંખો ઉઘાડીને આઘો ખસી ગયો. તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ અને તેણે ધીરે ધીરે ઘાસ ચરવાનું શરૂ કરી દીધું. બદામી ઘોડી અને તેની સખીઓ લહેરથી કદમ માંડતી તેની પાસે ગઈ. બદામી ઘોડીને હંમેશાં ડોળા ફાડીને વખાણની નજરે જોતી રહેતી કેરા માથાવાળી બે વરસની એક મૂરખી વછેરી પણ ભેગી હતી. તમામ નકલચીઓની જેમ જ તેણે પણ નકલમાં મૂળ નમૂનાને ટપી જાય એવું કામ કર્યું. બદામી ઘોડી તો જાણે પોતાના કશાક કામે જતી હોય એવી રીતે કાબરચીતરાની પાસે પહોંચી જતી અને તેની ઉપર નજર પણ નાખ્યા વગર સવ તેના મોં સામેથી નીકળી જતી. કાબરચીતરાને સમજાતું જ નહિ કે ખિજાવું યા નહિ. એથી આખો કિસ્સો ખૂબ રમૂજી બની જતો. તેણે આ વખતે પણ એમ જ કર્યું. પરંતુ બહુ ગેલમાં આવી ગયેલી તેની નકલચી સખીએ પોતાનું ટાલિયું માથું ખસીઘોડાની છાતીમાં પૂરા જોરથી માર્યું. કાબરચીતરાએ વળી દાંત કકડાવ્યા, રાડ પાડી, અને—તેની બાબતમાં ભાગ્યે જ ધારણા કરી શકાય એવી ખીજ બતાવતાં તેણે ઘોડીની પાછળ દોડીને તેના પડખામાં બટકું ભરી લીધું. ટાલદાર વછેરીએ પોતાની પૂંઠ તેની ઉપર ઝીંકી દીધી અને તેની કોરી પાંસળીઓ ઉપર પીડાકારી ફટકો લગાવ્યો. ઘરડા ઘોડાએ છીંકોટો કર્યો અને ઘોડીની પાછળ ધસી જવા જાણે કમ્મર કસી, પરંતુ પછી એવો ખ્યાલ પડતો મૂકીને તે ઊંડો નિસાસો નાખતો આઘો તરી ગયો.

ટોળદાર વછેરીની ઉપર ખસીઘોડાએ કરેલા ઉદ્દંડ હુમલાનું વેર વાળવાનો પાકો નિર્ધાર ટોળાના તમામ જુવાન ઘોડાંએ કરી લીધો હશે કારણ કે ત્યાર બાદ બાકીના દિવસ દરમિયાન તેઓએ કાબરચીતરાને સતત હેરાન કરીને નિરાંતે ઘાસ ચરવાનો મોકો જ ન આપ્યો. ઘોડારિયાએ કેટલીય વાર તેઓને આઘાં તગેડી મૂક્યાં. તેને જુવાન ઘોડાંનું વર્તન મુદ્દલ સમજાયું જ નહિ. ખસીઘોડાને એટલું ભયંકર માઠું લાગી ગયું કે ટોળાને પાછું ઘોડારમાં હાંકી જવાનો વખત થયો ત્યારે તે પોતે જ નેસ્તેર પાસે પહોંચી ગયો. અને તેને જીન બાંધવામાં આવ્યું તથા ઘોડારિયો તેની ઉપર સવાર થઈ ગયો ત્યારે તેને બહુ જ નિરાંત તથા સલામતીની લાગણી થઈ.

કોણ કહી શકે કે બુઢ્ઢા ઘોડારિયાને પીઠ ઉપર બેસાડીને ઘેર લઈ જતી વેળા કાબરચીતરાના મનમાં કેવા ખ્યાલો ઉભરાયા હશે? કદાચ તે જુવાનીની નિષ્ઠુરતા અંગે ખિન્ન ભાવે બળાપો કરતો રહ્યો હશે. અથવા કદાચ તેણે ગલઢેરાંની ગર્વીલી ને અબોલ નફરતના ભાવે કસૂરવાર ઘોડાંને માફી બક્ષી દીધી હશે. તેના મનમાં જે કંઈ ખ્યાલો ઘોળાતા રહ્યા હોય એ બધા તેણે ઘોડારમાં પહોંચતાં સુધી મનમાં જ દબાવી રાખ્યા.

તે દિવસે સાંજે કેટલાક પાડોશીઓ નેસ્તેરને મળવા આવેલા. હવેલીના નોકરચાકરોનાં ઝૂંપડાં પાસેથી ઘોડાંને હાંકી જતી વેળા તેણે પોતાના ઝૂંપડાની થાંભલીએ એક ઘોડો ને એક ગાડું બાંધેલાં જોયાં હતાં. તેને ઘેર પહોંચી જવાની એટલી બધી ઉતાવળ હતી કે ટોળું ઘોડારમાં દાખલ થયું એટલે તરત જ તેણે ખસીઘોડાને છૂટો મૂકી દીધો અને

ઘાંટો પાડીને વાસ્કાને તેનું જીન કાઢી લેવાનું ફરમાન કર્યું. પછી તે ઝાંપો બંધ કરીને દોસ્તોને મળવા ચાલ્યો ગયો.

તે રાતે ઘોડારમાં અસાધારણ ઘટના બની ગઈ. તેનું કારણ કદાચ એ હોય કે મેળામાં ખરીદવામાં આવેલા અને પોતાના બાપ કે મા અંગે કશી જાણ વગરના "ખસિયેલ ટાયડાએ" સ્મેતાન્કાની પ્રપૌત્રી ટાલદાર વછેરીનું અપમાન કર્યું હતું (અને એટલે આખા ટોળાની અમીરી લાગણીઓને દુભાવી હતી), અથવા કદાચ એ હોય કે ખસીઘોડાની પીઠે બાંધેલું ઊંચું જીન ઘોડેસવાર વગરનું ખાલી હોવાથી બીજાં ઘોડાંને તેનો દેખાવ અજબ લાગતો હતો. નાનામોટાં તમામ ઘોડાં દાંત પીસીને ખસીઘોડાની પાછળ દોડવા લાગ્યાં, તેને એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે દોડાવવા લાગ્યાં, તેનાં પોલાં પડખાંમાં ખરીઓ ઝીંકીને તેને મોટા ઊંહકારા ભરાવવા લાગ્યાં. આખરે ખસીઘોડાથી એવો જુલમ વધારે વાર સહન ન થયો એટલે તે ઘોડારની વચ્ચોવચ ઊભો રહી ગયો. તેના મોં ઉપર બેકૌવત ઘડપણના નપાણિયા રોષના ભાવ છવાઈ ગયા, પરંતુ તેનું સ્થાન તરત જ હતાશાના ભાવોએ લઈ લીધું. તેણે કાન ઢીલા કરી નાખીને અચાનક એવું કંઈક કર્યું કે જેથી તમામ ઘોડાં આભાં બનીને જાણે જમીન જોડે જડાઈ ગયાં. સૌથી મોટી ઘોડી વ્યાઝોપુરિખાએ ખસીઘોડાને સૂંઘીને ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. ખસીઘોડાએ પણ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. . . . .

. . . .

૫

ઘોડારમાં ચાંદની ફેલાઈ ગઈ હતી. ઊંચો ખસીઘોડો વચ્ચોવચ ઊભો હતો. તેની પીઠે ઊંચું જીન બાંધેલું હતું. બીજાં ઘોડાં તેની વાત સાંભળીને જાણે આભાં બની ગયાં હોય એમ અબોલ ને નિશ્ચલ તેની ફરતે ખડાં હતાં. અને તેઓ ખરેખર આભાં બની ગયાં હતાં.

કાબરચીતરાની કથની આવી હતી . . . . . .

. . . .

પહેલી રાત

"હું મોહન-પહેલાનો અને રૂપકડી બાબાનો પુત્ર છું. મારી વંશાવળી મુજબ મારું નામ ખેડૂત-પહેલો છે પણ સૌ મને હંમેશાં ગજિયો કહીને બોલાવતા. લોકોએ મને એવું નામ મારાં મોટાં કદમને કારણે આપેલું. આખા રશિયામાં બીજું કોઈ એટલાં મોટાં કદમ નહોતું ભરી શકતું. મારી નસોમાં જેવું જાતવાન લોહી ફરતું રહે છે એવું જગતના બીજા કોઈ ઘોડાની નસોમાં નથી ફરતું. મેં આ વાત તમને કદી ન કહી હોત—શા માટે કહું? જેવી રીતે વ્યાઝોપુરિખા મને ન ઓળખી શકી એવી જ રીતે તમે પણ મને ન જ ઓળખી શક્યાં હોત. વ્યાઝોપુરિખા મારી જુવાનીના દિવસોમાં ખ્રેનોવોમાં મારી જોડે રહેતી હતી. એણે મને હજી હમણાં જ ઓળખ્યો છે. એની સાક્ષી વગર તમે મારી વાત માની જ ન હોત, અને મેં પણ મારી વાત તમને કદી કરી જ ન હોત. મને તમારાં જેવાં ઘોડાંની દયાની મુદ્દલ જરૂર નથી.

પણ તમે પરાણે મારી જીભેથી આ વાત કહેવડાવી છે. હા, હું એ જ ગજિયો છું કે જેને ઘોડાના કદરદાનો દરેક ઠેકાણે શોધી રહ્યા છે પણ ખોળી શકતા નથી, હું એ જ ગજિયો છું કે જેને જાગીરદાર ખુદ ઓળખતો હતો અને એણે પોતે જ ઘોડારમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો કારણ કે એના પ્યારા ઘોડા હંસલાને મેં દોડમાં હરાવી દીધો હતો . . . . . .

. . . .

મારો જન્મ થયો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે કાબરચીતરું કોને કહેવાય. હું તો મને ખાલી ઘોડો જ સમજતો હતો. મને યાદ છે કે મારા વાન અંગે પહેલી ટકોરો સાંભળીને મારી માને અને મને સખત અઘાત થયેલો.

મારો જન્મ રાતમાં થયો હશે કારણ કે સવાર સુધીમાં મારી માએ મારું બદન ચાટીને સાફ કરી નાખ્યું ત્યારે હું મારા પોતાના પગ પર ખડો થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને જાણે કશીક ઈચ્છા થયેલી, અને બધું બહુ વિસ્મયકારક પણ તોયે બહુ સાદું સાદું લાગતું હતું. પરસાળ જેવા લાંબા ને હૂંફાળા અમારા તબેલાને જાળીવાળાં બારણાં જડેલાં હતાં અને તેની આરપાર અમે બધું જોઈ શકતાં.

માએ મારે માટે આંચળ આગળ ધર્યાં પણ હું તો હજી એટલો અબુધ હતો કે ક્યારેક ડોકું એના આગલા પગમાં ભરાવતો અને ક્યારેક ડાચું એની છાતીમાં ભટકાવતો. એકાએક જાળીની આરપાર નજર પડતાં મા મને હળવેથી બે પગની વચ્ચે કરીને પાછળ ખસી ગઈ. તે દિવસની પાળીનો રાવત જાળીની પારથી અમને તાકી રહ્યો હતો.

"'બાબા રાતમાં વિયાણી છે.' એ બોલી ઊઠયો અને આંકડી ખોલીને અંદર દાખલ થયો. તાજું નીરણ ખૂંદતો એ

નજીક આવ્યો અને એણે હાથ મારા બદન ફરતે વીંટાળી દીધા.

"'તારાસ, વછેરો જોવા જેવો છે, રંગે બરાબર કાબર જેવો,' એણે સાદ પાડયો.

"હું એના હાથમાંથી છટકીને ભાગ્યો પણ ગોઠણભેર પડી ગયો.

"'ઊભો રહે, ખેપાની!' એ બોલ્યો.

"મારી મા બેચેન બની ગઈ પણ એણે મારી રખેવાળી કરવાની કોશિશ મુદ્દલ ન કરી. ખાલી ઊંડો નિસાસો નાખીને એ બીજી તરફ ફરી ગઈ. બીજા નોકરો આવીને મને નીરખવા લાગ્યા. એક જણે જઈને તબેલાના ઉપરીને ખબર આપી.

"સૌ મારો કાબરચીતરો રંગ જોઈને હસી રહ્યા હતા અને મને જાતજાતનાં રમૂજી નામે બોલાવી રહ્યા હતા. એ નામોનો અર્થ ન તો મારી માને સમજાતો હતો કે ન મને સમજાતો હતો. અમારા વંશમાં કે સગાંસંબંધીઓની ઓલાદમાં કાબરચીતરો ઘોડો કદી નહોતો થયો. અમને ખબર જ નહોતી કે ઘોડાના રંગમાં કશું દોષપાત્ર હોઈ શકે. પણ મારું જોર અને દેખાવડો ઘાટ જોઈને સૌએ મારાં વખાણ કર્યાં.

"'જુઓ તો ખરા, નાનકડો વછેરો કેવો ફૂર્તિલો છે! ઝાલ્યો રહેતો જ નથી!' રાવત બોલ્યો.

"થોડી વારમાં તબેલાનો ઉપરી આવી પહોંચ્યો. એ મને જોઈને અચરજમાં ગરકાવ થઈ ગયો અને જાણે નિરાશ પણ થઈ ગયો.

"'આવું ભૂત જેવું વછેરું કેમ કરીને થયું હશે?' એ બોલી ઊઠયો. 'આને તો જનરલ ઘોડારમાં રહેવા જ નહિ દે. તારું ભલું થાય, બાબા, તેં તો મને ખરો બદલો વાળ્યો!'

એ મારી મા તરફ ફરીને બોલ્યો. 'આ કાબરચીતરા રંગલા કરતાં તો ધોહ્લો વછેરો જણ્યો હોત તોયે સારું હતું!'

"મારી મા કંઈ ન બોલી. એણે ફરી વાર નિસાસો નાખ્યો. એને આવા સંજોગોમાં નિસાસા નાખવાની ટેવ હતી.

"'પણ આખર આ કોના જેવો નીકળ્યો છે? સાવ ખેડૂત જેવો છે!' એ બોલતો રહ્યો. 'આને ઘોડારમાં તો રખાય જ નહિ, કલંક લાગી જાય, પણ આમ જુઓ તો ઘોડો મઝાનો છે, બહુ મઝાનો છે!' એણે કહ્યું. મને જોઈને સૌ એમ જ કહેતાં.

"થોડા દિવસો પછી જનરલ પોતે મને જોવા આવ્યો. મારી ઉપર નજર પડતાં જ એ જાણે ત્રાસી ગયો અને એણે મારી ખાલના રંગ બદલ મને ને મારી માને ખખડાવી નાખ્યાં. 'પણ આમ જુઓ તો ઘોડો મઝાનો છે, બહુ મઝાનો છે!' મને જોઈને સૌ એમ જ કહેતાં.

"વસંત આવી ત્યાં સુધી અમને ઘોડીઓના તબેલામાં રાખવામાં આવ્યાં. ઘોડીઓને અલગ અલગ રાખવામાં આવતી હતી. વછેરાં માની ભેગાં જ રહેતાં. છાપરાં ઉપર ભેગું થયેલું હિમ સૂરજના તાપમાં ઓગળવા લાગ્યું ત્યારે અમને ક્યારેક ક્યારેક મા ભેગાં મોટા ચોગાનમાં જવા દેવામાં આવતાં. ત્યાં તાજો ચારો વેરાયેલો રહેતો. મારાં નજીકનાં ને દૂરનાં સગાં જોડે મારી પહેલી ઓળખાણ ત્યાં જ થયેલી. એ જમાનાની મશહૂર ઘોડીઓને વછેરાં ભેગી અલગ અલગ બારણેથી બહાર નીકળતી હું નીરખતો રહેતો. તેમાં ઘરડી ગોલાન્કા હતી, સ્મેતાન્કાની પુત્રી મુશ્કા હતી, ક્રાસ્નુખા હતી, અને સવારીની ઘોડી દોબ્રોખોતિખા હતી— એ વખતની બધી નામાંકિત ઘોડીઓ હતી. તેઓ પોતાનાં

વછેરાં લઈને ત્યાં આવતી અને ભેગી થઈને સાધારણ ઘોડાંની જેમ જ તડકામાં રખડતી, ખડમાં આળોટતી, અને એક એકબીજાને સૂંઘતી રહેતી. રૂપકડી ઘોડીઓથી ભરેલું રહેતું એ ચોગાન મને આજે પણ સાફ યાદ છે. તમને અજબ અને માનવું મુશ્કેલ લાગતું હશે કે હું પણ એક જમાનામાં કુમળી વયનો મોજીલો વછેરો રહ્યો હોઈશ, પણ હકીકત છે કે હું એવો હતો. વ્યાઝોપુરિખાને હું ત્યાં જ મળેલો. એ વખતે એ વરસદિવસની હતી—બહુ માયાળુ, આનંદી, અને કૂર્તિલી વછેરી હતી. મારો આશય માઠું લગાડવાનો મુદ્દલ નથી, પણ મારે તમને જણાવવું જ જોઈએ કે આજે તમે એને વિરલ જાતવાન ઘોડી ગણો છો પરંતુ એ જમાનામાં એને આખા ટોળામાં સૌથી ઊતરતી કોટિનાં જનાવરો ભેગી ગણવામાં આવતી. એ ખુદ મારા કથનને ટેકો આપશે.

"મારો કાબરચીતરો રંગ જોઈને ઇન્સાનોને નફરત થતી. પરંતુ ઘોડાંને એ રંગ બહુ ગમતો. સૌ મને ઘેરીને મારાં વખાણ કરતાં અને મારી જોડે રમતાં. મારા રંગ અંગે લોકોની ટકોરો હું ભૂલી જતો અને ખુશ ખુશ થઈ જતો. પરંતુ મારી જિંદગીની પહેલી ગમગીનીનો અનુભવ મને થોડા વખતમાં જ થવાનો હતો, અને તેમાં મારી મા જ કારણભૂત હતી.

"હિમ ઓગળવા લાગ્યું અને ચકલાં નેવાં નીચે કલરવ કરવા લાગ્યાં અને હવામાં વસંતની સુગંધો ભરાઈ ગઈ ત્યારે મારી માનું મારા પ્રત્યેનું વલણ પલટાઈ ગયું. ખરેખર, એનું પૂરું વર્તન જાણે ધરમૂળથી બદલાઈ ગયું. એની ઉંમરે અણછાજતું લાગે એવી રીતે એ ચોગાનમાં દોડાદોડી કરતી અને ઠેકડા મારતી, અથવા વિચારમાં ડૂબી જઈને હણહણવા લાગતી, અથવા બીજી ઘોડીઓને બટકાં ભરતી ને લાતો

મારતી, અથવા મને સૂંઘીને જાણે નફરતથી છીંકોટા કરતી, અથવા એની માશિયાઈ બહેન કુપચિખાને કંધે માથું મૂકીને તડકામાં ઊભી ઊભી ગમગીન ભાવે કેટલીય વાર સુધી બહેનની પીઠ ખજવાળતી રહેતી અને મને તોછડાઈથી ધકેલીને આંચળ પાસેથી તગેડી મૂકતી. એક દિવસે ઘોડારનો ઉપરી આવ્યો. એણે નોકરોના હાથે મારી માને લગામ બંધાવીને બહાર મોકલી દીધી. એ હણહણતી જવા લાગી અને હું જવાબમાં હણહણાટી કરતો એની પાછળ દોડયો. પણ એણે તો મારી સામે એક વાર જોઈ લેવા જેટલીયે પરવા ન કરી. ઘોડારિયા તારાસે મને પકડી રાખ્યો, મા બહાર નીકળી ગઈ, અને બારણું બંધ થઈ ગયું.

મેં ધમાલ મચાવી દીધી અને ઘોડારિયાને નીરણમાં પછાડી નાખ્યો, પણ બારણું તો બંધ થઈ ગયું હતું. માની હણહણાટીનો અવાજ ધીરે ધીરે ઓસરતો ગયો. પણ એની હણહણાટીમાં મને સાદ પાડતી હોય એવી કોઈ નિશાની નહોતી, એ તો સાવ જુદી જ જાતની હણહણાટી હતી. મને પાછળથી ખબર પડી કે એની હણહણાટીના જવાબમાં બીજા ઊંડા ને પ્રબળ હણહણાટનો અવાજ રણકી ઊઠયો હતો. એ અવાજ દોબ્રીનો હતો. બે ઘોડારિયા દોબ્રીને દોરીને મારી મા જોડે મિલન કરાવવા લઈ જતા હતા.

"મને દિલમાં એટલો સખત આઘાત થયો કે તારાસ મને મૂકીને ક્યારે ચાલ્યો ગયો તેનો ખ્યાલ પણ મને ન રહ્યો. મને લાગ્યું કે માનો પ્યાર હું કાયમને માટે ગુમાવી બેઠો છું. મારા રંગ અંગે લોકોની ટકોરો યાદ આવતાં મને થયું કે 'આવી કમનસીબીનું કારણ મારો કાબરચીતરો રંગ જ છે.' મારા અંગેઅંગમાં ભયંકર રોષ વ્યાપી ગયો. હું

મારું માથું ને ગોઠણ ભીંત ઉપર મારવા લાગ્યો, અને પરસેવે રેબઝેબ ને થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો ત્યાં સુધી મારતો જ રહ્યો. પછી હું નિશ્ચલ ઊભો રહી ગયો.

થોડી વારમાં મારી મા પાછી આવી. એ અસાધારણ વેગે દડબડ દોડતી આવી રહી હતી અને એની ખરીઓનો અવાજ મને બહારથી સંભળાઈ રહ્યો હતો. બારણું ઊઘડ્યું અને એ અંદર દાખલ થઈ. હું એને માંડ માંડ ઓળખી શક્યો. એ જાણે ફરી જુવાન ને દેખાવડી બની ગઈ હતી. એણે મને સૂંઘીને છીંકોટો કર્યો અને પછી એ હસવા લાગી. એનું પૂરું વર્તન બતાવી આપતું હતું કે એના દિલમાં મારા પ્રત્યે જરા સરખોયે પ્યાર હવે બાકી નહોતો રહ્યો.

"એણે મને કહ્યું કે દોબ્રી બહુ રૂપાળો ને ખૂબ વહાલો લાગે એવો છે. એને ફરી ફરીને દોબ્રી જોડે મિલન કરવા લઈ જવામાં આવતી, પરંતુ અમારી માદીકરા વચ્ચેની લાગણી દિવસે દિવસે ઓસરતી ગઈ.

"થોડા વખત પછી અમને ચરવા લઈ જવાનું શરૂ થઈ ગયું. એથી મને નવી ખુશીઓ સાંપડી અને માના પ્યારની ખોટ થોડીઘણી પુરાઈ જવા લાગી. મને નવા દોસ્તો ને સાથીઓ મળ્યા. અમે ભેગાં મળીને ઘાસ તોડતાં ને મોટેરાં ઘોડાંની જેમ હણહણાટી કરતાં શીખવા લાગ્યાં. અમે મા ફરતે દોડતાં દોડતાં ચકરાવા લેતાં શીખી લીધું. એ દિવસો ભારે સુખના હતા. મને જાણે તમામ વાંકની માફી બક્ષી દેવામાં આવી હતી. સૌ મને પ્યાર કરતાં, મારાં વખાણ કરતાં, અને મને લાડ લડાવતાં.

"પરંતુ એવી હાલત બહુ ટકી નહિ. મારી ઉપર ભયંકર આફત વરસી પડી."

ખસીઘોડો ઊંડો નિસાસો નાખીને આઘો ચાલ્યો ગયો.

પરોઢ થઈ ગયું હતું. ઝાંપો કિચૂડ કિચૂડ કરતો ઊઘડ્યો. નેસ્તેર અંદર આવ્યો. ઘોડાં વીખરાઈ ગયાં. ઘોડારિયાએ ખસીઘોડાને જીન બાંધ્યું અને તે ઘોડાંને હાંકતો ચરાણમાં લઈ ગયો.

૬

બીજી રાત

ઘોડાં સાંજે ચરાણેથી પાછાં આવ્યાં કે તરત જ કાબરચીતરા ખસીઘોડા ફરતે એકઠાં થઈ ગયાં.

"'ઑગસ્ટમાં મને મારી માથી અળગો કરી દેવામાં આવ્યો,' કાબરચીતરાએ કથની આગળ ચલાવી. 'એથી મને ખાસ દુ:ખ ન થયું. માને વિયાવાનો વખત આવી ગયો હતો અને મારો નાનો ભાઈ (મશહૂર ઉસાન) અવતરવાનો હતો. હવે માને મારી ઉપર પહેલાં જેટલું વહાલ નહોતું રહ્યું. મને જરાય ઈર્ષ્યા નહોતી થતી. એની ઉપરનું મારું હેત પણ લગાતાર ઓસરી રહ્યું હતું. વળી મને ખબર હતી કે માથી અળગો કરીને મને વછેરાના તબેલામાં રાખશે, અમે બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ વછેરા ભેગા રહીશું, અને અમને સૌને રોજ ખુલ્લી હવામાં ફરવા લઈ જવામાં આવશે. મને મધુરા ભેગો રાખવામાં આવ્યો. મધુરો સવારીનો ઘોડો હતો. એને આગળ જતાં શહેનશાહની સવારીના ઘોડાનું સ્થાન મળ્યું. કલાકારો એનાં ચિત્રો બનાવતા અને શિલ્પીઓ એની પ્રતિમાઓ ઘડતા. એ મારી જોડે રહેતો હતો ત્યારે સાધારણ વછેરો હતો. એને મુલાયમ ચળકતી ખાલ હતી, હંસલા

જેવી ગરદન હતી, અને વીણાના તાર જેવા પાતળા ને સીધા પગ હતા. એ માયાળુ ને સદ્‌ભાવી હતો અને હંમેશાં ખુશાલ રહેતો. એને ઠેકડા મારવાનું, સાથીઓને ચાટવાનું, અને ઘોડાં તેમ જ ઇન્સાનો જોડે ટીખળ કરવાનું બહુ ગમતું. અમે બેઉ પાકા દોસ્તો બની ગયા અને આખી જુવાની દરમિયાન અમારી દોસ્તી ટકી રહી. મધુરો એ વખતે રંગીલો છેલ હતો અને પ્રેમમાં પડવા લાગ્યો હતો. એ વછેરીઓની જોડે ઇશ્કબાજી કરતો અને મારી નેકીની ઠેકડી ઉડાડતો. કમનસીબે સ્વમાનની લાગણીથી પ્રેરાઈને હું એના વર્તનની નકલ કરવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં હુંયે પ્રેમમાં પડી ગયો. ઊગતી જુવાનીની એ આસક્તિને લીધે મારી જિંદગીમાં પ્રચંડ પરિવર્તન આવી ગયું. હા, હું પ્રેમમાં પડી ગયો... વ્યાઝોપુરિખા મારા કરતાં એક વરસે મોટી હતી અને અમારી વચ્ચે પાકી દોસ્તી હતી. પરંતુ શરદના અંતિમ દિવસોમાં મારા ધ્યાનમાં આવી ગયું કે એ મારાથી શરમાય છે...

"મારા પ્રથમ પ્રેમની કરુણ કથની તમને વિગતવાર કહેવાનો પ્રયાસ હું નહિ કરું. એના પ્રત્યેનો મારો નિરંકુશ પ્રેમાવેગ એને બરાબર યાદ છે. એ પ્રેમના પરિણામે મારી જિંદગીમાં અત્યંત મહત્ત્વનો પલટો આવ્યો.

"ઘોડારિયાઓએ એને મારી પાસેથી નસાડી મૂકી અને મને નિર્દયતાથી ખોખરો કરી નાખ્યો. એ દિવસે સાંજે તેઓ મને કોઈ ખાસ તબેલામાં લઈ ગયા. બીજે દિવસે બનવાની ઘટનાનો અણસારો જાણે મને આવી ગયો હોય એમ હું આખી રાત કલ્પાંત કરતો રહ્યો.

"સવારે જનરલ, ઘોડારનો ઉપરી, ઘોડારિયા, નોકરો, સૌ ચોગાન ખૂંદતા મારા તબેલામાં પહોંચી ગયા અને ભયંકર

ધાંધલ શરૂ થઈ ગઈ. જનરલે બરાડા પાડીને ઉપરીને ખખડાવી નાખ્યો, ઉપરીએ બચાવ કરતાં કહ્યું કે એણે મને બહાર ન જવા દેવાનો હુકમ આપેલો પણ ઘોડારિયાઓએ હુકમની અવગણના કરી હતી. જનરલે કહ્યું કે સૌને મેથીપાક ચખાડવામાં આવશે અને વછેરાને ખસી કરી નાખવાની છે. ઉપરીએ ખાતરી આપી કે હુકમનો બરાબર અમલ કરવામાં આવશે. પછી સૌ ચુપ થઈને ચાલ્યા ગયા. મને કંઈ સમજાયું નહિ પરંતુ એટલો ખ્યાલ તો આવી જ ગયો કે એ લોકો મને કશુંક કરવાના છે. . . . .

. . . .

"બીજા દિવસથી મારો હણહણાટ કાયમને માટે બંધ થઈ ગયો, હું હવે જેવો છું એવો બની ગયો. મારી તો જાણે આખી દુનિયા પલટાઈ ગઈ. મને કોઈ પણ બાબતમાં મઝા ન પડતી. હું જાણે મારી હસ્તીની ભીતરમાં સમાઈ ગયો અને મોટે ભાગે વિચારોમાં ડૂબી જવા લાગ્યો. સાથીઓની જોડે રમતગમત કરવાની તો વાત જ નહોતી, હું તો ખાવા પીવાનો ને ફરવા જવાનો પણ ઇનકાર કરી દેતો. આગળ જતાં મને ક્યારે ક્યારેક ઠેકડા મારવાનું, ગમ્મતમાં દોડવાનું, અને હણહણાટ કરવાનું મન થતું, પરંતુ પછી મારા મનમાં વળી એનો એ ખોફનાક સવાલ થતો: 'શું કરવા? શા માટે?' અને જાણે મારું ચેતન તદ્દન હરાઈ જતું.

"એક દિવસે સાંજે મને ફરવા લઈ જવામાં આવ્યો. ઘોડાં ચરાણમાંથી પાછાં ફરી રહ્યાં હતાં. દૂર ઊડતી ધૂળની ડમરીઓમાં મને ઘોડીઓની આછી આકૃતિઓ વરતાઈ. તેઓના મોજીલા હાસ્યનો અને જમીન ઉપર જોરથી પછડાતી ખરીઓનો અવાજ

મારે કાને પડયો. હું ઊભો રહી ગયો. મારા ગળામાં બાંધેલું દોરડું ખેંચાતાં મને જાણે ચામડી કપાઈ જતી હોય એવી પીડા થઈ. પણ તોયે હું ઊભો રહીને સામેથી આવતા ટોળાને નીરખવા લાગ્યો. કાયમને માટે ગુમાવી બેઠેલા સુખને તાકી રહ્યો હોઉં એવી ગમગીની મારી નજરમાં ભરેલી હતી. ઘોડાં નજીક આવ્યાં એટલે મેં તમામને એક એક કરીને ઓળખી કાઢયાં. બધાં મારા જૂના દોસ્તો હતાં—દેખાવડાં, દમામદાર, ચળકતાં, તંદુરસ્ત. કેટલાંકે મારી તરફ જોયું. ઘોડારિયો દોરડાને આંચકા મારી રહ્યો હતો પણ મને જાણે પીડાની કશી પરવા જ નહોતી. મારી દશા સાવ ભૂલી જઈને હું પુરાણી રીતે હણહણાટી કરતો ધીરા વેગે તેઓની તરફ દોડવા લાગ્યો. પણ મારી હણહણાટી કરુણ, હાસ્યજનક, અને બેહૂદી લાગતી હતી. મારા પુરાણા દોસ્તોમાંથી કોઈ હસ્યું નહિ, પરંતુ કેટલાંકે સભ્યતાને ખાતર મોં ફેરવી લઈને પૂંઠ મારી તરફ કરી દીધી. તેઓને મારો દેખાવ જાણે ઘૃણાજનક, દયાજનક, શરમજનક, અને સૌથી વધારે તો હાસ્યાસ્પદ લાગતો હતો. મારી ડાળખા જેવી પાતળી ગરદન અને મોટું માથું (હું બહુ દૂબળો પડી ગયો હતો), મારા પાતળા બેઢંગા પગ અને પુરાણા જમાનાની જેમ ઘોડારિયા ફરતે ચક્કર લેતી વેળા મારી મૂર્ખાઈભરી દડબડ દોડ—બધું તેઓને હાસ્યજનક લાગ્યું હશે. મારી હણહણાટીનો જવાબ કોઈએ ન આપ્યો, સૌ બીજી તરફ ફરી ગયાં. ત્યારે મને એકાએક બધું સમજાઈ ગયું કે તેઓની નજરમાં હું તો કાયમને માટે જાણે સાવ અજાણ્યો બની ગયો છું. મને એટલું બધું દુ:ખ થયું કે પાછો તબેલામાં કેવી રીતે પહોંચ્યો તેનું પણ ભાન ન રહ્યું.

"અગાઉ પણ મારા સ્વભાવમાં ગંભીર અને વિચારમય રહેવાનું લક્ષણ હતું, પરંતુ હવે તો હું સાવ વેદિયો બની ગયો. મારા કાબરચીતરા રંગને લીધે લોકોનાં મનમાં પેદા થતી અગમ્ય ઘૃણા, મારી ભયંકર ને અણધારી કમનસીબી, અને ઘોડારની અંદર મારા ધ્યાનમાં આવી ગયેલી પણ મને કોઈ રીતે ન સમજાતી મારી અજબ હાલતને લીધે હું સતત ખ્યાલોમાં જ ડૂબેલો રહેવા લાગ્યો. મારા કાબરચીતરા રંગનો દોષ મારી ઉપર ઢોળી દેનારા માનવોની ગેરઈનસાફી તેમ જ સામાન્ય રૂપે નારીઓના અને વિશેષ રૂપે માતાના કેવળ દૈહિક સુખ ઉપર જ આધાર રાખતા પ્રેમની અનિત્યતા અંગેનો અફસોસ મારા મનમાં ઘોળાતો રહેતો. પરંતુ માનવ નામે ઓળખાતા ખાસ જાતના પ્રાણીના તરંગો અંગેના વિચારો મારા મનમાં સૌથી વધારે ઘોળાતા રહેતા. અમારી ઘોડાંની જિંદગીમાં માનવ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ઘોડારની અંદર મારા ધ્યાનમાં આવી ગયેલી પણ મને ન સમજાતી મારી અજબ હાલત માટે માનવના તરંગો જવાબદાર હતા. માનવનાં લક્ષણોને લીધે સર્જાયેલી એક ઘટનાથી એ લક્ષણો મારી નજર સામે સાફ જાહેર થઈ ગયાં.

"એ બનાવ શિયાળાની રજાઓ દરમિયાન બન્યો હતો. મને આખો દિવસ કશું જ ખાવાનું કે પીવાનું આપવામાં નહોતું આવ્યું. મને તો પાછળથી ખબર પડી કે ઘોડારિયો દારૂના ઘેનમાં ચકચૂર બની ગયો હતો એટલે એમ બનેલું. તે દિવસે ઘોડારનો ઉપરી મારા તબેલામાં આવ્યો અને મને ખોરાકપાણી વગર રહી ગયેલો જોઈને ગેરહાજર ઘોડારિયાની ઉપર ગાળોની ઝડી વરસાવતો પાછો ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે ઘોડારિયો ને એનો દોસ્ત ખડ નીરવા અમારા તબેલામાં

આવ્યા ત્યારે મેં જોયું કે ઘોડારિયાનો ચહેરો સાવ ફિક્કો ને ગમગીન હતો. એની લાંબી પીઠમાં મને તે દિવસે કશુંક વિચિત્ર લાગ્યું. એથી મારું ધ્યાન ખેંચાયું અને કોણ જાણે કેમ પણ મારા દિલમાં હમદર્દી પેદા થઈ. એણે ખીજે ભરાઈને ખડનો પૂળો કઠેરા ઉપરથી અંદર ફગાવ્યો. મેં ડોકું કઠેરા ઉપરથી બહાર લંબાવ્યું. મને મારું માથું એને ખભે મૂકવાનું મન થયેલું. પણ એણે મારા નાક ઉપર એટલા જોરથી મુક્કો લગાવી દીધો કે હું એકદમ પાછળ હઠી ગયો. પછી એણે મારા પેટમાં લાત ઝીંકી દીધી.

"'આ ખસિયેલ ભૂત ન હોત તો કંઈ ન થયું હોત!' એ બબડયો.

"'કેમ?' બીજા ઘોડારિયાએ પૂછ્યું.

"'જાગીરદારના વછેરાઓની તપાસ કરવા ઉપરી ક્યારેય નથી જતો, પણ એના પોતાના વછેરાને જોવા દિવસમાં બે વાર આવે છે.'

"'કેમ, કાબરચીતરો એને આપી દીધો છે કે શું?' બીજાએ સવાલ કર્યો.

"'શયતાનને ખબર કે આપી દીધો છે યા વેચી દીધો છે. જાગીરદારના વછેરા ભૂખ્યા મરી જાય તોયે એને પરવા નથી, પણ એની માલિકીના વછેરાને મારાથી ભૂખ્યો કેમ રખાય! મને હુકમ કર્યો કે લાંબો થઈ જા, અને પછી મંડયો ફટકારવા. માણસ નથી, હેવાન છે. ઇન્સાનિયતનો છાંટોયે નથી. એને માણસ કરતાં જનાવર વધારે વહાલાં છે. ગણી ગણીને કોરડા ફટકાર્યા, જંગલી ક્યાંનો! જનરલ આટલા કોરડાની સજા ક્યારેય નથી કરતો—મારી તો આખી પીઠ પીંખી નાખી. એને દિલ જેવું તો કંઈ છે જ નહિ.'

"એણે ઇન્સાનિયત ને કોરડા અંગે જે કંઈ કહ્યું એ તો મને બરાબર સમજાઈ ગયું, પણ એ વખતે મને **એના પોતાના** અને **એની માલિકીના** એ શબ્દોના અર્થની મુદ્દલ ખબર નહોતી. મને એટલો ખ્યાલ તો આવી ગયો કે એ શબ્દો મારી અને ઘોડારના ઉપરી વચ્ચે કશોક સંબંધ બતાવે છે. એ વખતે મને જરાય ખ્યાલ નહોતો કે એ સંબંધ શો હશે. થોડાક વખત પછી મને બીજાં ઘોડાંથી અળગો કરી દેવામાં આવ્યો ત્યારે જ મને એની સમજણ પડી. એ વખતે તો મને કોઈ રીતે સમજાય એમ નહોતું કે હુ માનવની મિલકત કેવી રીતે ગણાઉં. મારા સંબંધમાં, એક જીવતા ઘોડાના સંબંધમાં, '**મારો ઘોડો**' એ શબ્દો મને એટલા બધા વિચિત્ર લાગ્યા કે જાણે એણે 'મારી પૃથ્વી', 'મારી હવા', 'મારું જળ', એમ કહ્યું હોય.

"પણ તોયે એ શબ્દોએ મારા મન ઉપર ભારે અસર પાડી. હું એ શબ્દો અંગે સતત વિચાર કરતો રહ્યો, અને માનવોની જોડે બહુવિધ સંબંધોનો અનુભવ હાંસલ કર્યા પછી જ મને સમજણ પડી કે લોકો એ વિચિત્ર શબ્દોનો કેવો અર્થ તારવે છે. અર્થ આવો છે—લોકોની જિંદગી કૃત્યોના આધારે નહિ પણ શબ્દોના આધારે ચાલે છે. તેઓને કશુંક કરવાની કે ન કરવાની બાબતમાં મુદ્દલ રુચિ નથી હોતી પરંતુ વસ્તુઓને અમુક રૂઢ શબ્દો લાગુ કરવાની શક્યતામાં મઝા પડે છે. તેઓની નજરે સૌથી મહત્ત્વના શબ્દોમાં 'મારો', 'મારી', અને 'મારું' સામેલ છે. તેઓ એ શબ્દો જાતજાતના જીવ અને વસ્તુઓને લાગુ કરે છે—જમીન, માણસો, અને ઘોડાંને પણ લાગુ કરે છે. તેઓએ માંહોમાંહે સમજણ કરી લીધી છે કે અમુક વસ્તુને 'મારું' શબ્દ લાગુ કરવાનો

અધિકાર ફક્ત એક જ માનવને રહેશે. એવી રમતમાં જેને વધારેમાં વધારે વસ્તુઓને એ શબ્દ લાગુ કરવાનો હક હાંસલ થઈ જાય એને તેઓ સૌથી સુખી ઇન્સાન ગણે છે. મને તો સમજાતું જ નથી કે એવું કેમ હશે, પણ હકીકત એવી છે. એમાં કશો સીધો ફાયદો પારખી કાઢવાની કોશિશ હું લાંબા વખત સુધી કરતો રહ્યો પણ આખર ન જ કળી શક્યો.

"દાખલા તરીકે, મને પોતાની મિલકત ગણાવનારા ઘણા માણસો મારી ઉપર સવારી નહોતા કરતા, સાવ જુદા જ માણસો મારી ઉપર સવારી કરતા. અને મને ખાણ પણ એ માલિક માણસો નહોતા નીરતા, બીજા જ માણસો નીરતા. વળી મારી જોડે ભલાઈનું વર્તન માલિક માણસો નહિ પણ જુદા જ માણસો કરતા—કોચવાનો, ઘોડારિયા, અને બીજા નોકરચાકરો. એટલે, બહોળા અનુભવના પરિણામે મેં એવો સાર તારવ્યો કે માત્ર અમારી ઘોડાંની બાબતમાં જ નહિ પરંતુ તમામ વસ્તુઓની બાબતમાં 'મારું'નો ખ્યાલ ખાનગી મિલકતની હલકટ ને પાશવી માનવ વૃત્તિ ઉપર આધારિત છે અને ખુદ માનવો તેને વૃત્તિ (અથવા અધિકાર) ગણાવે છે. કોઈ માનવ કહેશે કે 'મારું મકાન', પણ પોતે એ મકાનમાં રહેવા નહિ જાય. એ તો ફક્ત મકાન બાંધશે અને તેની સંભાળ રાખશે. વેપારી કહેશે કે 'મારી કાપડની દુકાન', પણ એની પોતાની દુકાનમાં સંઘરેલા સરસ મઝાના કાપડનો ઉપયોગ એ પોતે નહિ કરે.

"કેટલાક માણસો અમુક જમીનને પોતાની ગણાવે છે, પણ એ જમીન ઉપર તેઓએ કદી નજર પણ નથી નાખી હોતી કે કદમ પણ નથી માંડયું હોતું. કેટલાક એવા માણસો પણ છે કે જે બીજા માણસોને પોતાના ગણાવે છે, જોકે

તેઓએ પોતાની માલિકીના એ માણસોને કદી જોયા જ નથી હોતા, બેઉની વચ્ચે ફક્ત એટલો જ સંબંધ હોય છે કે માલિક માણસો એ બીજા માણસોને હેરાન કરતા હોય છે.

"વળી કેટલાક **માણસો** અમુક સ્ત્રીઓને 'પોતાની' સ્ત્રીઓ, 'પોતાની' પત્નીઓ, ગણાવે છે, પણ એ સ્ત્રીઓ જુદા જ માણસો ભેગી રહેતી હોય છે. અને જિંદગીમાં લોકોનું લક્ષ્ય, બને એટલું ભલું કરવાનું નહિ પણ બને એટલી વસ્તુઓને **પોતાની** ગણાવવાનું હોય છે.

"મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે આપણ ઘોડાં અને માનવોની વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ બાબતમાં જ છે. માનવોનું આચરણ, કંઈ નહિ તો મારે જેની જોડે પાલો પડયો છે એ બધા માનવોનું આચરણ, શબ્દો ઉપર આધારિત હોય છે, પરંતુ આપણું આચરણ કૃત્યો ઉપર આધારિત હોય છે. માનવોની સરખામણીમાં આપણાં બીજાં બધાં ચડિયાતાં લક્ષણોની વાત રહેવા દઈએ તોયે આ એક જ હકીકત આપણને એવો દાવો કરવાનો હક આપે છે કે સજીવ પ્રાણીઓની બાબતમાં આપણે માનવો કરતાં એક પગથિયું ઊંચા સ્થાને છીએ.

"ખેર, મને **મારો ઘોડો** કહેવાનો એવો અધિકાર ઘોડારના ઉપરીને મળ્યો હતો, અને એ કારણે એણે ઘોડારિયાને કોરડા ફટકાર્યા. એ શોધની તેમ જ મારા રંગને લીધે લોકોના ખ્યાલો અને વર્તનની ભારે અસર મારા મન ઉપર પડી. એ સર્વના પરિણામે, અને વધારામાં મારી માની બેવફાઈથી પેદા થયેલી ગમગીનીના પરિણામે, હું આજે છું એવો ગંભીર અને વિચારમય ખસીઘોડો બની ગયો.

"હું ત્રણ કમનસીબીઓનો ભોગ બન્યો હતો — હું કાબરચીતરો હતો, ખસીઘોડો હતો, અને દરેક જીવ કુદરતી

રીતે પરમાત્માની અને ખુદ પોતાની માલિકીનો ગણાવો જોઈએ પણ મારી બાબતમાં એથી ઊલટી હાલત હતી, મને લોકોએ ઘોડારના ઉપરીની માલિકીનો ધારી લીધો હતો.

"તેઓએ મારે અંગે કરી લીધેલી એવી ધારણાનાં કેટલાંય પરિણામો આવ્યાં. પહેલી વાત તો એ કે મને બીજાં ઘોડાંથી અળગો રાખવામાં આવતો; બહેતર ખોરાક આપવામાં આવતો, વધારે વાર ફરવા લઈ જવામાં આવતો, અને વહેલો પળોટવામાં આવ્યો. મને લગામ પહેલી વાર મારા ત્રીજા વરસમાં બાંધવામાં આવેલી. એ દિવસ મને બરાબર યાદ છે. મને પોતાની મિલકત માની લેનારો ઉપરી ખુદ ઘોડારિયાઓનું ધાડું લઈને આવેલો. એને બીક હશે કે હું વાંધો ઉઠાવીશ અને કાબૂમાં નહિ રહું. એ લોકોએ મારો હોઠ કાપી નાખ્યો, મને દોરડાં બાંધીને ધૂંસરીએ જોડયો, મારી પીઠ ઉપર ચામડાના પટ્ટા કસીને ગાડાના માંચડા જોડે બાંધી દીધા જેથી હું લાત ન મારી શકું. પરંતુ બધો વખત મારા મનમાં તો મારું હેત દેખાડવાની એકમાત્ર મંછા અને કમે વળગી જવાની ઝંખના જ રમી રહી હતી.

"મને મોટા ઘોડાની જેમ કદમ માંડતો જોઈને તેઓ આભા બની ગયા. તેઓએ મને હાંકવાનું શરૂ કર્યું અને હું દોડવાનો મહાવરો કરવા લાગ્યો. હું એટલા વેગે બધું શીખતો ગયો કે ત્રણ મહિનાના અંતે જનરલ તેમ જ બીજા ઘણા મારી ચાલનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પરંતુ અજબ લાગે એવી વાત છે કે તેઓની નજરમાં હું મારી પોતાની નહિ પણ ઉપરીની માલિકીનો હતો એટલા જ કારણે મારી ચાલનો અર્થ તેઓ સાવ જુદો તારવતા હતા.

"મારા બંધુ વછેરાઓને ઘોડદોડમાં લઈ જવામાં આવતા. તેઓને અંગે બધી બાબતોની નોંધ રાખવામાં આવતી. લોકો તેઓને જોવા આવતા, તેઓને સોનેરી બગીએ જોડવામાં આવતા અને મોંઘેરી ઝૂલ પહેરાવવામાં આવતી. મને ઘોડારના ઉપરીના સાધારણ ગાડે જોડીને એના કામે ચેસમેન્કા તેમ જ બીજાં ગામોએ મોકલવામાં આવતો. તેનું કારણ ફક્ત એટલું જ હતું કે હું કાબરચીતરો હતો અને એ લોકોની નજરમાં જાગીરદારની માલિકીનો નહિ પણ ઘોડારના ઉપરીની માલિકીનો હતો.

"આપણે જીવતાં રહીશું તો કાલે હું તમને વાત કરીશ કે ઉપરીએ મને એની મિલકત ધારી લીધેલો તેનાં કેવાં ગંભીર પરિણામો આવ્યાં."

બીજે દિવસે ઘોડાંએ સવારથી સાંજ સુધી ગજિયાનું ખૂબ માન રાખ્યું પણ નેસ્તેરનું વર્તન તો રોજના જેવું જ તોછડું હતું. ખેડૂતનો રાખોડી ખેડઘોડો ટોળા નજીક પહોંચી જઈને હણહણાટ કરવા લાગ્યો અને બદામી ઘોડી વળી તેની જોડે નખરાંબાજી કરવા લાગી.

૭

ત્રીજી રાત

આકાશમાં નવચંદ્રનો ઉદય થયો હતો અને તેની પાતળી કલાનો પ્રકાશ ચોગાનમાં ઘોડાંથી ઘેરાઈને ઊભેલા ગજિયાની ઉપર પડતો હતો.

"હું જાગીરદારની કે પરમાત્માની માલિકીનો નહિ પણ ઘોડારના ઉપરીની માલિકીનો હતો તેનું ખૂબ જ વિસ્મયકારક

પરિણામ એ આવ્યું કે ઘોડાનો સૌથી સારો ગુણ ગણાતી મારી વેગીલી દોડ જ મારી હકાલપટ્ટીનું કારણ બની ગઈ. એક દિવસે હંસલાને તાલીમ આપવામાં આવી રહી હતી ત્યારે ચેસમેન્કાથી પાછો ફરતો ઉપરી મને હાંકતો ઘોડદોડના માર્ગ નજીક લઈ ગયો. હંસલો અમારી પાસે થઈને નીકળી ગયો. એની દોડ મઝાની હતી પણ એ ફાંકેબાજી કરી રહ્યો હતો અને વળી એને દોડની મારા જેવી રીત પણ નહોતી આવડતી. હું તો એક ખરી જમીનને અડે કે તરત જ બીજી ખરી ઊંચી કરી દેતો એટલે એક પણ હલનચલન નકામું ન જતું અને પૂરી જહેમત કાયાને આગળ ધપાવવામાં લાગી જતી. મેં કહ્યું તેમ હંસલો અમારી પાસે થઈને નીકળી ગયો. મેં ઘોડદોડના માર્ગે કદમ માંડયાં અને ઉપરીએ મને રોક્યો નહિ. 'કાબરચીતરો પણ જોર અજમાવી જુએ તો શું ખોટું છે?' એ બોલી ઊઠયો, અને હંસલો ચક્કર મારીને ફરી વાર અમારી નજીક આવ્યો ત્યારે એણે મને વહેતો મૂકી દીધો. હંસલાએ વેગ પકડી લીધો હતો એટલે અમારી હરીફાઈના પહેલા ચક્કરમાં હું પાછળ રહી ગયો પણ બીજા ચક્કરમાં મારો વેગ વધી ગયો, અંતર ઓછું થતું ગયું, હું બગીને આંબી ગયો, અમે જોડાજોડ દોડવા લાગ્યા, હું ટકી રહ્યો, અને પછી આગળ નીકળી ગયો. મને ફરી વાર હરીફાઈની તક આપવામાં આવી અને વળી પરિણામ એવું જ આવ્યું. મારી દોડ વધારે વેગીલી હતી. સૌને ફાળ પડી ગઈ. દરેકે કહ્યું કે 'આ વાત જાગીરદારને કાને પડી જશે તો ખેર નથી!' કોઈને ભાળ ન મળે એવી ક્યાંક દૂરની જગ્યાએ મને વેચી દેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. "એટલે મને ઘોડાનો વેપાર કરતા એક આદમીના હાથમાં વેચી દેવામાં

આવ્યો. પણ હું એના કબજામાં ઝાઝા દિવસ ન રહ્યો. નવા ઘોડા ખરીદવા નીકળેલા એક હયદળ અફસરે મને ખરીદી લીધો. મને એવી નિર્દયતા અને ગેરઇનસાફનો ભોગ બનાવવામાં આવ્યો હતો કે મને ખ્રેનોવોમાંથી લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે, જ્યાં બધું મને ખૂબ નિકટનું ને પ્યારું લાગતું હતું ત્યાંથી મને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે, મેં ખુશી અનુભવી. મારા અગાઉના સાથીઓની જોડે રહેવાનું મારે માટે બેહદ પીડાકારક બની ગયું હતું. તેઓને પ્રેમ, આદર, અને આઝાદી મળતાં; અને મને મહેનત ને હીણપત, આખર સુધી બસ હીણપત ને મહેનત. કેમ? પણ કેમ? માત્ર એ કારણે કે હું કાબરચીતરો હતો અને મારા રંગને લીધે મને કોઈની મિલકત બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો..."

એ રાતે ગજિયો કથની આગળ ન ચલાવી શક્યો. કશુંક એવું બની ગયું કે ઘોડાંની અંદર ભારે ઉત્તેજના ફેલાઈ ગઈ. ગાભણી કુપચિખા ધ્યાનથી વાત સાંભળી રહી હતી પરંતુ એકાએક ફરી જઈને ધીરે ધીરે છાપરી નીચે ચાલી ગઈ અને એવા જોરથી ઊંહકારા કરવા લાગી કે તમામ ઘોડાં ડોકાં ફેરવીને એની તરફ જોવા લાગ્યાં. કુપચિખા જમીન ઉપર લેટી ગઈ, જેમતેમ કરીને પાછી ઊભી થઈ, અને ફરી લેટી ગઈ. મોટી ઘોડીઓ તેની તકલીફ કળી ગઈ, પણ નાના વછેરા એકદમ ફિકરમાં પડી ગયા અને ખસીઘોડાને એકલો મૂકીને કુપચિખા ફરતે એકઠા થઈ ગયા.

સવારે એક નવો વછેરો ધ્રૂજતા પગે ઊભેલો નજરે પડયો. નેસ્તેરે ઘોડારિયાને બોલાવ્યો, ઘોડારિયો ઘોડી તેમ જ વછેરાને તબેલામાં દોરી ગયો અને પછી બાકીનાં ઘોડાંને ચારવા હાંકી ગયો.

૮

ચોથી રાત

સાંજે ઝાંપો બંધ થઈ ગયો અને ચોમેર નીરવતા છવાઈ ગઈ ત્યારે કાબરચીતરા ખસીઘોડાએ પોતાની કથની આગળ ચલાવી.

"એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં વેચાતો હું પુષ્કળ માનવો ને ઘોડાંનો અનુભવ હાંસલ કરતો રહ્યો. સૌથી લાંબા ગાળા મેં બે માલિકોના કબજામાં ગાળ્યા. તેમાંથી એક ઠાકોર હતો. એ હયદળમાં અફસર હતો. બીજી એક ઘરડી બાઈ હતી. એ ચમત્કારી સંત નિકોલાઇના દેવળ નજીક રહેતી હતી.

"મારી જિંદગીના બહેતરીન દિવસો હયદળના અફસર જોડે વીત્યા હતા.

"એણે જ મને પાયમાલીનો ભોગ બનાવી દીધો, અને એને કોઈ અથવા કંઈ કદી ગમતું જ નહિ તે છતાં અને એ કારણે જ મને એ વહાલો લાગતો, અને એવી લાગણી હજી મારા દિલમાં કાયમ છે.

"મને એની ઉપર વહાલ ઊપજતું કારણ કે એ દેખાવડો, દોલતમંદ, અને સુખી હોવાથી એના દિલમાં કોઈના પ્રત્યે હેતની લાગણી કદી ન થતી.

"આપણ ઘોડાંની એવી ઉદાત્ત ભાવના તમે તો જરૂર સમજી શકશો. એની ઉદાસીનતાને લીધે અને હું પૂર્ણ રૂપે એને આધીન હતો એ કારણે એના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ વિશેષ પ્રબળ બની ગયો. એ સુખના દિવસોમાં હું મનમાં વિચારતો રહેતો કે 'ભલે મારે, ભલે મારી મારીને મારો જીવ કાઢી નાખે, એથી મને તો વધારે ખુશી જ થવાની.'

"ઉપરીએ મને જે વેપારીના હાથમાં વેચી દીધો હતો તેની પાસેથી અફસરે મને આઠસો રૂબલમાં ખરીદી લીધો હતો. એણે મને એ કારણે ખરીદી લીધેલો કે કાબરચીતરા ઘોડા કોઈની પાસે નહોતા. મારી આખી જિંદગીમાં બહેતરીન દિવસો એ હતા. એને એક રખાત હતી. મને ખબર પડી ગઈ કારણ કે હું જ એને હંમેશાં એની રખાત પાસે લઈ જતો અને ક્યારેક એની રખાતને એની પાસે લઈ આવતો. અને ક્યારેક બેઉને ભેગાં સહેલ કરાવવા લઈ જતો. એની રખાત રૂપાળી હતી, એ પોતે દેખાવડો હતો, અને એનો કોચવાન પણ દેખાવડો હતો. એ કારણે ત્રણેય મને વહાલાં લાગતાં. હું બેહદ સુખી હતો. મારા દિવસો આવી રીતે વીતતા—સવારમાં ઘોડારિયો કામકાજ કરવા આવતો, કોચવાન નહિ પણ ઘોડારિયો આવતો. એ ખેડૂત કુટુંબનો ફૂર્તિલો જુવાન હતો. ઘોડાઓનો બફારો કાઢી નાખવા એ બારણાં ખોલી નાખતો અને લાદ ભેગી કરીને બહાર નાખી આવતો. પછી એ અમારી ઝૂલ કાઢી નાખીને ખરેરા વડે માલિસ શરૂ કરી દેતો. ભોંયપટ ઉપર ભીંગડાં ને વાળની ધોળાશ પડતી કતારો બની જતી. ભોંયપટનાં પાટિયાંમાં મારી ખરીઓથી આંકા ને ખાડા પડી ગયા હતા. હું રમતે ચડીને એના હાથમાં બટકું ભરતો અને પગ પછાડતો. મારો વારો આવે એટલે એ મને ઠંડા પાણીના ટબ પાસે લઈ જતો અને પોતાની મહેનતનું ફળ વખાણભરી નજરે નીરખવા લાગતો, તીર જેવા સીધા ને છેડે પહોળી ખરીઓવાળા મારા પગ ઉપર નજર ઠેરવતો, સહેલાઈથી સરકી જવાય એવી સુંવાળી મારી ચમકદાર પીઠ ને પૂંઠને તાકી રહેતો. પછી ઊંચા કઠેરા ઉપરથી થોડુંક ખડ અંદર ફેંકવામાં આવતું અને જવનું ખાણ ગમાણમાં રેડવામાં

આવતું. આખરે વડો કોચવાન ફેઓફાન તબેલામાં આવતો.

"કોચવાન પણ માલિક જેવો જ હતો. બેમાંથી એકેયને ન તો કોઈની બીક લાગતી કે ન કોઈ વહાલું લાગતું, અને એ જ કારણસર બન્ને જણ સૌને ખૂબ વહાલા લાગતા. ફેઓફાને રાતું ખમીસ, રુવાંટીદાર પાટલૂન, અને બાંય વગરનું જાકીટ પહેર્યાં હતાં. રજાને દિવસે ફેઓફાન તબેલામાં આવીને મારી જોડે મજાકમશ્કરી કરે ત્યારે મને ખૂબ મઝા પડતી. એણે વાળ અને કલ્લાને તેલ ચોળીને ચમકાવ્યા હોય, બાંય વગરનું જાકીટ પહેર્યું હોય, અને અંદર આવીને એ મને પડખામાં પંજેટીનો હાથો મારે, વાગે એવી રીતે નહિ પણ ગમ્મતમાં હળવેથી મારીને બોલી ઊઠે કે 'અરે જીવડા, મને ભૂલી ગયો કે શું?' મને ખબર હતી કે એ મને ખાલી ગમ્મતમાં જ મારતો એટલે હું મારા કાન સીધા કરીને દાંત કકડાવતો.

"અમારે ત્યાં જોડીનો એક કાળો વછેરો હતો. મને રાતે એની ભેગો જોડવામાં આવતો. એ પોલકાન મજાકમશ્કરી મુદ્દલ સમજતો નહિ અને ખારીલો શયતાન હતો. અમારી બેઉની જગ્યા જોડાજોડ હતી. અમે ક્યારેક કઠેરાના સળિયા વચ્ચે ડોકાં ભરાવીને એકબીજાને બટકાં ભરતાં, જરાય ગમ્મતમાં નહિ પણ ખરેખર. ફેઓફાનને એની બીક મુદ્દલ નહોતી લાગતી. એ સીધો પોલકાનની પાસે પહોંચી જઈને જાણે મારી નાખવાનો હોય એવી રીતે ગરજી ઊઠતો, પણ મારતો નહિ, ખાલી પાસે થઈને નીકળી જતો અને રાશ લઈને પાછો આવતો.

"એક વાર હું ને પોલકાન કુઝનેત્સ્કી માર્ગ પર અચાનક જ ફાળ ભરતા દોડવા લાગ્યા. પરંતુ માલિકને કે કોચવાનને

જરાય બીક ન લાગી. તેઓ તો બસ હસતા હસતા ઘાંટા પાડીને લોકોને ચેતવવા લાગ્યા, અને બેઉ જણે અમને લગામ પકડીને એવી કાબેલિયતથી કાબૂમાં રાખ્યા કે કોઈને ઈજા ન થઈ...

"મારી અરધી જિંદગી અને મારા ઉત્તમ ગુણોની ભેટ મેં તેઓની સેવામાં ધરી દીધી. તેઓ મને વધારે પડતું પીવા દેતા એટલે મારા પગનો દાટ વળી ગયો, પરંતુ તે છતાં એ દિવસો મારી જિંદગીમાં સૌથી સુખી દિવસો હતા. તેઓ મને ગાડીએ જોડવા બાર વાગ્યે આવતા, મારી ખરીઓ ઉપર તેલ ચોપડતા, કેશવાળી અને માથાના વાળ ભીના કરતા, અને પછી મને ગાડીએ જોડી દેતા.

"અમારી નેતરની ગાડીમાં મખમલ મઢેલું હતું, જોતરમાં નાનકડાં રૂપાનાં બકલ હતાં, અને રાશ તેમ જ જાળી રેશમનાં હતાં. જોતર એવું મઝાનું હતું કે બધા પટ્ટા ને પટ્ટીઓ સરખી રીતે ગોઠવીને કસી લેવામાં આવે ત્યારે ખબર જ ન પડે કે જોતર ક્યાં પૂરું થાય છે ને ઘોડો ક્યાંથી શરૂ થાય છે. મને ગાડીએ જોડવાનું કામ સામાન્ય રીતે છાપરી નીચે કરવામાં આવતું. ખભા કરતાં પહોળી પીઠવાળો ફ્રેઓફાન તેનો રાતો પટ્ટો બગલમાં દબાવીને આવતો, રકાબમાં પગ ભરાવતો, કશીક મશ્કરી કરતો, અને ચાબુક દેખાવ પૂરતો ગાડીમાં ભરાવી દેતો કારણ કે તેનો ઉપયોગ મારી ઉપર એ કદી ન કરતો. પછી કહેતો—'ચાલ, થઈ જા વહેતો!' હું દમામથી ચાલતો દરવાજાની બહાર નીકળી જતો, એંઠવાડની ડોલ લઈને બહાર નીકળતી રસોઈયણ બારણામાં જ ઊભી રહી જતી, અને બળતણ લઈને આવતો ખેડૂત ડોળા ફાડીને તાકી રહેતો. દરવાજાની બહાર અમે થોડેક સુધી જઈને

ઊભા રહી જતા. પછી હજૂરિયાઓ ને બીજા ગાડીવાનો અમારી ફરતે ભેગા થઈને ગપ્પાં મારવા લાગતા. ત્યાં દરવાજા નજીક અમે સૌ વાટ જોતા ઊભા રહેતા, કેટલીક વાર તો ત્રણ ત્રણ કલાક જેટલો વખત એમ જ વીતી જતો, વચમાં ક્યારેક અમે થોડુંક રખડી આવતા પણ પાછા ફરીને વળી વાટ જોતા ઊભા રહેતા.

"આખરે દરવાજેથી ઘોંઘાટ સંભળાતો અને ધોળા વાળ તથા ગોળમટોળ પેટવાળો તિખોન નજરે પડતો. એણે ફ્રોકકોટ પહેર્યો હોય અને દડબડ દોડતો આવીને સાદ પાડે— 'ગાડી લઈ આવો!' એ જમાનામાં લોકોને ઘાંટો પાડીને 'આગે!' બોલવાની આજકાલની મૂર્ખાઈભરી ટેવ નહોતી, જાણે કેમ મને ખબર ન પડતી હોય કે આગળ ચાલવું કે પાછળ હઠવું. ફેઓફાન જીભ વડે ડચકારો બોલાવતો. અમે ગાડી બારણા તરફ હાંકતા અને ઠાકોર ઉતાવળાં ડગલાં ભરતો જાણે ગાડી, ઘોડો, કે ફેઓફાનની બાબતમાં કશું અસાધારણ ન હોય એમ બેપરવાઈના ભાવે બહાર નીકળતો. એણે માથે ચોખંડી ટોપો પહેર્યો હોય, ઓવરકોટ ચડાવ્યો હોય, અને કદી છુપાવવો ન જોઈએ એવો એનો દેખાવડો, રતૂમડો, કાળાં ભવાંવાળો ચહેરો બીવરના ફરના રાખોડી કોલર વડે લગભગ ઢંકાઈ ગયેલો હોય. ફેઓફાન પીઠ આગળ નમાવીને અને હાથ લાંબા કરીને એવી અદા ધારણ કરી લેતો કે તેને ઝાઝી વાર ટકાવી રાખવાનું અશક્ય જ લાગે. ઠાકોર પિત્તળની આર જડેલી એડીઓ ને તલવાર ખખડાવતો અને જાણે ભારે ઉતાવળમાં હોય એવી રીતે ગાલીચા ઉપર સડસડાટ કદમ માંડતો બહાર નીકળતો. મારી ને ફેઓફાનની ઉપર તેમ જ જે વસ્તુઓને સૌ અંજાઈને વખાણની નજરે જોઈ રહ્યા

હોય તેની ઉપર નજર નાખવાની જાણે એને ફુરસદ જ ન હોય એમ લાગતું. ફેઓફાન જીભ વડે ડચકારો બોલાવતો. હું પટ્ટાને આંચકો મારીને વિનયી ચાલે પગથિયાં પાસે પહોંચી જતો અને ત્રાંસી નજર ઠાકોરની ઉપર નાખીને રેશમ જેવા વાળવાળું મારું જાતવાન માથું ઉછાળતો... ઠાકોર ખુશમિજાજમાં હોય તો ફેઓફાનને કશાંક વિનોદી વેણ કહેતો, ફેઓફાન એનું દેખાવડું માથું જરાક ફેરવીને જવાબ દેતો, અને હાથ નીચા કર્યા વગર ફક્ત મને એકલાને જ સમજાય પણ બીજા કોઈને ભાગ્યે જ કળાય એવી રીતે લગામ લગરીક હલાવતો એટલે હું દડબડ દડબડ રવાના થઈ જતો, મારા બદનના તમામ સ્નાયુઓ ફરકવા લાગતા, દરેક કદમે મારો વેગ વધી જતો, પાછલા પગ વડે હું હિમ ને કીચડ ગાડીના આગલા પાટિયા ઉપર ઉડાડતો. એ જમાનામાં કોચવાનોને જાણે પેટમાં પીડા થતી હોય એમ 'એય!' બરાડવાની આજકાલની મૂર્ખાઈભરી ટેવ પણ નહોતી, તેને બદલે તેઓ પોકાર કરતા કે 'સાવધાન!' ફેઓફાન પોકાર કરતો કે 'સાવધાન!' એટલે લોકો વેરવિખેર થઈને માર્ગ ખુલ્લો કરી દેતા અને ડોક લંબાવીને દેખાવડા ખસીઘોડાને અને દેખાવડા કોચવાનને અને દેખાવડા ઠાકોરને જતા જોઈ રહેતા...

એકધારા દડબડ દોડતા ઘોડાથી આગળ નીકળી જવામાં મને મઝા પડતી. ફેઓફાનને અને મને રસ્તે જતાં અમારી જહેમતને લાયક કોઈ ગાડી નજરે પડી જાય તો અમે અમારી ગાડી એની પાછળ પવનની ઝડપે દોડાવી મૂકતા, ધીરે ધીરે નજીક પહોંચી જતા, હું બીજી ગાડીના પાછળના ભાગ ઉપર કીચડ ઉડાડતો, આંબી જઈને બીજા ઘોડાની જોડાજોડ દોડવા લાગતો, પછી એટલો આગળ નીકળી જતો કે મારો હરીફ

મને નજરે પણ ન પડતો, ફક્ત એની દોડનો લગાતાર ઓસરતો જતો અવાજ પાછળથી મારે કાને પડતો. ઠાકોર ને ફેઓફાન ને હું કશો અવાજ કર્યા વગર જાણે અમારા જ કામમાં મશગૂલ હોઈએ અને રસ્તે ભેટી જતા ઊતરતા દરજ્જાના ઘોડા અમારા ધ્યાનમાં જ ન આવતા હોય એવો ડોળ કરતા. બીજા ઘોડાઓથી આગળ નીકળી જવામાં મને મઝા પડતી, અને સામેથી આવતા કોઈ પાણીદાર ઘોડાને જોવાનું પણ મને ગમતું: એક જ પળ, ઝપાટો, એક નજર, અને ઘોડો પસાર થઈ જતો, અમે વળી પાછા એકલા પોતપોતાની દિશામાં વહેતા રહેતા."

ઝાંપે કિચૂડ કિચૂડ કકળાટ કર્યો અને નેસ્તેર તથા વાસ્કાના અવાજો કાને પડયા.

પાંચમી રાત

હવામાન પલટાઈ રહ્યું હતું. આકાશ જાણે સવારથી ગમગીન હતું અને ઝાકળ નહોતી પડી, હવામાં ગરમાવો હતો અને મચ્છર પરેશાન કરી રહ્યા હતા. ટોળું ચોગાનમાં દાખલ થયું કે તરત જ ઘોડાં કાબરચીતરા ખસીઘોડા ફરતે એકઠાં થઈ ગયાં અને તેણે પોતાની કથનીનો આખરી હિસ્સો કહી સંભળાવ્યો.

"થોડા વખતમાં જ મારી સુખી જિંદગીનો અંત આવી ગયો. મારી એવી જિંદગી ફક્ત બે જ વરસ ચાલી. બીજા શિયાળાના અંતમાં મેં મારી જિંદગીની મોટામાં મોટી ખુશી માણી અને પછી તરત જ હું સખતમાં સખત ગમગીનીનો ભોગ બની ગયો. તહેવારના દિવસોમાં હું ઠાકોરને ઘોડદોડ

જોવા લઈ ગયો. દોડમાં આત્લાસ્ની અને બીચોક સામેલ હતા. મને ખબર નથી કે દોડમાં પૈસા લગાવવાના ઓરડામાં માલિકને શી વાત થઈ હશે, પણ બહાર આવતાં જ એણે મને ઘોડદોડના માર્ગ પર લઈ જવાનું ફેઓફાનને ફરમાન કર્યું. મને ઘોડદોડના માર્ગ પર પહોંચાડીને આત્લાસ્ની જોડે દોડાવવામાં આવેલો તે મને બરાબર યાદ છે. આત્લાસ્ની બગીએ જોડેલો હતો અને હું શહેરી ગાડીએ. વળાંક પાસે હું એનાથી આગળ નીકળી ગયો. લોકો ખડખડાટ હસી પડયા અને હર્ષનાદ ગુંજી ઊઠયા.

"મને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે લોકોનું મોટું ટોળું મારી પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યું. પાંચેક અશ્વચાહકોએ મને ઠાકોર પાસેથી હજારો રૂબલની કિંમતે ખરીદી લેવાની તૈયારી બતાવી, પરંતુ એણે તો માત્ર હસીને સુંદર ધોળા દાંત બતાવ્યા.

"'ના, એ કંઈ ઘોડો નથી, એ તો મારો દોસ્ત છે,' એણે કહ્યું. 'સોનાનો પહાડ મળે તોયે હું એને વેચું નહિ. આવજો, સજ્જનો!' એ ગાડીમાં બેસી ગયો.

"'ઓસ્તોઝેન્કા માર્ગ!' એ સરનામું એની રખાતનું હતું. અમે રવાના થઈ ગયા...

"અને એ જ મારો આખરી સુખી દિવસ હતો. અમે રખાતને ઘેર પહોંચ્યા. ઠાકોર એને મારી કહેતો પણ ઓરત તો બીજા કોઈ આદમીને ચાહતી હતી અને એની જોડે ભાગી ગયેલી. ત્યાં પહોંચતાં જ ઠાકોરને એ વાત જણાવવામાં આવી. પાંચ વાગ્યા હતા. મને એમ ને એમ ગાડીએ જોડેલો રાખીને એણે ઓરતનો પીછો કર્યો. અને મારી જોડે અગાઉ કદી નહોતું કરવામાં આવ્યું એવું વર્તન કરવામાં આવ્યું: મને ચાબુક

ફટકારીને ઝડપથી દોડાવવામાં આવ્યો. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર હું કદમ ચૂકી ગયો. મને શરમ આવી અને હું ગલતીનો બદલો વાળી આપવા તત્પર થઈ ગયો, પણ અચાનક ઠાકોર ગળું ફાડીને બરાડી ઊઠયો: 'દોડ જલદી, કાળમુખા!' એણે ચાબુક હવામાં વીંઝીને મને ફટકાર્યો. હું પૂરઝડપે દોડવા લાગ્યો, મારા પગ ગાડીના ધાતુ જડેલા આગલા પાટિયા જોડે ટકરાવા લાગ્યા. લગભગ પચીસ કિલોમીટરનો ફાસલો કાપીને અમે ઓરતને આંબી ગયા. મેં ઠાકોરને પાછો ઘેર પહોંચાડી દીધો, પણ હું આખી રાત થરથરતો રહ્યો અને કશું ખાઈ ન શક્યો. સવારે મને થોડુંક પાણી આપવામાં આવ્યું. મેં પાણી પી લીધું પણ એ દિવસથી હું જાણે સાવ પલટાઈ ગયો. હું માંદો પડી ગયો. મારી ઉપર જુલમ વરસાવવામાં આવ્યો અને મારાં અંગ છેદી નાખવામાં આવ્યાં —લોકોમાં કહેવાય છે તેમ મારા રોગનો 'ઉપચાર' કરવામાં આવ્યો. મારી ખરીઓ નીકળી ગઈ, મને ચાંદાં પડી ગયાં, મારા પગ વળી ગયા, મારી છાતી જાણે ફસકી ગઈ, મારું મન સુસ્ત બની ગયું અને કાયા કમજોર થઈ ગઈ. એ લોકોએ મને ઘોડાના વેપારીના હાથમાં વેચી દીધો. કોઈ ભોળા ઘરાકને છેતરવાના ઈરાદે એણે મને ગાજર અને બીજી ચીજો ખવડાવીને મારો દેખાવ હું ખરેખર નહોતો એવો બનાવી દીધો. મારામાં હવે તાકાત કે ઝડપી ચાલ રહી જ નહોતી.

"વળી ઘોડાનો વેપારી પણ મારી ઉપર જુલમ વરસાવતો. કોઈ ઘરાક આવે ત્યારે એ તબેલામાં આવતો અને ચાબુક ફટકારીને મને એટલો ડરાવી દેતો કે મારો તો જાણે શ્વાસ અદ્ધર ચડી જતો. પછી ચાબુકની નિશાનીઓ ભૂંસી નાખીને એ મને બહાર લઈ જતો.

"એક ઘરડી બાઈએ મને ખરીદી લીધો. એ મને ગાડીએ જોડીને હંમેશાં ચમત્કારી સંત નિકોલાસના દેવળે લઈ જતી, અને ગાડીવાનને કોરડા ફટકારતી. ગાડીવાન તબેલામાં મારી કને આવીને આંસુ સારતો. આંસુનો સ્વાદ મઝાનો ખારો હોય છે તેની ખબર મને એ વખતે પડી. પછી ઘરડી બાઈ મરી ગઈ. એના કારસાજે મને ગામડાના એક દુકાનદારના હાથમાં વેચી દીધો. એ મને પુષ્કળ ઘઉં ખવડાવતો. એથી મારી બીમારીઓ વધી ગઈ. એણે મને એક કિસાનને ત્યાં વેચી દીધો. હું એનું હળ ખેંચતો અને મને ભાગ્યે જ કશું ખાવા મળતું. ત્યાં મારા પગમાં જખમ પડી ગયા. હું ફરી વાર માંદો પડી ગયો. એણે એક જિપ્સીની જોડે ઘોડાની અદલાબદલી કરી એટલે હું જિપ્સીના કબજામાં ગયો. એનું મારી જોડેનું વર્તન નફરત પેદા કરે એવું હતું. આખરે એણે મને આ કારભારીને ત્યાં વેચી દીધો અને હું અહીંયાં પહોંચી ગયો..."

કોઈએ કશો અવાજ ન કર્યો. વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

૯

બીજે દિવસે સાંજે ઘોડાં ઘેર પાછાં ફરી રહ્યાં હતાં ત્યારે તેઓને માલિકનો ભેટો થઈ ગયો. માલિક ભેગો કોઈ મહેમાન હતો. ઝુલદિબા ઘર નજીક પહોંચી રહી હતી ત્યારે તેની નજર બે આદમીની ઉપર પડી. એક તો જુવાન માલિક હતો, તેણે દર્ભનો ટોપો પહેર્યો હતો. બીજો આદમી ઊંચો ને જાડો હતો, તેણે લશ્કરી યુનિફોર્મ પહેર્યો હતો. ઘરડી ઘોડી તેઓને ત્રાંસી નજરે જોતી આગળ નીકળી ગઈ, પરંતુ

જુવાન ઘોડાં શરમાઈને અકળાઈ ગયાં. માલિક અને મહેમાન સીધા ટોળામાં ઘૂસીને વાતો કરતા કરતા એકબીજાનું ધ્યાન આ કે તે બાબત તરફ ખેંચવા લાગ્યા ત્યારે ઘોડાંની શરમ ને અકળામણ ખાસ વધી ગઈ.

"પેલી ટપકાંદાર ઘોડી મેં વોયેઇકોવ પાસેથી ખરીદેલી," માલિક બોલ્યો.

"આ ધોળા પગવાળી કાળી જુવાન ઘોડી મઝાની છે—ક્યાંની છે?" મહેમાને પૂછ્યું. તેઓએ કેટલાંય ઘોડાંને દોડાવીને અને ઊભાં રાખીને તપાસી જોયાં. બદામી ઘોડી ઉપર નજર પડતાં માલિકે કહ્યું:

"ખ્રેનોવોની જાતવાન સવારી ઘોડી છે."

તેઓ ચાલતા ચાલતા જ બધાં ઘોડાંને તપાસી શકે એમ નહોતું. માલિકે નેસ્તેરને સાદ પાડ્યો. બુઢ્ઢો ઘોડારિયો કાબરચીતરા ખસીઘોડાને પડખાંમાં એડી મારીને દોડાવતો લઈ આવ્યો. ખસીઘોડાનો એક પગ લંગડાતો હોવા છતાં તેણે પૂરી જહેમત કરી. સાફ જણાઈ આવતું હતું કે તેને પૂરઝડપે પૃથ્વીના છેડા સુધી દોડાવવામાં આવ્યો હોત તોયે તેણે જરાય બબડાટ ન જ કર્યો હોત. એ તો ફાળ ભરીને વેગીલી દોડ લગાવવાયે તૈયાર હતો, અને તેણે સાજા પગ વડે એવી કોશિશ કરી પણ ખરી.

"આના કરતાં બહેતર ઘોડી તમને આખા રશિયામાં ક્યાંય નહિ મળે, હું છાતી ઠોકીને કહું છું," માલિકે એક ઘોડી તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું. મહેમાન જવાબમાં વખાણનાં કશાંક વેણ બોલ્યો. માલિક ઉત્તેજિત અવસ્થામાં આમથી તેમ દોડાદોડી કરતો ઘોડાં બતાવી રહ્યો હતો અને દરેકની તવારીખ તથા વંશાવળી જણાવી રહ્યો હતો. મહેમાન કંટાળી

ગયો હોય એમ લાગતું હતું, પરંતુ દિલચસ્પીનો દેખાવ કરવા સવાલો ઉપજાવી કાઢતો હતો.

"એમ? વાહ!" મહેમાન શૂન્યભાવે બોલતો.

"આને જુઓ," મહેમાનને ચડેલાં કંટાળાથી અણજાણ માલિક બોલ્યો. "પગ કેવા મઝાના છે! મારે સારી એવી રકમ ચૂકવવી પડેલી, પણ એનો ત્રણ વરસનો વછેરો હવે દોડવા લાગ્યો છે."

"એની દોડ સારી છે?" મહેમાને પૂછ્યું.

તેઓએ એક એક કરીને તમામ ઘોડાં અંગે વાતચીત કરી લીધી અને વધુ કહેવાનું કંઈ રહ્યું જ નહિ. થોડી વાર બન્ને ચુપ રહ્યા.

"જઈશું હવે?"

"ચાલો."

તેઓ ઝાંપો પાર કરીને બહાર નીકળ્યા. ઘોડાં તપાસી જોવાનું પતી ગયું અને ઘેર પાછા ફરવાની વાત થઈ એથી મહેમાનને ખુશી ઊપજી. તેને થયું કે હવે જઈને ખાણાંપીણાંની ને ધુમાડા કાઢવાની મોજ માણવા મળશે. તે જાણે ખુશમિજાજમાં આવી ગયો. કાબરચીતરા ઉપર સવાર થયેલો નેસ્તેર બહાર બીજાં ફરમાનોની વાટ જોઈ રહ્યો હતો. બન્ને જણ તેની પાસે થઈને નીકળ્યા એટલે મહેમાને પોતાના મોટા ચરબીદાર પંજા વડે ખસીઘોડાની પૂંઠ થાબડી.

"દેખાવડો ઘોડો છે!" તેણે કહ્યું. "મારેય એક કાબરચીતરો ઘોડો હતો, મેં તમને વાત કરેલી, યાદ છે ને?"

માલિકે જાણે સાંભળ્યું જ નહિ કારણ કે વાત તેના કોઈ ઘોડાને લગતી નહોતી. તેની નજર તો પોતાનાં ઘોડાં ઉપર જ મંડાયેલી હતી.

એકાએક હણહણાટની કમજોર, જરાગ્રસ્ત, બેહૂદી કોશિશ જાણે તદ્દન તેના કાનની અંદર જ થઈ હોય એમ લાગતાં તે ચોંકી ગયો. હણહણાટ ખસીઘોડાનો હતો, પરંતુ તે ગભરાટમાં અધવચ્ચે જ પાછો ચુપ થઈ ગયો. મહેમાન અને માલિક તેને મુદ્દલ ધ્યાનમાં લીધા વગર જ ઘર તરફ ચાલ્યા ગયા. ગજિયાએ જાડા આદમીને ઓળખી લીધો હતો, એ તેનો પ્યારો માજી માલિક હતો, એક જમાનામાં અમીર ને દેખાવડો ઠાકોર સેર્પુખોવ્સ્કોઇ હતો.

૧૦

. . . .

. . . .

ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. ચોગાનમાં જાણે ગમગીની છવાઈ ગઈ હતી, પરંતુ વિશાળ હવેલીની અંદર એથી સાવ નિરાળું વાતાવરણ હતું. વૈભવથી છલકાતા દીવાનખંડમાં લહેજતદાર ચાનાસ્તો પીરસાઈ રહ્યો હતો. મેજબાન, તેની માશૂક, અને મહેમાન ટેબલ ફરતે બેઠાં હતાં.

બાઈ સગર્ભા હતી. તેનું ફુલેલું પેટ, સમોવાર પાસે ખુરશીમાં તેની અક્કડ પીઠ, તેની ભરીભરી કાયા, અને ખાસ કરીને તો સૌમ્ય ગંભીર ભાવ છલકાવતાં અને તેના પોતાના અંતરમન ઉપર મંડાયેલાં લાગતાં તેનાં મોટાં નેણ એ વાતની ચાડી ખાતાં હતાં.

મેજબાનના હાથમાં ઊંચી જાતની દસ વરસ જૂની સિગારનો દાબડો હતો. એવી સિગાર તેના સિવાય બીજા કોઈને ત્યાં નહોતી, અથવા તે મહેમાનની સામે એવી

બડાઈ હાંકી રહ્યો હતો. મેજબાન લગભગ પચીસ વરસનો દેખાવડો આદમી હતો—તેના ચહેરા ઉપર તાજગી વરતાતી હતી, કપડાં સાફ ને સુઘડ હતાં, વાળ સરખી રીતે ઓળેલા હતા. ઘરમાં તેણે લંડનની સિલાઈનો ઢીલો ગરમ સૂટ પહેર્યો હતો. તેના ઘડિયાળની સાંકળીમાં મોટાં કીમતી મોતી લટકી રહ્યાં હતાં. તેનાં મોટાં મોટાં કફબટન પણ સોનાનાં હતાં અને તેમાં પીરોજ જડેલા હતા. તેની દાઢી નેપોલિયન ત્રીજાની ઢબે કાતરેલી હતી, અને તેના ઉપલા હોઠે ઉંદરની પૂંછડી જેવી પાતળી મૂછો મીણ લગાવીને પેરિસની ફેશન મુજબ સરસ રીતે વાળેલી હતી.

બાઈએ બારીક રેશમનો ડ્રેસ પહેર્યો હતો અને તેમાં ફૂલના ગુચ્છાની ભાત હતી. તેના ભરાવદાર બદામી કેશમાં સોનાની મોટી મોટી વાંકીચૂકી પિનો ભરાવેલી હતી. કેશ ખૂબ સુંદર હતા, પછી ભલે પૂરેપૂરા તેના પોતાના ન હોય. તેની આંગળીઓ તથા કાંડાંમાં કેટલીય કીમતી વીંટીઓ તથા બંગડીઓ હતી.

સમોવાર ચાંદીનું હતું, અને કપરકાબી ચિનાઈ માટીની કલાના સુંદરતમ નમૂના જેવાં હતાં. ભપકાદાર પોશાક પહેરેલો ચાકર ફરમાનોની વાટ જોતો બારણા નજીક પૂતળાની જેમ ઊભો હતો. તેણે લટકતા છેડાવાળો કોટ તથા સફેદ જાકીટ પહેર્યાં હતાં અને ગળે રૂમાલ બાંધ્યો હતો. કાષ્ઠની વાંકીચૂકી ભાતોનું નકશીદાર ફર્નિચર શોભીતું હતું. દીવાલો પર ચોડેલા ઘેરા રંગના શોભનકાગળમાં પુષ્પોની ભાત હતી. અત્યંત શુદ્ધ જાતવાન શિકારી કૂતરો ટેબલ નજીક બેઠો હતો. તેના ગળામાં બાંધેલી રૂપાની સાંકળ અવારનવાર રણકી ઊઠતી હતી. કૂતરાને કશુંક અજબ અંગ્રેજી નામ આપવામાં આવ્યું

હતું, અને મેજબાન તથા તેની માશૂકને અંગ્રેજી ભાષા આવડતી ન હોવાથી તેઓ એ નામ સરખી રીતે ઉચ્ચારી નહોતાં શકતાં.

એક ખૂણામાં ફૂલોનાં કૂંડાંની વચ્ચે મોતીજડિત પિયાનો ગોઠવેલો હતો. બધું રાચરચીલું નવું, અનેરું, અને મૂલ્યવાન લાગતું હતું. પરંતુ તેમાં વૈભવ, આડંબર, અને બૌદ્ધિક રુચિઓના અભાવની છાપ ન હોત તો તે રળિયામણું લાગ્યું હોત.

મેજબાનને રેસના ઘોડાઓની ઘેલછા હતી. તે રંગીલા મિજાજનો કદાવર ને તંદુરસ્ત આદમી હતો. તે એવા પ્રકારનો માણસ હતો કે જે કદી વિલાતા નથી, ફરના કોટ પહેરીને ઘોડેસવારી કરે છે, નટીઓની સામે મોંઘા ફૂલગોટા ફગાવતા રહે છે, બેહદ મોંઘી હોટેલોમાં જઈને તદ્દન નવી જાતનાં અત્યંત કીમતી મદ્યો પીતા રહે છે, પોતાના નામે ઇનામો જાહેર કરે છે, અને ખર્ચાળ રખાતો રાખે છે.

તેનો મહેમાન નિકીતા સેર્પુખોવ્સ્કોઇ ચાળીસની ઉંમર વટાવી ગયેલો ઊંચો, જાડો, ને ટાલિયો આદમી હતો. તેને મોટી મોટી મૂછો હતી અને તેણે કલ્લા રાખ્યા હતા. તે જુવાનીમાં ખૂબ દેખાવડો રહ્યો હશે, પરંતુ હવે તેનો દેખાવ શારીરિક, નૈતિક, તેમ જ નાણાકીય દૃષ્ટિએ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયેલા આદમી જેવો હતો.

તેને માથે એટલું બધું કરજ ચડી ગયું હતું કે તેને જેલથી બચવા સરકારી નોકરી લેવી પડી હતી. તેને એક પ્રાંતિક શહેરમાં અશ્વ ઉછેરની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી એટલે તે ત્યાં જઈ રહ્યો હતો. તેને એવી નોકરી પણ લાગવગદાર સગાંસંબંધીઓની કોશિશોના પરિણામે જ મળી

હતી. તેણે લશ્કરી કોટ અને બ્લૂ પાટલૂન પહેર્યાં હતાં. કોટ ને પાટલૂન અમીરો પહેરે એવાં હતાં, તેનું શર્ટ પણ એવું જ હતું, અને તેનું ઘડિયાળ ઈંગ્લેંડમાં બનેલું હતું. તેના બૂટના સોલ અજબ હતા—લગભગ એક ઈંચ જાડા.

નિકોલાઇ સેર્પુખોવ્સ્કોઇએ વીશ લાખ રૂબલની દોલત ફૂંકી નાખી હતી અને વધારામાં એક લાખ વીશ હજાર રૂબલનું કરજ લીધું હતું. જેની પાસે એટલી બધી દોલત રહી હોય એ માણસ ખાલી શાખના આધારે જ નાણાં ઉછીનાં લઈ શકે અને બીજાં દસ વરસ લગભગ એશઆરામની જિંદગી માણી શકે. એવાં દસ વરસ પણ વીતી ગયાં હતાં, શાખ ખતમ થઈ ગઈ હતી, અને હવે નિકીતાની જિંદગી બોજ બની ગઈ હતી. તેણે દારૂ ઢીંચવાનું શરૂ કરી દીધું—એટલે કે હવે તેને દારૂ પીવાથી નશો ચડવા લાગ્યો. અગાઉ ક્યારેય એમ નહોતું બનતું. દારૂ પીવાની બાબતમાં એમ હતું કે ખરેખર તો તેની શરૂઆત પણ ક્યારેય નહોતી કરવામાં આવી અને અંત પણ ક્યારેય નહોતો આણવામાં આવ્યો. તેનું પતન સૌથી વધારે તો તેની આંખોની બેચેની (તેની નજર આમતેમ ભટકતી રહેતી) અને તેના અવાજ તથા હલનચલનની દુવિધામાં વરતાઈ આવતું. તેની બેચેની એકદમ ધ્યાનમાં આવી જતી કારણ કે એ તેના નવા લક્ષણ તરીકે પરખાઈ જતી. અગાઉ કદી તેને કોઈની કે કશી બાબતની બીક નહોતી લાગતી પરંતુ કેવળ તેની તાજેતરની પરેશાનીઓને લીધે જ તે સ્વભાવથી તદ્દન વિપરીત એવી સતત અશંકાની અવસ્થામાં સરી પડયો હતો. મેજબાન અને તેની માશૂક એ વાત કળી ગયાં અને તેમણે નજરની આપલે કરીને પરસ્પર જણાવી દીધું કે આપણે એકબીજાના ખ્યાલ સમજીએ છીએ.

આ માણસ અંગે વિગતવાર વાતચીત આપણે હમણાં મોકૂફ રાખીને રાતે સૂતી વેળા કરીશું, અત્યારે તો બિચારા નિકીતાની હાજરી સહી લેવી અને તેની જોડે માયાળુ વર્તન પણ કરવું. નિકીતાને મેજબાનની જાહોજલાલી જોઈને મનમાં હીણપત લાગી અને પોતાની પાછલી જિંદગીની યાદો પરાણે તાજી થઈ જતાં તેના મનમાં ઈર્ષ્યા પેદા થઈ.

"અમે સિગાર પીએ તો વાંધો નથી ને, મેરી?" તેણે મહિલાને પૂછ્યું. તેના અવાજમાં બહોળા અનુભવમાંથી હાંસલ થાય એવી વિચિત્ર અને માયાવી છાયા હતી, વિનમ્રતા અને મિત્રભાવ હતાં, પરંતુ પૂરતો આદર નહોતો. સુધરેલા માણસો પોતાના મિત્રોની પત્નીઓની સરખામણીમાં રખાતોની જોડે જેવા ભાવે વાત કરે એવો ભાવ તેના અવાજમાં હતો. તેનો ઈરાદો મહિલાને દૂભવવાનો મુદ્દલ નહોતો. એથી ઊલટું તેની મુરાદ તો મહિલાનો તેમ જ મેજબાનનો સદ્ભાવ હાંસલ કરવાનો હતો, જોકે એવો એકરાર તેણે કદી ન જ કર્યો હોત. આવી સ્ત્રીઓ જોડે એવા અવાજે વાત કરવાની તેને બસ ટેવ હતી એટલું જ. તેને ખબર હતી કે તે કોઈ મહિલા જોડે વાત કરવાની રીતે બોલ્યો હોત તો બાઈને આશ્ચર્ય થયું હોત અને કદાચ માઠું પણ લાગ્યું હોત. વળી અવાજમાં માનમરતબો વ્યક્ત કરવાની સ્વીકૃત રીત તેને પોતાના સમાન આદમીની ખરી પત્ની સારુ બાકી રાખવાની હતી. તે રખાત સ્ત્રીઓ જોડે હંમેશાં શિષ્ટાચાર જાળવતો. તેનું કારણ એ નહોતું કે ગમે તે સામાજિક દરજ્જાના માણસની વ્યક્તિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા અંગે, લગ્નની પોકળતા અંગે, અને એવી જ બીજી બાબતો અંગે સામયિકોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવતી કહેવાતી પ્રતીતિઓમાં (એવો કચરો તે કદી વાંચતો જ નહિ) તે માનતો હોય. કારણ તો એ હતું કે બધા સભ્ય માણસો રખાતો

જોડે એવું જ વર્તન કરતા, અને તે પોતે ભલે પડતીની દશામાં હોય તોયે સભ્ય ઇન્સાન તો હતો જ.

તેણે સિગાર કાઢી. મેજબાને બેસમજદારીથી થોડીક સિગાર હાથમાં લઈને તેની સામે ધરતાં કહ્યું:

"લો, આ રાખી લો, સરસ છે, તમને ગમશે."

નિકીતાએ હાથ હલાવીને ઇનકાર કરી દીધો અને તેની આંખોમાં અપમાન તથા મનદુ:ખનો ભાવ ઝબકી ગયો.

"આભાર," તે બોલ્યો અને પોતાનું સિગાર-કેસ સામે ધરતાં તેણે ઉમેર્યું: "આને અજમાવી જુઓ."

બાઈ લાગણીશીલ હતી. તે સમજી ગઈ કે શું બની ગયું છે, એટલે તે એકદમ બોલી ઊઠી: "મને તો સિગાર બહુ ગમે. સૌ મારી આસપાસ સિગાર ન પીતા રહેતા હોત તો કદાચ હું પોતે જ પીવા લલચાઈ જાત." પછી તેણે સોહામણું માયાળુ સ્મિત કર્યું. જવાબમાં સેર્પુખોવ્સ્કોઇના હોઠ જાણે અરધા મલકી ગયા. તેના બે દાંત પડી ગયા હતા.

"ના, આ લો," હૈયાસૂના મેજબાને આગ્રહ જારી રાખ્યો. "પેલી બરાબર કડક નથી. ફ્રીટઝ, બીજી સિગાર લઈ આવ, જલદી," તેણે ચાકરને જર્મન ભાષામાં ફરમાન કર્યું.

જર્મન ચાકર સિગારનું નવું બોક્સ લઈ આવ્યો.

"તમને કેવી સિગાર ગમે? કડક? આ બહુ સરસ છે. બધી રાખી લો," તેણે આગ્રહ પકડી રાખ્યો. પોતાની સરસ ચીજોના પ્રદર્શનના હર્ષાવેશમાં તે બીજું બધું વીસરી ગયો. સેર્પુખોવ્સ્કોઇએ સિગાર સળગાવીને વાતચીતનો તાણો ઝટ પાછો સાંધી દેવાની કોશિશ કરતાં પૂછ્યું:

"તમે શું કહેતા હતા? આત્લાસ્ની માટે કેટલા પૈસા ખર્ચેલા?"

"બહુ, ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર, પણ પૈસા લેખે લાગ્યા. એની ઓલાદ જોવા જેવી છે."

"દોડ સારી છે?"

"એકેએકની. આ વરસે એના બેટાને ત્રણ ઇનામ મળ્યાં: તુલામાં, મોસ્કોમાં, અને સેંટપિટર્સબર્ગમાં, વોયેઇકોવના વોરોનોઈની સામે. ગધેડા જોકીએ ચાર વાર છબરડા ન વાળ્યા હોત તો એને વાવટા જેટલે પાછળ રાખી દીધો હોત."

"હજી અણઘડ છે. ખરું પૂછો તો એનામાં વધારે પડતું ડચ લોહી છે," સેર્પુખોવ્સ્કોઇએ કહ્યું.

"અને ઘોડીઓ જોવા જેવી છે. કાલે બતાવીશ. દોબ્રીન્યાના ત્રણ હજાર ને લાસ્કોવાયાના બે હજાર ચૂકવ્યા છે."

મેજબાન વળી પાછો પોતાની દોલતની શેખી મારવા લાગ્યો. બાઈ સમજી ગઈ કે એથી સેર્પુખોવ્સ્કોઇનું મન દુભાય છે અને તે વાત સાંભળવાનો ફક્ત ઢોંગ જ કરી રહ્યો છે.

"થોડીક ચા લેશો વધારે?" તેણે પૂછ્યું.

"ના," મેજબાને જવાબ આપ્યો અને પોતાની વાત ચાલુ રાખી. બાઈ ઊભી થવા લાગી પણ મેજબાને તેને અટકાવીને કમ્મર ફરતે હાથ વીંટાળતાં ચૂમી ભરી લીધી.

સેર્પુખોવ્સ્કોઇ તેમને નીરખતો હોઠ મલકાવવા—તેમને બતાવવા જાણી જોઈને અસ્વાભાવિક રીતે હોઠ મલકાવવા—જતો હતો, પરંતુ મેજબાન ઊભો થઈને માશૂકની કમ્મર ફરતે હાથ વીંટાળતો તેને મૂકવા બારણા સુધી ગયો એ જોતાં તેના ચહેરા પરના ભાવ અચાનક પલટાઈ ગયા. તેણે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો અને તેના સૂજેલા મોં પર વિષાદ છવાઈ ગયો. તેમાં ખીજભરી નાખુશીની છાયા પણ વરતાતી હતી.

મેજબાન મોં મલકાવતો પાછો આવ્યો અને નિકીતાની સામે બેસી ગયો. થોડી વાર બન્ને ચૂપ બેઠા રહ્યા.

"તમે કહ્યું કે એને વોયેઇકોવ પાસેથી ખરીદેલો, ખરું ને?" સેર્પુખોવ્સ્કોઇ સાધારણ ભાવે બોલ્યો.

"આત્લાસ્ની? હા. મારે દુબોવિત્સ્કી પાસેથી ઘોડી ખરીદવી હતી, પણ ખરીદવા જેવું એની પાસે કશું હતું જ નહિ."

"એ તો પાયમાલ થઈ ગયો છે," સેર્પુખોવ્સ્કોઇએ કહ્યું, પરંતુ તરત જ અટકી જઈને તેણે આસપાસ નજર ફેરવી. તેને યાદ આવ્યું કે તેણે એ "પાયમાલ" સજ્જન પાસેથી વીશ હજાર રૂબલનું કરજ લીધું છે. તેને થયું કે લોકો દુબોવિત્સ્કીને પાયમાલ ગણતા હોય તો પોતાને કેવો ગણતા હશે. તે ચૂપ થઈ ગયો.

વળી લાંબી ચુપકી છવાઈ ગઈ. મેજબાન મનમાં વિચારતો રહ્યો કે મહેમાનની સામે કઈ કઈ બાબતોનાં બગણાં ફૂંકી શકાય એમ છે. સેર્પુખોવ્સ્કોઇ વિચાર કરતો હતો કે પોતે પાયમાલ નથી થઈ ગયો એમ બતાવવા શું કહેવું. પરંતુ સિગારના તાજગીબક્ષ ધુમાડા છતાં બેઉનાં ભેજાં ઢીલાં ચાલી રહ્યાં હતાં.

"આ માણસ હવે દારૂ ક્યારે આપશે?" સેર્પુખોવ્સ્કોઇને થયું.

"હવે થોડોક દારૂ ગટગટાવીએ તો ઠીક, નહિતર હું તો કંટાળાથી જ મરી જવાનો," મેજબાન મનમાં વિચારી રહ્યો હતો.

"તમે અહીંયાં ઝાઝું રોકાવાના છો?" સેર્પુખોવ્સ્કોઇએ પૂછ્યું.

"હજી એક મહિનો. જમવા બેસીએ તો કેમ? ફ્રીટઝ, જમવાનું તૈયાર છે?"

તેઓ ભોજનખંડમાં ગયા. છતમાં લટકતા ઝુમ્મર નીચે ટેબલ પર શમાદાન તેમ જ જાતજાતની ચીજો ગોઠવેલી હતી: બરણીઓ, બૂચમાં ભરાવેલી ઢીંગલીથી શોભતી બાટલીઓ, વોદકા, સરસ મદ્યોથી ભરેલી સુરાહીઓ, અને પ્લેટમાં પીરસેલી લહેજતદાર વાનગીઓ. તેમણે મદ્યની પ્યાલીઓ ગટગટાવીને ખાવાનું શરૂ કર્યું, ફરી પીધું, ફરી ખાધું, અને આખરે વાતચીત શરૂ કરી. સેર્પુખોવ્સ્કોઇના ચહેરામાં સુરખી આવી ગઈ અને તે મુકત ભાવે વાત કરવા લાગ્યો.

તેમણે સ્ત્રીઓ વિશે વાતો કરી, પોતપોતાની રખાતોની વાતો કરી—જિપ્સી લલનાઓ, ફ્રેંચ રમણીઓ, અને નૃત્યાંગનાઓની વાતો કરી.

"તો તમે માતિયેને તજી દીધી, ખરું ને?" મેજબાને પૂછ્યું.

સેર્પુખોવ્સ્કોઇને પાયમાલીમાં ધકેલી દેનારી ઓરતનું નામ માતિયે હતું.

"ના, મેં નહિ, એણે મને તજી દીધો. અરે, આદમીની જિંદગીમાં કેવું કેવું બની જાય છે! આજકાલ તો હાથમાં હજાર રૂબલ આવી જાય તોયે સુખની લાગણી થાય છે, અને સૌથી દૂર ચાલ્યા જવાનું બને તો તેને હું ખુશીની વાત ગણું છું. મારાથી મોસ્કોમાં તો હવે રહેવાય એમ નથી. અરે, શી વાત કરવી!"

સેર્પુખોવ્સ્કોઈની વાતો સાંભળીને મેજબાનને કંટાળો ચડી રહ્યો હતો. તેને તો પોતાની જ વાતો કરવાનું મન હતું, શેખી મારવાની તાલાવેલી હતી. અને સેર્પુખોવ્સ્કોઇને પોતાની

વાત કરવાનો, પોતાના અદ્‌ભુત ભૂતકાળની વાત કરવાનો, ઉમંગ હતો. મેજબાન મહેમાનની પ્યાલીમાં મદ્ય રેડીને તેની વાત પૂરી થવાની વાટ જોવા લાગ્યો. તેના મનમાં મહેમાનને જણાવવાની ઉત્કંઠા હતી કે મેં મારી અશ્વશાળામાં કોઈને કદી ખ્યાલ ન આવ્યો હોય એવી સરસ વ્યવસ્થા કરી છે, મેરી મને મારી દોલત ખાતર નહિ પણ ખરા દિલથી ચાહે છે.

"હું તમને કહેવા જ જતો હતો કે મારી અશ્વશાળામાં..." તેણે શરૂ કર્યું પણ સેર્પુખોવ્સ્કોઇ વચમાં બોલી ઊઠયો:

"હું ઈમાનદારીથી કહી શકું એમ છું કે એક જમાનામાં મને જિંદગી બહુ જ પ્યારી હતી અને જિંદગી જીવતાં મને બરાબર આવડતું હતું. તમે હમણાં ઘોડા દોડાવવાની વાત કરતા હતા—કહો જોઉં, તમે સૌથી વધારે વેગે કયો ઘોડો દોડાવેલો?"

મેજબાને પોતાની અશ્વશાળાની વાત કરવાની તક ઝડપી લીધી, પરંતુ તેણે શરૂઆત કરી એટલામાં તો સેર્પુખોવ્સ્કોઇ વળી વચમાં બોલી ઊઠયો:

"હા, હા, તમને અશ્વશાળાના માલિકોને તો ખાલી ખ્યાતિનું ઘેલું હોય છે, મોજ માણવાની તાલાવેલી નથી હોતી, જિંદગી માણવાનો ઉમંગ નથી હોતો. હું એવો ક્યારેય નહોતો. મેં તમને આજે જ મારા કાબરચીતરા ઘોડાની વાત કરેલી, યાદ છે ને? તમારો ઘોડારિયો જેની ઉપર સવાર થયેલો હતો એવા જ રંગનો હતો મારો કાબરચીતરો. ગજબનો ઘોડો હતો! તમે માનશો જ નહિ. છેક બેતાળીસની સાતની વાત છે, હું મોસ્કોમાં રહેવા તાજો જ આવેલો. હું ઘોડાના વેપારી પાસે ગયો અને ત્યાં મેં આ કાબરચીતરો ખસીઘોડો

જોયો. ઘોડાની નિશાનીઓ બધી સારી હતી. કિંમત? એક હજાર. મને ઘોડો ગમી ગયો એટલે મેં ખરીદી લીધો અને તેને દોડાવવાનું શરૂ કરી દીધું. એના જેવો બીજો ઘોડો તમને કે મને કે બીજા કોઈને કદી મળ્યો નથી અને ભવિષ્યમાં કદી મળશે પણ નહિ. વેગ ને તાકાત ને રૂપની બાબતમાં અજોડ હતો! એ વખતે તમે તો હજુ બાળક હશો, તમે એને જોયો ન હોય, પણ એની વાત તો જરૂર સાંભળી હશે, આખું મોસ્કો જાણતું હતું."

"હા, એને વિશે સાંભળેલું તો ખરું," મેજબાન અનિચ્છાએ બોલ્યો. "પણ મારે તમને મારી અશ્વશાળાની..."

"બેશક સાંભળ્યું જ હોય. મેં તો એને બસ એમ જ ખરીદી લીધેલો, નહોતાં કોઈ કાગળિયાં કે વંશાવળી કે સિફારસ. વોયેઇકોવે ને મેં એનો વંશવેલો ગોતી કાઢયો. એ હતો ગજિયો — મોહન-પહેલાનો પુત્ર. આવડી મોટી ફાળ ભરતો. એ કાબરચીતરો હતો એટલે ખ્રેનોવોની અશ્વશાળાના માલિકે એને ઘોડારના ઉપરીના હાથમાં વેચી દીધો, અને ઉપરીએ એને ખસી કરાવીને ઘોડાના વેપારીને વેચી દીધો. અરે, એના જેવો બીજો ઘોડો કદી થયો જ નથી! વાહ, કેવા દિવસો હતા! જુવાની, મારી વીતેલી જુવાની!" કોઈ જિપ્સી ગીતના શબ્દો દોહરાવતાં તેણે નિસાસો નાખ્યો. તેને નશો ચડી રહ્યો હતો. "હા, અજબ દિવસો હતા. હું પચીસ વરસનો હતો, વરસના એંશી હજારની આવક હતી, માથામાં એક પણ ધોળો વાળ નહોતો, મારા તમામ દાંત સલામત હતા અને દરેક દાંત જાણે મોતી જેવો હતો. હું જે કંઈ કરું તેમાં મને કામયાબી મળતી. અને હવે — બધું ખલાસ!"

"એ જમાનામાં ઘોડા આજના જેટલા વેગીલા નહોતા," છવાઈ ગયેલી ચુપકીનો ફાયદો ઉઠાવતાં મેજબાને કહ્યું. "મારા શરૂઆતના ઘોડાની દોડ..."

"વળી તમારા ઘોડા! એ જમાનામાં ઘોડા એનાથી ઘણા વધારે વેગીલા હતા."

"વધારે વેગીલા એટલે?"

"એટલે વધારે વેગીલા. એક વાર મેં ગજિયાને મોસ્કોની ઘોડદોડમાં વહેતો મૂકી દીધેલો. દોડમાં મારા પોતાના ઘોડા સામેલ નહોતા. મને રેસના ઘોડા કદી ગમતા જ નહોતા, મને તો જાતવાન ઘોડા રાખવાનો જ શોખ હતો. મારી પાસે જનરલ, શોલેત, વગેરે હતા. હું કાબરચીતરાને ગાડીએ જોડીને નીકળી પડયો. મારો કોચવાન પણ ઉસ્તાદ હતો. મને બહુ ગમતો. બિચારો દારૂ ઢીંચી ઢીંચીને જ મરી ગયો. હું રેસના મેદાને પહોંચ્યો. 'તમે રેસના ઘોડા રાખવાનું ક્યારે શરૂ કરવાના છો, સેર્પુખોવ્સ્કોઇ?' એ લોકો પૂછવા લાગ્યા. 'મારે રેસના ઘોડાને શું કરવા છે? આ મારો કાબરચીતરો ટાયડો તમારા તમામ રેસઘોડાને હરાવી દે એવો છે,' મેં જવાબ આપ્યો, 'બને જ નહિ!' એ લોકો બોલી ઊઠયા. 'લગાવો એક હજાર રૂબલની શરત,' મેં પડકાર કર્યો. અમે હાથ મિલાવીને શરત ઉપર સિક્કો મારી દીધો. દોડ થઈ. મારો કાબરચીતરો પહેલો આવ્યો—પાંચ સેકંડે. હું હજાર રૂબલ જીતી ગયો. પણ એ તો કંઈ નથી. એક વાર મેં ત્રણ જાતવાન ઘોડા ગાડીએ જોડીને ત્રણ કલાકની અંદર એકસો કિલોમીટરનો પંથ કાપી નાખેલો. આખા મોસ્કોમાં એની વાતો થતી."

સેર્પુખોવ્સ્કોઇ એવી ઉસ્તાદીથી એકધારા ગપાટા હાંકતો

રહ્યો કે સામે બેઠેલા મેજબાનને વચ્ચે ક્યાંય એક અક્ષર પણ બોલવાનો મોકો ન મળ્યો. તેના મોં ઉપર ઊંડી નિરાશા છવાઈ ગઈ. મનને બીજે વાળવા તેને પોતાની અને મહેમાનની પ્યાલીમાં મદ્ય રેડવાનું ફક્ત એક જ કામ સૂઝતું હતું.

ઉજાસ થવા લાગ્યો, પણ તોયે બેઉ બેઠા રહ્યા. મેજબાન બેહદ કંટાળી ગયો હતો. આખરે તે ઊભો થઈ ગયો.

"હવે સૂઈ જઈએ," કહેતો સેર્પુખોવ્સ્કોઇ ઊભો થયો અને જોરથી શ્વાસ લેતો લથડતી ચાલે પોતાના ખંડ તરફ ગયો.

. . . .

. . . .

. . . .

મેજબાન રખાત ભેગો પલંગમાં પડયો હતો.

"ભયંકર માણસ છે. દારૂ ઢીંચતો ગયો ને લગાતાર જૂઠાણાં બકતો રહ્યો."

"અને મારી સામે ઇશ્કી ચેનચાળા કરતો હતો."

"મને બીક છે કે પૈસા કરજે માગવાનો."

સેર્પુખોવ્સ્કોઇ કપડાં બદલાવ્યા વગર જ પલંગમાં પડયો પડયો હાંફી રહ્યો હતો.

"લાગે છે કે આજે ગપાટા બહુ હાંક્યા," તેને થયું. "ભલે, એથી કંઈ ફેર નથી પડતો. મદ્ય સરસ હતું, પણ આદમી સાવ ડુક્કર છે. વેપારી જેવો. હુંયે ડુક્કર જ છું," તે મનમાં બોલ્યો અને ખડખડાટ હસી પડયો. "અગાઉ હું એવાંને રાખતો, હવે તેઓ મને રાખે છે. હું વિંકલર ઓરતનો રાખેલો છું—એની પાસેથી પૈસા લઉં છું. એવા

જ લાગનો છે. કપડાં બદલાવી લઉં. બૂટ કેમેય નીકળતા જ નથી."

"એય!.. એય!" તેણે સાદ પાડયો પણ ચાકર તો ક્યારનો સૂઈ ગયો હતો.

તે ઊભો થયો. તેણે કોટ અને જાકીટ કાઢી નાખ્યાં અને પછી પગ હલાવીને પાટલૂન પણ માંડ માંડ કાઢી નાખ્યું. તે કેટલીય વાર સુધી બૂટ કાઢવાની મહેનત કરતો રહ્યો પણ મોટું પેટ આડું આવતું હતું એટલે બૂટ કેમેય નીકળતા નહોતા. આખરે એક બૂટ તો નીકળી ગયો, પણ બહુ તાણવા ને બહુ હાંફવા છતાં બીજો બૂટ ન નીકળ્યો તે ન જ નીકળ્યો. એટલે તે એક બૂટ પહેરેલો જ રાખીને પલંગમાં લાંબો થઈ ગયો અને નસકોરાં બોલાવવા લાગ્યો. તમાકુ, મદ્ય, અને કાળમુખા ઘડપણની ગંધ ખંડમાં ભરાઈ ગઈ.

૧૨

એ રાતે ગજિયાને ઘણી ઘણી વાતો યાદ આવી હોત પણ વાસ્કાએ ખલેલ પાડી. તે કાબરચીતરાની પીઠે કપડું નાખીને સવાર થઈ ગયો અને તેને દોડાવતો પીઠે લઈ ગયો અને આખી રાત પીઠાની બહાર કોઈ ખેડૂતના ઘોડાની જોડાજોડ બાંધી રાખ્યો. બેઉ ઘોડા એકબીજાને ચાટતા રહ્યા. સવારે તે પાછો ટોળામાં સામેલ થઈ ગયો પણ તેને સખત ખજવાળ આવવા લાગી.

"આટલી બધી ખજવાળ કેમ આવતી હશે?" તેને થયું.

પાંચ દિવસ વીતી ગયા. જનાવરોના ડૉક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો.

"આને ખસ થઈ છે," ડૉક્ટર ખુશમિજાજમાં બોલ્યો. "વેચી નાખો, જિપ્સીઓને પધરાવી દો."

"શું કરવા? ગમે તો કતલ કરી નાખો, પણ અહીંથી તો આજે ને આજે કાઢો જ."

સવારમાં વાતાવરણ સાફ હતું અને નીરવતા છવાયેલી હતી. ટોળું ચરવા ચાલ્યું ગયું હતું. ગજિયાને ચરાણે નહોતા લઈ ગયા. વિચિત્ર દેખાવનો એક માણસ તેની પાસે આવ્યો—પાતળું શરીર, ઘેરો વાન, મેલોઘેલો, આખા કોટ ઉપર ડાઘા. કસાઈ હતો. તે ગજિયાની સામે જોયા વગર જ રાશ પકડીને તેને દોરી જવા લાગ્યો. ગજિયો પાછળ નજર નાખ્યા વગર રોજની જેમ પગ ઘસડતો ચાલવા લાગ્યો. તેના પાછલા પગ ખડમાં લપસી જતા હતા. તેઓ દરવાજો વટાવી ગયા એટલે ગજિયો કૂવા તરફ વળ્યો પણ કસાઈએ રાશ તાણતાં કહ્યું:

"શો ફાયદો?"

કસાઈ અને પાછળ પાછળ ચાલતો વાસ્કા તેને ઈંટની પડાળીની પાછળ ઊંડા ખાડા પાસે લઈ ગયા અને ત્યાં ઊભા રહી ગયા, જાણે કેમ એ સાવ સાધારણ જગ્યાની બાબતમાં કશુંક અસાધારણ હોય. કસાઈએ રાશ વાસ્કાના હાથમાં પકડાવીને કોટ કાઢી નાખ્યો, ખમીસની બાંયો ચડાવી દીધી, અને ઊંચા બૂટમાં ભરાવેલી છરી તથા પથરી કાઢીને ધાર તેજ કરવા લાગ્યો. ખસીઘોડાને વખત વિતાવવા કશુંક ચાવવાનું મન થયું હશે એટલે તેણે રાશ મોંમાં લેવાની કોશિશ કરી, પણ તે બહુ આઘી પડી એટલે તેણે નિસાસો નાખીને આંખો મીંચી દીધી. તેનો હોઠ લટકી રહ્યો હતો અને ખૂંપરા જેવા દાંત નજરે પડતા હતા. પથરી ઉપર ઘસાતી છરીનો એકધારો અવાજ સાંભળતાં તેની આંખો ઘેરાવા લાગી. તેનો સોજાવાળો

દુખતો ઢીલો પગ ફરકી રહ્યો હતો એ એક જ બાબત તેને સતાવી રહી હતી. અચાનક કોઈએ તેનું જડબું પકડી લીધું અને આંચકો મારીને તેનું માથું ઊંચું કરી દીધું. તેણે આંખો ઉઘાડી. તેને બે કૂતરાં સામે નજરે પડયા. એક કૂતરું કસાઈ તરફ ડાચું માંડીને હવાને સૂંઘી રહ્યું હતું અને બીજું જાણે ખસીઘોડા પાસેથી કશીક અપેક્ષા રાખતું હોય એવી રીતે બેઠું બેઠું તેને તાકી રહ્યું હતું. કાબરચીતરો કૂતરાંની સામે જોતો તેનું માથું પકડનારા હાથ ઉપર ગાલ ઘસવા લાગ્યો.

"મારા રોગનો ઇલાજ કરશે એમ લાગે છે," તેને થયું. "ભલે કરતા."

અને ચોક્કસ, કોઈ તેના ગળાને કંઈક કરતું હોય એમ તેને લાગ્યું, પીડાનો સણકો થયો, તેણે ચોંકી જઈને પગ ઉછાળ્યા, પરંતુ પછી તે શાંત થઈને વાટ જોવા લાગ્યો કે આગળ શું બને છે... કશુંક ગરમ ગરમ પ્રવાહી તેની ગરદન અને છાતીએ થઈને નીચે વહેવા લાગ્યું. તેણે એટલો ઊંડો શ્વાસ લીધો કે તેનાં પડખાં ફૂલી ગયાં અને તરત જ તેને ખૂબ રાહત લાગી.

જિંદગીનો પૂરો બોજો જાણે તેની ઉપરથી ઊતરી ગયો.

તેણે આંખો મીચી દીધી અને માથું ઢળી જવા દીધું. તેનું માથું પાછું ઊંચું કરવાની તકલીફ કોઈએ ન લીધી. તેની ગરદન ઢીલી પડી ગઈ, પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા, અને બદન લથડી પડયું. તેને દહેશત કરતાં અચરજ વધારે થયું...

બધું જાણે તદ્દન પલટાઈ ગયું હતું. અચંબાના આવેગમાં તેણે આગળ ધસવાની કોશિશ કરી, ઊંચો ઠેકડો મારવાની મહેનત કરી... પણ તેના પગ વળી ગયા અને તે એક

તરફ ઢળી પડવા લાગ્યો. સમતુલા જાળવવાની કોશિશમાં તે ડાબે પડખે આગળ ફસકી પડયો.

આંચકીઓ ખતમ થઈ ગઈ ત્યાં સુધી કસાઈ વાટ જોતો ઊભો રહ્યો અને તેણે કૂતરાંને આઘાં રાખ્યાં. પછી તે નજીક ગયો અને તેણે ઘોડાને એક પગે પકડીને ચત્તો કરી નાખ્યો અને વાસ્કાને પગ પકડી રાખવાનું કહીને પોતે ખાલ ઉતારવાનું શરૂ કરી દીધું.

"એક જમાનામાં મઝાનો ઘોડો હતો," વાસ્કા બોલ્યો.

"થોડુંઘણું માંસ હોત તો ખાલ પણ મઝાની ઊતરી હોત," કસાઈ બોલ્યો.

સાંજે ટોળું ટેકરી ઊતરતું પાછું ફર્યું. ડાબી તરફ ચાલતાં ઘોડાંને ભોંયે પડેલી કશી રાતી ચીજ ઉપર તૂટી પડેલાં કૂતરાં નજરે પડયાં. કાગડા ભેગા થઈને કા... કા... કરી રહ્યા હતા, અને જરાક ઊંચે સમડીઓ ચકરાવા લઈ રહી હતી. એક કૂતરું એ ચીજને બે પંજા વડે દબાવીને માથું હલાવતું તેમાંથી બટકું ભરવાની કોશિશ કરી રહ્યું હતું.

આખરે તે કામયાબ થઈ ગયું.

બદામી ઘોડી નિશ્ચલ ઊભી રહી ગઈ અને ગરદન લંબાવીને કેટલીય વાર સુધી હવા સૂંઘતી રહી. બીજાં ઘોડાં તેને ત્યાંથી માંડ માંડ ચાલતી કરી શક્યાં.

પુરાણા વનના કોતરનાં ગીચ ઝાંખરાંમાં પરોઢિયે વરુનાં કેટલાંક બચ્ચાં ગેલ કરતાં દેકારો મચાવી રહ્યાં હતાં. બધાં મળીને પાંચ હતાં. ચાર એકસરખા કદનાં હતાં અને પાંચમું જરાક નાનું હતું. તેનું માથું તેના બદન કરતાં મોટું હતું. એક દૂબળી સુકલકડી માદા વરુ ઝાડીમાંથી બહાર નીકળી. તેના ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા તણાતા પેટમાં લટકતાં આંચળ

લગભગ જમીનને અડી રહ્યાં હતાં. તે આવીને બચ્ચાંની સામે બેસી ગઈ. બચ્ચાં જાણે અરધું કૂંડાળું રચીને બેઠાં હતાં અને માની સામે તાકી રહ્યાં હતાં. તે વળી ઊભી થઈને સૌથી નાના બચ્ચા પાસે ગઈ. તેણે આગલા બે પગ વાળીને માથું નીચું કર્યું, જડબાં ખોલ્યાં, અને પેટને થોડાક આંચકા મારીને ઘોડાના માંસનો મોટો કકડો બહાર કાઢયો. મોટાં બચ્ચાં એકદમ ધસી આવ્યાં પણ માએ તેઓને આઘાં તગેડી મૂક્યાં અને આખો કકડો નાના બચ્ચાને આપી દીધો. બચ્ચું જાણે ખીજે ભરાયું હોય એમ કકડાની ઉપર તૂટી પડયું. માંસને બે પંજા વચ્ચે પકડીને તે બટકાં ભરવા લાગ્યું. માએ એવી જ રીતે બીજો, ત્રીજો, ચોથો, ને પાંચમો કકડો પેટમાંથી બહાર કાઢયો. પાંચે પાંચ બચ્ચાંને ખાવાનું આપી દીધા પછી જ તે આરામ કરવા નજીક બેઠી.

એક અઠવાડિયામાં તો ઈંટની પડાળી નજીક એક મોટી ખોપરી અને જાંઘનાં બે હાડકાં સિવાય બીજું કશું જ બચ્યું નહોતું, બાકીનું બધું અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. ઉનાળા સારુ હાડકાં ભેગાં કરતો એક ખેડૂત ખોપરી તથા જાંઘનાં હાડકાં પણ ઉપાડી ગયો અને તેણે એ બધું પોતાના ઉપયોગ માટે ભૂકામાં પલટાવી નાખ્યું.

સેર્પુખોવ્સ્કોઈની ખાતી ને પીતી રહેતી મૃત કાયાને ઘણા વખત પછી જમીનને હવાલે કરી દેવામાં આવી. તેની ચામડી, માંસ કે હાડકાંની કોઈને મુદ્દલ જરૂર નહોતી.

ભોંય ઉપર ચાલતી તેની મૃત કાયા જેવી રીતે વીશ વીશ વરસ સુધી બોજો બની રહેલી હતી એવી જ રીતે એ કાયાને જમીનમાં દફનાવવાની કામગીરી પણ જેને કરવી પડી તેને બોજા સમાન જ હતી. લાંબા વખતથી કોઈને તેની મુદ્દલ

જરૂર નહોતી રહી, તે જાણે સાવ બલા જેવો જ હતો. તેમ છતાં, માનવીના શબને દફનાવનારા મૃત ઇન્સાનોને જરૂરી લાગ્યું કે તેના ફૂલી ગયેલા કોહતા શરીરને મઝાના યુનિફોર્મ તથા સરસ બૂટ વડે સજાવીને નવી સુંદર કફનપેટીમાં ગોઠવવામાં આવે, કફનપેટીને ચારે ખૂણે નવાં ફૂમતાં હોય, એ કફનપેટીને વળી બીજી સીસાની કફનપેટીમાં ગોઠવીને મોસ્કો લઈ જવામાં આવે, ત્યાં અધિક પુરાણી માનવ અસ્થિઓને એટલા સારુ ખોદી કાઢવામાં આવે કે નવા યુનિફોર્મ તથા ચકચકિત બૂટ વડે સજાવવામાં આવેલા તેના કોહતા જંતુગ્રસ્ત શરીરને જમીનમાં અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ દફનાવી શકાય.

૧૮૮૫

ઇવાન
ઇલ્યીચનું મૃત્યુ

આ કૃતિ ૧૮૮૪-૧૮૮૬ દરમિયાન લખવામાં આવી હતી. જાણીતા રશિયન વિજ્ઞાની ઇલ્યા મેચનિકોવના ભાઈ અને તુલાની અદાલતના સરકારી વકીલ ઇવાન ઇલ્યીચ મેચનિકોવના મૃત્યુના પ્રભાવ હેઠળ તોલ્સ્તોયે આ લઘુનવલ લખવાનું ૧૮૮૧માં નક્કી કર્યું હતું.

તોલ્સ્તોય આ કૃતિને ખૂબ મહત્ત્વની ગણતા હતા અને તેનું સર્જનકાર્ય લાંબો કાળ ચાલ્યું હતું. તેમણે કૃતિને કેટલીય વાર ફરી ફરીને લખી, તેને નોંધમાળાના રૂપમાં લખવાનો મૂળ ખ્યાલ તજી દીધો, તેમાં ઘણી નવી ઘટનાઓ તથા માનસિક આવેગોને લગતા પ્રસંગોની ગૂંથણી કરી. મુદ્રણ દરમિયાન પણ તોલ્સ્તોયે વાચનામાં સુધારાવધારા કર્યા હતા. કૃતિ અંતિમ રૂપમાં ૧૮૮૬માં પ્રકાશિત થઈ હતી.

૧

અદાલતની વિશાળ ઈમારતમાં મેલ્વીન્સ્કી મુકદ્દમો ચાલતો હતો ત્યારે એક વાર આરામની છુટ્ટી દરમિયાન સરકારી વકીલ અને અદાલતના સભ્યો ઈવાન યેગોરોવિચ શેબેકની ઑફિસમાં ભેગા થઈને ગપ્પાં મારી રહ્યા હતા. ક્રાસોવ મુકદ્દમાની વાત નીકળી હતી. ફ્યોદોર વાસીલ્યેવિચે જોશમાં આવી જઈને દલીલ કરી કે મામલો અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની બહારનો છે, પરંતુ ઈવાન યેગોરોવિચે પોતાની વાત પકડી રાખી. પ્યોતર ઈવાનોવિચે વાદવિવાદમાં શરૂઆતથી જ મુદ્દલ ભાગ નહોતો લીધો અને થોડી વાર પહેલાં આવેલું છાપું વાંચવામાં મન પરોવી દીધું હતું.

"સજ્જનો, ઈવાન ઈલ્યીચ મરી ગયા," તેણે કહ્યું.

"ખરેખર?"

"આ લો, વાંચી જુઓ," તેણે તાજું છાપું ફ્યોદોર વસીલ્યેવિચના હાથમાં આપતાં કહ્યું. છાપામાંથી પ્રેસની રોશનાઈની આછી ગંધ હજી આવી રહી હતી.

કાળી બોર્ડરના ચોકઠામાં ખબર છપાયેલી હતી: "પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના ગોલોવિના શોકમય હૈયે સંબંધીઓ તથા મિત્રોને જણાવે છે કે તેમના પ્રિય પતિ ઈવાન ઈલ્યીચ ગોલોવિન, અદાલતના સભ્ય, ૧૮૮૨ના ફેબ્રુઆરીની ચોથી તારીખે પરલોક સિધાવ્યા છે. શબયાત્રા ગુરુવારે એક વાગ્યે નીકળશે."

ઈવાન ઈલ્યીચ એકત્રિત સજ્જનોનો સહયોગી હતો અને સૌને ગમતો. તે ઘણાં અઠવાડિયાંથી બીમાર હતો અને તેનો રોગ અસાધ્ય હોવાની વાતો સંભળાતી રહેતી. તેનું પદ ખાલી રાખવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ અફવા ફેલાઈ ગઈ હતી કે તેનું અવસાન થાય તો તેને સ્થાને અલેક્સેયેવની નિમણૂક થશે અને અલેક્સેયેવનું પદ વીન્નિકોવ અથવા શ્તાબેલને મળશે. કે ઓફિસમાં એકત્રિત સજ્જનોએ ખબર સાંભળી કે તરત જ દરેકના મનમાં વિચારો ઉઠ્યા કે હવે થનારા ફેરફારો તથા બઢતીઓની કેવી અસર પોતાનાં તેમ જ મિત્રોનાં સ્થાનોની બાબતમાં પડશે.

"મને તો શ્તાબેલ અથવા વીન્નિકોવની જગ્યા ચોક્કસ મળશે જ," ફ્યોદોર વસીલ્યેવિચને થયું. "લાંબા વખતથી એની ખાતરી તો મને મળેલી જ છે. બઢતી મળશે તો પગાર આઠસો રૂબલ વધી જશે, અને ઉપરથી ઓફિસના ખર્ચ પેટે ભથ્થાં પણ મળશે."

"હવે કાલુગાથી સાળાની બદલીની અરજી કરી જ દેવી જોઈએ," પ્યોતર ઈવાનોવિચ વિચારવા લાગ્યો. "પત્ની રાજી થઈ જશે. એના કુટુંબ સારુ હું કદી કંઈ કરતો જ નથી, એવી ફરિયાદ ખતમ થઈ જશે."

"મને તો લાગતું જ હતું કે આ બીમારીમાંથી હવે એ નહિ ઊઠે," પ્યોતર ઈવાનોવિચ મોટેથી બોલ્યો. "ભારે અફસોસની વાત છે!"

"શાનો રોગ હતો?"

"ડૉક્ટરો ફેંસલો કરી જ ન શક્યા. એટલે એમ કે સૌએ નિદાન તો કરેલું, પણ પોતપોતાનું જુદું જુદું. હું છેલ્લી વાર જોવા ગયેલો ત્યારે તબિયત સુધરી હોય એમ લાગેલું.

"મારાથી તો રજા પછી જવાયું જ નહિ, જવાના ખાલી વિચાર જ કરતો રહ્યો."

"માલદાર હતા?"

"પત્નીને થોડા ઘણા પૈસા હતા, પણ લાગે છે કે ખાસ કંઈ નહિ."

"હવે તો ગયા વગર છૂટકો જ નથી. ઘર બહુ દૂર છે, બેહદ."

"તમારાથી. તમને તો બધું જ બહુ દૂર પડે."

"હું નદી પાર રહું છું એની માફી કોઈ રીતે એનાથી બક્ષાતી નથી," પ્યોતર ઈવાનોવિચ શેબેકની સામે જોઈને મોં મલકાવતો બોલ્યો. એથી વાતચીતમાં વળાંક આવી ગયો અને શહેરમાં એકબીજાનાં ઘરો વચ્ચેનાં અંતરોની પારાયણ ચાલી. પછી સૌ ઊઠીને અદાલતના ખંડમાં ગયા.

મોતની ખબરથી ભાવિ ફેરફારો અને બઢતીઓના તરંગો ઊઠવા ઉપરાંત ખૂબ પરિચિત માણસના મોતની હકીકતે જ દરેકના મનમાં એવા ખ્યાલે ખુશી પેદા કરી કે મોતનો ભોગ બનનારો આદમી પોતે નહિ પણ પોતાનો મિત્ર હતો.

"ગયો એ તો, મરી ગયો, પણ હું તો હજી જીવતો છું," દરેકના મનમાં એવો ખ્યાલ કે ભાવ ઝબકી ગયો.

ઈવાન ઈલ્યીચના અધિક આત્મીય પરિચિતોને, કહેવાતા મિત્રોને, વધુમાં થયું કે શિષ્ટાચાર પાળવા ખાતર શબયાત્રામાં ભાગ લેવાની અને પછી ખરખરો કરવા વિધવાને મોઢે જઈ આવવાની કંટાળાજનક ફરજ બજાવવી પડશે.

ફ્યોદોર વસીલ્યેવિચ અને પ્યોતર ઈવાનોવિચ ઈવાન ઈલ્યીચના સૌથી નિકટના મિત્રો હતા. પ્યોતર ઈવાનોવિચ ઈવાન ઈલ્યીચનો સહપાઠી રહ્યો હતો. એ ઉપરાંત, પોતાની ઉપર મરનારનાં અમુક અહેસાનોની લાગણી પણ તેના મનમાં હતી. સાંજે જમતી વેળા તેણે ઈવાન ઈલ્યીચના અવસાનની ખબર પત્નીને આપી, અને તેના ભાઈની હવે પોતાના સર્કિટમાં બદલી કરાવી લેવાની શક્યતાની વાત કરી. પછી તે રોજની જેમ આરામ કરવા આડો પડવાને બદલે ફ્રોકકોટ પહેરીને ઈવાન ઈલ્યીચના ઘર તરફ રવાના થઈ ગયો.

એ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે દરવાજે એક બગી અને બે ભાડૂતી ઘોડાગાડીઓ ઊભી હતી. નીચે ઘરમાં દાખલ થતાં જ પરસાળમાં કોટટોપીની ખીંટીઓ નજીક કફનપેટીનું ઢાંકણું ભીંતને ટેકે ઊભું ગોઠવેલું હતું. તે ફૂમતાં અને ઝગારા મારતી સોનેરી દોરીઓ વડે શણગારેલું હતું. કાળા પોશાકમાં સજ્જ બે મહિલાઓ ઓવરકોટ ઉતારી રહી હતી. તેમાંથી ઈવાન ઈલ્યીચની બહેન પરિચિત હતી પણ બીજી અજાણી હતી. પ્યોતર ઈવાનોવિચનો મિત્ર શ્વાર્ત્સ દાદરો ઊતરવા જતો હતો પણ દોસ્ત ઉપર નજર પડતાં તેણે થંભી જઈને મિચકારો કર્યો, જાણે કહેવા માગતો હોય કે "ઈવાન ઈલ્યીચે ખરેખર છબરડો વાળ્યો છે, પણ તમારી ને મારી વાત સાવ નિરાળી છે."

અંગ્રેજો જેવા કલ્લા અને ફ્રૉકકોટમાં સુસજ્જ પાતળી કાયા ધરાવતા શ્વાર્ત્સની બાબતમાં હંમેશની જેમ એક પ્રકારનું મનોહર ગાંભીર્ય વરતાઈ રહ્યું હતું. તેના મોજીલા સ્વભાવને પડછે હંમેશાં એકદમ ધ્યાન ખેંચતા એ ગાંભીર્યમાં આ પ્રસંગે જાણે તીખાશ ભળેલી હતી. પ્યોતર ઈવાનોવિચને એમ જ લાગ્યું.

પ્યોતર ઈવાનોવિચે બાજુ પર ખસી જઈને મહિલાઓને માર્ગ આપ્યો અને પછી તેમની પાછળ પાછળ દાદરે કદમ માંડયાં. શ્વાર્ત્સ કદમ થંભાવીને ઉપર વાટ જોતો ઊભો રહ્યો. તેનું કારણ પ્યોતર ઈવાનોવિચના ખ્યાલમાં આવી ગયું: તેને બેશક નક્કી કરવું હશે કે સાંજે પાનાં રમવા ક્યાં ભેગા થવું. મહિલાઓ વિધવાને મળવા ચાલી ગઈ. શ્વાર્ત્સના બીડેલા હોઠની રેખામાં ગંભીરતા ભરેલી હતી અને તેની આંખોમાંથી રમતિયાળ ચમકારા ફૂટી રહ્યા હતા. તેણે ભવાં હલાવીને પ્યોતર ઈવાનોવિચને ઈશારા વડે બતાવ્યું કે મૃતદેહ કયા ખંડમાં પડયો છે.

એવા પ્રસંગે દરેક માણસને હંમેશાં વિચાર આવે જ કે શું કરવું ઉચિત ગણાય ને શું ન કરવું જોઈએ. પ્યોતર ઈવાનોવિચ પણ એવા વિચારો વાગોળતો ખંડમાં દાખલ થયો. તેને ખબર હતી કે આવા સંજોગોમાં ક્રૉસનો સંકેત કરવાથી કશી હાનિ ન થાય. પરંતુ તેને ખાતરી નહોતી કે માથું નમાવવું જોઈએ કે નહિ. એટલે તેણે વચલો રસ્તો કાઢયો. તેણે ખંડમાં દાખલ થતાં જ ક્રૉસનો સંકેત કર્યો, અને કાયાને એવી રીતે જરાક હલાવી કે તેને નમન પણ ગણાવી શકાય. સાથે સાથે તેણે બની એટલી નજર ખંડમાં ફેરવી લીધી. બે યુવકો, ઘણું કરીને ભત્રીજાઓ, ક્રૉસનો સંકેત

કરતા ખંડમાંથી બહાર ગયા. તેમાંથી એક વિદ્યાર્થી જેવો લાગતો હતો. એક વૃદ્ધ બાઈ નિશ્ચલ ઊભી હતી. તેના કાનમાં કંઈક કહેતી બીજી એક સ્ત્રીનાં ભવાં વિચિત્ર રીતે ચડેલાં હતાં. એક પાદરી મોટેથી કશુંક વાંચી રહ્યો હતો. તેણે ફ્રૉકકોટ પહેર્યો હતો. તે જુસ્સાદાર અને મક્કમ મનોબળ ધરાવતો આદમી લાગતો હતો. તેનો અવાજ જાણે કશો વિરોધ સાંખી ન શકે એવો હતો. નોકર ગેરાસીમ ભોંયપટ ઉપર કશુંક છાંટતો છાંટતો હળવે ડગલે પ્યોતર ઈવાનોવિચની સામેથી પસાર થયો. એ જોઈને તરત જ પ્યોતર ઈવાનોવિચને જાણે કોહવાટની આછી દુર્ગંધ આવતી હોય એમ લાગ્યું. તે છેલ્લી વાર ઈવાન ઈલ્યીચને મળવા આવેલો ત્યારે તેણે એ જ નોકરને ખંડમાં જોયેલો. એ વખતે નોકર પલંગ પાસે ઊભો ઊભો બીમાર આદમીને નીરખી રહ્યો હતો. ઈવાન ઈલ્યીચને એ નોકર ખાસ ગમતો. ખૂણામાં ટેબલ ઉપર ગોઠવેલી મૂર્તિઓ ઉપર નજર ઠેરવીને પ્યોતર ઈવાનોવિચ વારંવાર ક્રૉસનો સંકેત કરતો ને માથું જરાક નમાવતો રહ્યો. પછી તેને લાગ્યું કે પોતે ક્રોસના સંકેત વધારે પડતા કરી રહ્યો છે એટલે તેણે મૃત માણસની ઉપર નજર ઠેરવી.

મૃતદેહોની જ રીતે પડેલું શબ તમામ નિર્જીવ કાયાઓની જેમ વધારે પડતું ભારે થઈ ગયેલું લાગતું હતું. અક્કડ થઈ ગયેલા અવયવો કફનના મુલાયમ તકિયાઓની વચ્ચે ઊંડા ઊતરી ગયા હતા અને ઓશિકે ગોઠવેલું માથું જાણે કાયમને માટે આગળ નમી ગયું હતું. જીવ વગરના દેહમાં હંમેશાં જોવા મળતું હોય છે તેમ કપાળ મીણ જેવું પીળું હતું, લમણે ચળકતાં કુંડાળાં વરતાતાં હતાં, અને આગળ ધસી આવેલું નાક જાણે ઉપલા હોઠને દબાવી રહ્યું હતું. ઈવાન

ઈલ્યીચના દેખાવમાં ભારે ફરક પડી ગયો હતો. પ્યોતર ઈવાનોવિચે તેને આખરી વાર જીવતો જોયેલો ત્યાર બાદ તે ખૂબ દૂબળો પડી ગયો હતો, પરંતુ બધા મૃત માનવીઓની જેમ તેના ચહેરા ઉપર સજીવ અવસ્થા કરતાં જાણે અધિક સુંદર—અથવા કદાચ અધિક મર્મભર્યા—ભાવ છવાઈ ગયેલા હતા. એ ભાવ જાણે કહી રહ્યા હતા કે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને સમુચિત રીતે જ થઈ ગયું છે. વળી એ ભાવ વધારામાં જાણે જીવિત માનવીઓને ઠપકો આપી રહ્યા હોય કે કશુંક યાદ દેવડાવી રહ્યા હોય એમ લાગતું હતું. યાદ દેવડાવવાની વાત પ્યોતર ઈવાનોવિચને અજુગતી લાગી, તેને થયું કે મને પોતાને તો એની જોડે કશો સંબંધ છે જ નહિ. તેને મનમાં અકળામણ થવા લાગી એટલે તેણે બહુ ઉતાવળથી ક્રૉસનો સંકેત કર્યો, તેને પોતાને લાગ્યું કે સભ્યતાની મર્યાદાઓની અંદર ભાગ્યે જ ગણાય એવી રીતે કર્યો, અને પછી તે ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

બાજુના ખંડમાં શ્વાર્ત્સ તેની વાટ જોતો ઊભો હતો. શ્વાર્ત્સના પગ ખૂબ પહોળા માંડેલા હતા અને તેની આંગળીઓ પીઠ પાછળ પકડેલી હૅટ જોડે રમત કરી રહી હતી. તેની રમતિયાળ સુઘડ મનોહર કાયા ઉપર એક નજર નાખતાં જ પ્યોતર ઈવાનોવિચના મનમાં ફરી તાજગી આવવા લાગી. પ્યોતર ઈવાનોવિચને લાગ્યું કે શ્વાર્ત્સ આવી બધી બાબતોથી પર છે અને ગમગીન પ્રભાવોનો ભોગ બનવાનો સાફ ઈનકાર કરી દે છે. શ્વાર્ત્સનો આખો દેખાવ જાણે કહી રહ્યો હતો કે "ઈવાન ઈલ્યીચના દફનની બાબતને આપણી રાબેતા મુજબની બેઠકની મોકૂફી માટે સબળ કારણ કોઈ રીતે ન જ ગણી શકાય. ઈવાન ઈલ્યીચનો નોકર બરાબર એ જ વખતે

કફનને ચારેય ખૂણે ચાર મીણબત્તીઓ ગોઠવી રહ્યો હશે એ ખરું, પરંતુ આપણી મંડળીની સાંજની બેઠકમાં અને પાનાંનો નવો સટ ખોલવામાં કોઈ પણ બાબત અંતરાય ન જ પાડી શકે. બધી રીતે જોતાં, આ બનાવ આપણને સાંજે ભેગા મળીને મોજ માણતા અટકાવી શકે એમ માની લેવાનું એક પણ કારણ દેખાતું નથી." અને શ્વાર્ત્સ ખંડમાંથી બહાર નીકળતાં પ્યોતર ઈવાનોવિચના કાનમાં એ બધું કહ્યું પણ ખરું.

પરંતુ એ દિવસે સાંજે પાનાં રમવાનું પ્યોતર ઈવાનોવિચના ભાગ્યમાં નહોતું. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના એકાંતવાસમાંથી બીજી કેટલીક મહિલાઓની જોડે બહાર નીકળી. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના જાડી ને ઠીંગણી ઓરત હતી, તેની કાયામાં ખભાના વિસ્તાર કરતાં બેઠકનો વિસ્તાર ઘણો વધારે પહોળો હતો, અને એવા ક્રમને પલટાવી નાખવાની તેની અપાર કોશિશો નકામી ગઈ હતી. તેણે કાળો પોશાક પહેર્યો હતો અને માથે લેસનો રૂમાલ બાંધ્યો હતો. કફન પાસે ઊભેલી બાઈની જેમ જ તેણે વિચિત્ર રીતે ભવાં ચડાવી દીધાં હતાં. સંગાથી મહિલાઓને કફનવાળા ખંડને બારણે પહોંચાડીને પછી તે બોલી: "પ્રાર્થના શરૂ થવાની છે, અંદર આવો."

શ્વાર્ત્સ જરાક અમથું માથું નમાવીને આમંત્રણને સ્વીકાર્યા કે નકાર્યા વગર ઊભો રહ્યો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ પ્યોતર ઈવાનોવિચને ઓળખી લેતાં નિસાસો નાખ્યો, અને સીધી તેની પાસે જઈને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લેતી તે બોલી: "મને ખબર છે કે તમે ઈવાન ઈલ્યીચના ખરા મિત્ર હતા..." પછી તેણે ઉચિત ઉત્તરની અપેક્ષાએ પ્યોતર ઈવાનોવિચની સામે જોયું. પ્યોતર ઈવાનોવિચ સમજતો

હતો કે જેમ કફનખંડમાં ક્રૉસનો સંકેત જરૂરી હતો તેમ હવે વિધવાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને અને નિસાસો નાખીને આવા શબ્દો બોલવા જરૂરી છે: "ખાતરી રાખજો કે..." તેણે બરાબર એમ જ કર્યું, અને એમ કરી લીધા પછી તેને લાગ્યું કે બરાબર ધારી અસર થઈ છે. તે લાગણીવશ થઈ ગયો અને વિધવા પણ લાગણીવશ થઈ ગઈ.

"શરૂ થાય તે પહેલાં અહીંયાં આવો, મારે તમારી જોડે વાત કરવી છે. લાવો, તમારો હાથ," પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોવ્નાએ કહ્યું.

પ્યોતર ઇવાનોવિચે હાથ આગળ ધર્યો, એટલે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ પોતાનું કાંડું તેના કાંડામાં પરોવી દીધું, અને બેઉ શ્વાર્ત્સની પાસે થઈને અંદરના ખંડોમાં જવા લાગ્યાં. શ્વાર્ત્સ પ્યોતર ઇવાનોવિચની સામે જોઈને દિલગીરીભર્યો મિચકારો કર્યો, જાણે કહેતો હોય કે "તમારી પાનાંની મોજ તો ગઈ! તમારી જગ્યા પૂરવા અમે બીજા કોઈને ગોતી કાઢીએ તો માઠું ન લગાડશો. અને અહીંથી છૂટા થાઓ ત્યારે આવીને પાંચમા ખેલાડીનું સ્થાન લઈ શકો છો."

પ્યોતર ઇવાનોવિચે વધારે ઊંડો ને ગમગીન નિસાસો નાખ્યો, અને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ અહેસાનની લાગણીથી તેની આંગળીઓ દબાવી. તેઓ દીવાનખંડમાં જઈને ટેબલ પાસે બેઠાં. ખંડમાં ગુલાબી છીંટની સજાવટ હતી અને ઝાંખી બત્તીની આછી રોશની ફેલાયેલી હતી. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના સોફા પર બેઠી અને પ્યોતર ઇવાનોવિચ કોચ પર. કોચની સ્પ્રિંગો તૂટી ગયેલી હતી એટલે વજન પડતાં જ તે એક તરફ નમી ગયો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને ચેતવણી આપવાનો ખ્યાલ આવેલો ખરો, પરંતુ વર્તમાન સંજોગોમાં

તેને એમ કરવું ઉચિત ન લાગ્યું. કોચ પર બેસતાં પ્યોતર ઈવાનોવિચને યાદ આવ્યું કે ઈવાન ઈલ્યીચે એ જ દીવાનખંડની સજાવટ કરતી વેળા લીલી પાંદડીઓવાળા ગુલાબી છીંટ અંગે તેની સલાહ પૂછેલી. ટેબલ પાસે થઈને સોફા તરફ જતી વેળા (આખો ખંડ ફર્નિચર અને બીજી નાનીમોટી ચીજોથી ખીચોખીચ ભરેલો હતો) વિધવાના કાળા રૂમાલની લેસ કશીક કોતરણીમાં ભરાઈ ગઈ. પ્યોતર ઈવાનોવિચ લેસ છૂટી કરવા અરધો ઊભો થઈ ગયો, અને ભારમુક્ત થઈ ગયેલી સ્પ્રિંગોએ તેને એવી હાલતમાં હળવો હડસેલો માર્યો. વિધવાએ લેસ પોતાની મેળે જ છૂટી કરી લીધી, અને પ્યોતર ઈવાનોવિચે ફરી બેસી જઈને ઉદ્ધત સ્પ્રિંગોને દબાવી દીધી. પરંતુ વિધવાને લેસ છૂટી કરવામાં પૂરી સફળતા નહોતી મળી એટલે પ્યોતર ઈવાનોવિચ ફરી અરધો ઊભો થઈ ગયો અને કોચે ફરી ઉછાળો મારીને હળવો ટક અવાજ પણ કર્યો. એ બધું પૂરું થયું એટલે વિધવા ઝીણો સફેદ રૂમાલ કાઢીને રડવા લાગી. પરંતુ લેસના કિસ્સાને લીધે અને કોચ જોડેની ઝપાઝપીને લીધે પ્યોતર ઈવાનોવિચની લાગણી સાવ ટાઢી પડી ગઈ હતી એટલે તે મોં ચડાવીને બેઠો રહ્યો. વાતાવરણમાં તણાવ છવાઈ ગયો અને આખરે ઈવાન ઈલ્યીચનો અંગત ચાકર સોકોલોવ ખંડમાં દાખલ થયો ત્યારે જ તણાવતી હાલત ખતમ થઈ. સોકોલોવે આવીને જણાવ્યું કે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ કબ્રસ્તાનમાં પસંદ કરેલી જગ્યાના બસો રૂબલ લાગશે. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ રડવાનું બંધ કરી દઈને શહાદતભરી નજરે પ્યોતર ઈવાનોવિચની સામે જોયું અને પોતાની મુશ્કેલ હાલતનો બળાપો ફ્રેંચ ભાષામાં કર્યો. પ્યોતર ઈવાનોવિચે નિસાસો નાખીને હમદર્દી જાહેર કરી.

"સિગારેટ પીવી હોય તો પીજો," વિધવાના અવાજમાં ઉદારતાનો ભાવ હતો પણ સાથે સાથે શોક છલકાઈ રહ્યો હતો. પછી તેણે સોકોલોવની તરફ ફરીને કબરની કિંમત અંગે વાતચીત શરૂ કરી દીધી. સિગારેટ સળગાવીને ધુમાડા કાઢતા પ્યોતર ઈવાનોવિચે જોયું કે વિધવાએ કબરની જુદી જુદી જગ્યાઓની કિંમતો અંગે વિગતવાર સવાલો પૂછીને આખરે ખૂબ બાહોશીથી પસંદગી કરી. એ કામ પતી ગયું એટલે તેણે ભજનિયાઓને રોકવા અંગે વાતચીત કરી. પછી સોકોલોવ ચાલ્યો ગયો.

"હું બધાં કામ જાતે ધ્યાન આપીને જ કરું છું," પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ટેબલ ઉપર પડેલાં આલ્બમ બાજુએ ખસેડતાં પ્યોતર ઈવાનોવિચને કહ્યું. સિગારેટની રાખ ટેબલ પર પડી જવાનું જોખમ ધ્યાનમાં આવતાં જ તે ઍશટ્રે આપતી આગળ બોલી: "દુ:ખના ભારને લીધે કામકાજની બાબતની ઉપર ધ્યાન નથી આપી શકતી એમ કહું તો એ ખાલી ઢોંગ જ ગણાય. એથી ઊલટું, એમને ખાતર કંઈ પણ કરી શકું તો એથી દિલાસો... તો... ખેર ન જ મળે પણ મારું મન બીજી તરફ જરૂર વળે છે." જાણે રડી પડવાની હોય એમ તેણે ફરી રૂમાલ કાઢયો પણ પછી મહેનત કરીને મન કાબૂમાં લઈ લીધું અને માથું ઉછાળીને શાંત ભાવે કહ્યું:

"એક કામની વાતમાં મારે તમારી સલાહ લેવી છે."

પ્યોતર ઈવાનોવિચે કાયા જરાક નમાવી, પણ બળવાની નવી નિશાનીઓ જાહેર કરતી સ્પ્રિંગોને આ વખતે કામયાબ ન થવા દીધી.

"છેલ્લા થોડાક દિવસો તો એમને ભયંકર પીડા ભોગવવી પડેલી."

"એમ?" પ્યોતર ઈવાનોવિચે સવાલ કર્યો.

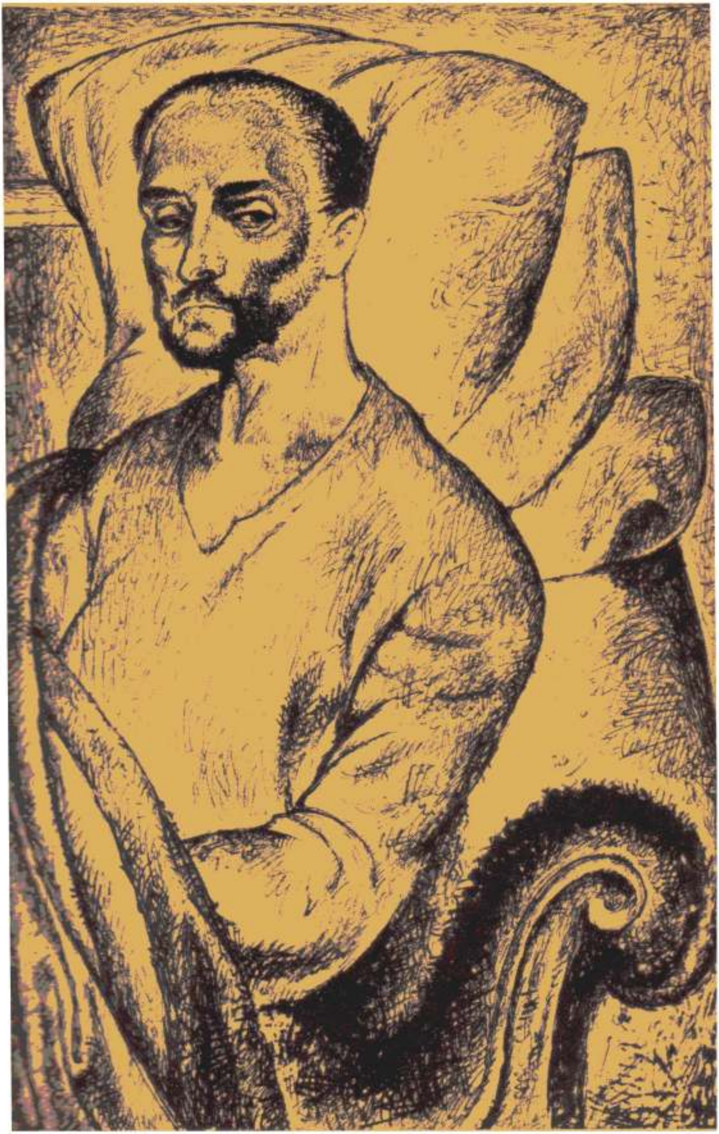
"ખરેખર ભયંકર! સતત ચીસો પાડતા રહેતા, મિનિટો નહિ પણ કલાકો સુધી. લગાતાર ત્રણ દિવસ સુધી ચીસો પાડતા રહેલા, શ્વાસ લેવા પણ થંભતા નહિ. એની તો વાત જ થાય એમ નથી. મને તો સમજાતું જ નથી કે એવી હાલત મારાથી સહન જ કેવી રીતે થઈ. ચીસો ત્રણ ખંડ પાર પણ સંભળાતી હતી. ઓહ! કેવી આફત હતી!"

"તો શું આખર સુધી એમને ભાન હતું?"

"હા," વિધવાએ હોઠ ફફડાવ્યા. "છેલ્લી ઘડી સુધી. મોતથી ફક્ત પંદર જ મિનિટ પહેલાં અમારી આખરી વિદાય લીધી, અને વોલોદ્યાને બહાર મોકલી દેવાનું કહ્યું."

પ્યોતર ઈવાનોવિચ ખુદ પોતાના અને બાઈના દંભ અંગે સભાન હોવા છતાં, પોતાના ખૂબ પરિચિત આદમીની કારમી યાતનાના ખ્યાલે તેનું હૈયું ખળભળી ઊઠયું. ઈવાન ઈલ્યીચ જોડેના તેના લાંબા પરિચયની શરૂઆત એક મોજીલા બેપરવા નિશાળિયા જોડેની ઓળખાણના રૂપમાં થઈ હતી અને પછી પુખ્ત ઉંમરના સહયોગી જોડેની મિત્રાચારીના રૂપમાં એ પરિચય ચાલુ રહ્યો હતો. પેલા કપાળનું અને ઉપલા હોઠને દબાવતા નાકનું દૃશ્ય ફરી વાર તેની નજર સામે તરવરી ઊઠયું અને તેના દિલ ઉપર ખુદ પોતાને અંગેની બીકની પકડ જામી ગઈ.

"ત્રણ દિવસની કારમી યાતના અને પછી મોત. હું પણ ગમે ત્યારે એવી હાલતનો ભોગ બની શકું," તેને થયું, અને એક ક્ષણ પૂરતું તેનું મન બીકના પંજામાં સપડાઈ ગયું. પરંતુ કોણ જાણે કેમ એવો ખ્યાલ તરત જ તેની વહારે

પહોંચી ગયો કે મોત તો મને નહિ પણ ઇવાન ઇલ્યીચને ઉપાડી ગયું છે, અને મારી હાલત એવી થાય પણ નહિ ને થવી પણ ન જોઈએ, આવા વિચારો કરતો રહીશ તો હતાશાની ગર્તામાં ધકેલાઈ જઈશ. શ્વાર્ત્સના મુખના ભાવ જોઈને તેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી ગયેલો કે એવા વિચારો કોઈ પણ રીતે ટાળવા જ જોઈએ. મનને એવી રીતે સમજાવીને પ્યોતર ઇવાનોવિચ પાછો સ્વસ્થ થઈ ગયો અને તેણે ખરેખરો રસ બતાવીને ઇવાન ઇલ્યીચના મૃત્યુ અંગે વિગતો પૂછી, જાણે કેમ મોત જેવી દુર્ઘટનાનો ભોગ ઇવાન ઇલ્યીચ જ થઈ શકતા હોય, પોતે કદી નહિ.

ઇવાન ઇલ્યીચની ખરેખર કારમી શારીરિક પીડાનું વિગતવાર બયાન કરી લીધા પછી જ (પ્યોતર ઇવાનોવિચને ઇવાન ઇલ્યીચની પીડા અંગેની જાણકારી પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના માનસ ઉપર એ પીડાની અસરોના વર્ણન મારફત મળી) વિધવા કામની વાત શરૂ કરી શકી.

"ઓહ! પ્યોતર ઇવાનોવિચ! મારી હાલત તો એવી મુશ્કેલ, એવી ભયંકર મુશ્કેલ, થઈ ગઈ કે બસ!" અને તેણે ફરી રડવાનું ચાલુ કરી દીધું.

પ્યોતર ઇવાનોવિચ વળી નિસાસો નાખીને બાઈને નાક સાફ કરતી જોઈ રહ્યો. વિધવાની નાકની કામગીરી પતી ગઈ એટલે પ્યોતર ઇવાનોવિચ બોલ્યો: "ખાતરી રાખજો કે..." પછી પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ફરી બોલવાનું શરૂ કર્યું અને તેને જે બાબત અંગે પ્યોતર ઇવાનોવિચની સલાહ જોઈતી હતી તેની જ વાત સીધી આરંભી દીધી. તેણે પૂછ્યું કે પતિના મૃત્યુના સંબંધમાં સરકાર તરફથી નાણાંની મદદ કેવી રીતે મેળવી શકાય. તેણે જાણે પેન્શન અગે વાત કરતી

હોય એવો દેખાવ કર્યો પરંતુ પ્યોતર ઈવાનોવિચને સમજાઈ ગયું કે તેને પોતાને ખબર નહોતી એવી બાબતોની વિધવાને જાણકારી હતી અને તે પણ પૂરી વિગતવાર. બાઈને ખબર હતી કે પતિના મૃત્યુથી તે ચોક્કસ રૂપમાં કેટલી રકમની હકદાર બની છે, પરંતુ તેનો ઈરાદો એ રકમમાં વધારો કરાવવાની કોઈ રીત હોય તો જાણી લેવાનો હતો. પ્યોતર ઈવાનોવિચે રકમમાં વધારો કરાવવાની તરકીબો અંગે વિચાર કરી જોયો, પરંતુ થોડીક મિનિટો ભેજું કસી લીધા પછી તેણે સરકારની કંજૂસાઈને વગોવીને હમદર્દી બતાવતાં વિધવાને જણાવી દીધું કે સરકારી મદદની રકમમાં વધારો કરાવવાનું અશક્ય જ લાગે છે. પ્યોતર ઈવાનોવિચનો અભિપ્રાય સાંભળીને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો અને તે જાણે વિચાર કરવા લાગી કે મુલાકાત ખતમ કેવી રીતે કરવી. પ્યોતર ઈવાનોવિચને એ બાબતનો અણસારો આવી ગયો એટલે તે સિગારેટ બુઝાવીને ઊભો થઈ ગયો અને હાથ મિલાવીને ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

ભોજનખંડમાં ભીંતે ટાંગેલા ઘડિયાળને પોતાની નાની મોટી ચીજોના સંગ્રહમાં ઉમેરતાં ઈવાન ઈલ્યીચને બેહદ ખુશી થયેલી. પ્યોતર ઈવાનોવિચ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ઘડિયાળની નીચે પાદરી અને શબયાત્રામાં ભાગ લેવા આવેલા કેટલાક પરિચિતો ઊભા હતા. ઈવાન ઈલ્યીચની રૂપાળી પુત્રી પણ હતી. તેણે કાળો પોશાક પહેર્યો હતો, અને તેની નાજુક કમ્મર કાળા પોશાકમાં અધિક નાજુક લાગતી હતી. તેના મુખ ઉપર ગમગીન ને સખત, જાણે લગભગ ગુસ્સાના કહી શકાય એવા ભાવ છવાયેલા હતા. તે પ્યોતર ઈવાનોવિચને જોઈને તેની સામે જાણે તેનો કશોક દોષ હોય એવી રીતે નમી.

તરુણીની પાછળ એક યુવક ઊભો હતો અને તે પણ એના જેટલો જ રીસે ભરાયેલો લાગતો હતો. પ્યોતર ઇવાનોવિચ તેને ઓળખતો હતો—તે અમીર કુટુંબનો નબીરો હતો, તપાસ મેજિસ્ટ્રેટનું પદ ધરાવતો હતો, અને વાતો સંભળાતી હતી કે તે તરુણ મહિલાની જોડે પરણવાનો છે. પ્યોતર ઇવાનોચિ ગમગીન ભાવે માથું નમાવીને પાછો કફનવાળા ખંડમાં જવા કદમ માંડી રહ્યો હતો, એટલામાં ઇવાન ઇલ્યીચનો પુત્ર દાદરો ઊતરતો નીચે આવ્યો. તે નિશાળમાં ભણતો હતો અને તેનો ચહેરો તેના પિતાના ચહેરાને ખૂબ જ મળતો આવતો હતો. પ્યોતર ઇવાનોવિચને તરુણ વયે કાનૂનનો અભ્યાસ કરતા ઇવાન ઇલ્યીચની સૂરત યાદ આવી અને લાગ્યું કે સામે જાણે પુત્ર નહિ પણ પિતા જ ઊભો છે. કિશોરની રડી રડીને રાતી થઈ ગયેલી આંખો તેર કે ચૌદ વરસના મોટા ભાગના ઢીંગણા નાનકડા છોકરાઓની આંખો જેવી જ હતી. પ્યોતર ઇવાનોવિચની ઉપર નજર પડતાં જ છોકરાએ બેશરમીથી ભવાં ચડાવ્યાં. પ્યોતર ઇવાનોવિચ તેની સામે માથું હલાવીને કફનવાળા ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. પ્રાર્થના શરૂ થઈ. મીણબત્તીઓ, ઊંહકારા, ધૂપ, આંસુ, ડૂસકાં. પ્યોતર ઇવાનોવિચ ભવાં સંકોડીને અને આગળ ઊભેલા લોકોના પગ ઉપર નજર ઠેરવીને ઊભો રહ્યો. તેણે શબની ઉપર કે તેને હતાશાનો ભાગ બનાવી દે એવી કોઈ પણ ચીજ ઉપર એક વાર પણ નજર ન નાખી, અને તે સૌથી પહેલો જ ખંડની બહાર નીકળી ગયો. પ્રવેશખંડમાં કોઈ જ નહોતું. નોકર ગેરાસિમ ઝડપથી દાદરો ઊતરતો નીચે પહોંચી ગયો અને તેણે કોટટોપીઓનો ગંજ ફેંદી નાખીને પ્યોતર ઇવાનોવિચનો કોટ ગોતી કાઢયો અને તેની સામે ધર્યો.

"કેમ ગેરાસિમ, તને દુ:ખ થયું હશે, ખરું ને?" તેણે કઈક બોલવું જોઈએ એટલે પૂછ્યું.

"ઉપરવાળાની મરજીની વાત છે, હજૂર. આપણ સૌને ક્યારેક ને ક્યારેક તો મરવાનું જ છે," ગેરાસિમે કહ્યું. કિસાનની જોરાવર કાયાના મજબૂત ધોળા દાંતની અણતૂટ હારમાળા તેના મરકતા હોઠ વચ્ચે નજરે પડતી હતી. વધી ગયેલા કામના બોજાને લીધે ઉતાવળમાં હોય એવા માણસની જેમ તેણે બારણું ખોલ્યું, ગાડીવાનને હાક મારી, પ્યોતર ઈવાનોવિચને ગાડીમાં બેસવામાં મદદ કરી, અને જાણે બીજું કશુંક કામ હાથમાં લેવા અધીરો હોય એમ તે ઠેકડા મારતો પાછો પગથિયાં ચડી ગયો.

ધૂપ, શબ, અને કાર્બોલિક એસિડની ગંધ પછી તાજી હવાનો શ્વાસ પ્યોતર ઈવાનોવિચને બહુ મઝાનો લાગ્યો.

"ક્યાં?" ગાડીવાને પૂછ્યું.

"હજી બહુ મોડું તો નથી થયું. ફ્યોદોર વસીલ્યેવિચને ત્યાં થોડીક વાર જઈ આવું."

ગાડી દોડવા લાગી. પત્તાંની પહેલી રમત ખતમ થઈ રહી હતી એટલે તે બીજી રમતમાં પાંચમા ખેલાડી તરીકે મોજથી જોડાઈ શકે એમ હતો.

૨

ઈવાન ઇલ્યીચની જિંદગીની કહાણી સાદી, સાધારણ, અને દર્દનાક છે.

ઈવાન ઈલ્યીચનું મૃત્યુ પિસ્તાળીસ વરસની ઉંમરે થયું ત્યારે તે ન્યાય સમિતિનો સભ્ય હતો. તે એક અમલદારનો

પુત્ર હતો. અમુક અમલદારો વિવિધ મંત્રાલયો તથા વિભાગામાં પોતાની ખાસ કારકિર્દી ઘડી કાઢતા હોય છે અને એવી કારકિર્દી મારફત વિશેષ પ્રકારનાં પદો હાંસલ કરી લેતા હોય છે. તેઓ ખરા મહત્ત્વનું કશું જ કામ કરવા અશકત જાહેર થઈ ગયા હોવા છતાં, તેમની લાંબી નોકરી અને ઊંચા દરજ્જાને લીધે, તેમને એવાં પદો પરથી બરતરફ કરવાનું અશક્ય બની જાય છે. એટલે તેઓ કપોળકલ્પિત કામનાં એવાં પદો પર જામી જઈને, જરાય કપોળકલ્પિત ન કહેવાય એવા છથી આઠ હજાર સુધીના પગારો ખાતા હોય છે, અને પાકટ બુઢાપા સુધી જીવતા રહે છે. ઈવાન ઈલ્યીચના પિતાનું સ્થાન એવા અમલદારોની હરોળમાં હતું.

શાહી સલાહકાર અને વિવિધ ફાલતુ સંસ્થાઓનો ફાલતુ સભ્ય ઈલ્યા યેફીમોવિચ ગોલોવિન એવો આદમી હતો.

તેને ત્રણ પુત્ર હતા અને ઈવાન ઈલ્યીચ તેમાં વચેટ હતો. સૌથી મોટા પુત્રે પિતાના જેવી જ કારકિર્દી ઘડી કાઢી હતી, પણ જુદા મંત્રાલયમાં. તે હવે નોકરીને એવે તબક્કે પહોંચી રહ્યો હતો કે જ્યારે પ્રમાદના આધારે પગાર આપાતા હોય છે. સૌથી નાનો પુત્ર નાકામયાબ નીવડયો હતો. જુદાં જુદાં પદોમાં આબરૂના કાંકરા કરીને હવે તે રેલવે વિભાગમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેનો પિતા તથા તેના ભાઈઓ, અને ખાસ કરીને તો તેમની પત્નીઓ, તેને મળવાનું ટાળતાં અને જ્યારે જ્યારે શક્ય બને ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ પણ વીસરી જતાં. તેમની બહેનને બૅરોન ગ્રેફ જોડે પરણાવવામાં આવી હતી. જમાઈ સેંટપિટર્સબર્ગમાં કામ કરતો હતો અને સસરા જેવો જ અમલદાર હતો. ઈવાન ઈલ્યીચને સૌ હેતથી પરિવારની શોભા ગણાવતા. તે મોટા ભાઈ જેવો ટાઢી

લાગણીનો ને ચોખલિયો પણ નહોતો, અને નાના ભાઈ જેવો અવિચારી પણ નહોતો. તેણે જાણે વચલો પંથ કંડાર્યો હતો—તે ચતુર, ચપળ, અને આકર્ષક આદમી હતો. તેણે અને તેના નાના ભાઈએ ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો પરંતુ નાના ભાઈનો અભ્યાસ કદી પૂરો ન થયો. તેને પાંચમાં ધોરણમાં પહોંચતાં જ શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. ઈવાન ઇલ્યીચે પોતાનો અભ્યાસ બહુ માનભેર પૂરો કર્યો. તે ધારાશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી તરીકે જેવો હતો એવો જ આખી જિંદગી રહ્યો હતો: કાબેલ, આનંદી, મિલનસાર, સદ્ભાવી, તથા પોતે જેને ફરજ ગણે તેનું કડક પાલન કરનારો. અને ઊંચા દરજ્જાના માણસો જે બાબતોને ફરજ ગણાવે તે બધી બાબતોને ઈવાન ઇલ્યીચ પોતાની ફરજો તરીકે સ્વીકારી લેતો. તે બાળક તરીકે અથવા પુખ્તી ઉંમરના આદમી તરીકે ખુશામતિયો કદી નહોતો બન્યો, પરંતુ યુવાનીના છેક આરંભકાળથી જ તે દીવા તરફ ખેંચાતા પતંગિયાની જેમ ઊંચા દરજ્જાના માણસો તરફ ખેંચાતો. તેણે એવા માણસોના વિચારો તથા રીતભાત અપનાવી લીધાં હતાં અને તેમની જોડે મિત્રચારીના સંબંધો બાંધ્યા હતા. તેના બાળપણ તથા યુવાનીના જોમજુસ્સા એવા ખતમ થઈ ગયા હતા કે એક પણ નિશાની બાકી નહોતી રહી. એક જમાનામાં તેણે લાગણીના ઉછાળા અનુભવ્યા હતા અને ભોગવિલાસ માણ્યા હતા, વિદ્યાર્થી જીવનના અંતિમ દિવસોમાં ઉદારવાદનો ઝોક લીધો હતો, પરંતુ એ બધું તેણે અંતરના અવાજે બાંધેલી મર્યાદાઓની અંદર રહીને જ કર્યું હતું.

વિદ્યાર્થી જીવન દરમિયાન તેણે એ વખતે તેની પોતાની નજરમાં ઘૃણાજનક ગણાય એવાં કામ ક્યારેક ક્યારેક કરેલાં,

અને પરિણામે પોતાની જાત પ્રત્યે નફરતની લાગણી અનુભવેલી. પરંતુ આગળ જતાં તેણે જોયું કે એવાં જ કામ ઊંચા દરજ્જાના માણસો જરાય આંચકા વગર કરે છે, એટલે તે પોતાનાં કૃત્યો સાવ ભૂલી ગયો. એ કૃત્યોને તે સારાં તો નહોતો ગણતો, પરંતુ તેને પોતાનાં પાપની યાદો સતાવતી નહોતી.

ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો થયો અને પિતા પાસેથી સાજસરંજામના પૈસા મળી ગયા એટલે ઈવાન ઈલ્યીચે શાર્મેરને ત્યાં સૂટ સિવડાવ્યા, લક્ષ્યને સદા ધ્યાનમાં રાખવું એ સૂકિત અંકિત કરેલો ચંદ્રક કોટના કોલરે લટકાવ્યો, વિદ્યાલયના અધ્યક્ષની વિદાય લીધી, દોનોનના રેસ્તરાંમાં મિત્રો જોડે આલેશાન ભોજનસમારંભ માણ્યો, અને સારામાં સારી દુકાનોએથી ખરીદેલ નવી ફૅશનનાં સૂટકેસ, સૂટ, કપડાંલત્તાં, તથા અંગસજાવટની બીજી વસ્તુઓ ભેગી લઈને તે એક પ્રાંતિક શહેરમાં પોતાનું પદ સંભાળવા રવાના થઈ ગયો. તેના પિતાએ તેને એ પ્રાંતના ગવર્નરના વિશિષ્ટ જવાબદારીઓના મંત્રીનું સ્થાન અપાવી દીધું હતું.

પ્રાંતિક શહેરમાં પહોંચતાં જ ઈવાન ઈલ્યીચે વિદ્યાર્થી જીવન જેવી જ સરળ અને ખુશાલ જિંદગીની ગોઠવણ કરી લીધી. તે કામ કરતો, પોતાની કારકિર્દીનું ધ્યાન રાખતો, અને સાથે સાથે મનપસંદ સુસંસ્કારી આનંદપ્રમોદ પણ માણતો. ક્યારેક ક્યારેક તે પોતાના ઉપરીએ સોંપેલી કામગીરીઓ બજાવવા ગ્રામવિસ્તારોના પ્રવાસ ખેડતો. એવા પ્રસંગોએ તે પોતાનાથી ઉપલા તેમ જ નીચલા દરજ્જાના માણસો જોડે પોતાનો મોભો બરાબર જાળવી રાખતો. તેને મોટે ભાગે મતવિરોધીઓની જોડે કામ પડતું, અને તે પોતાની

જવાબદારીઓ અચળ પ્રમાણિકતાથી પૂરી કરતો. તેને પોતાને એ બદલ સમુચિત અભિમાન હતું. યુવાન વય અને આનંદપ્રમોદની વૃત્તિ છતાં તે સરકારી ફરજો બજાવતી વેળા અત્યંત સંયમ રાખતો, અમલદાર માટે યોગ્ય ગણાય એવી રીતભાત જાળવતો, અને કડક પણ બનતો. પરંતુ સામાજિક જીવનમાં તે ખુશાલ તથા વિનોદી રહેતો, હંમેશાં સદ્ભાવી તથા વિનયશીલ રહેતો. તેનો ઉપરી તથા ઉપરીની પત્ની તેને મોજીલો તરુણ કહેતાં. તે ઉપરીને ઘેર ઘણી વાર જતો.

પ્રાંતિક વિસ્તારમાં છટાદાર યુવાન ધારાશાસ્ત્રીની ચાહના મેળવવા પડાપડી કરતી મહિલાઓમાંથી એકની જોડે તેને સંબંધ બંધાયો. તેને એક દરજણ રખાત પણ હતી. કામસર આવતા અફસરોની જોડે શરાબની મહેફિલો જામતી, અને રાતે વાળુ પછી દૂરના લત્તાના એક ખાસ મકાનની મુલાકાતો લેવાતી. ઉપરીની તેમ જ ઉપરીની પત્નીની અમુક ખાસ સેવાઓ બજાવવામાં આવતી. પરંતુ એ બધું એવી ઉન્નત ભદ્રતાના અંચળામાં થતું કે તેને કશું ખરાબ નામ ભાગ્યે જ આપી શકાય. જુવાની તો રંગીલી હોય જ, એવા અર્થની ફ્રેંચ કહેવત મુજબ બધું માફ થઈ જતું. એવાં બધાં કૃત્યો કરતી વેળા હાથ નિર્મળ રહેતા, પોશાક સ્વચ્છ રહેતો, ફ્રેંચ શબ્દો બોલાતા, અને ઊંચા સમાજમાં સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ હતી કે બધું ઊંચા દરજ્જાના માણસોની મંજૂરીથી કરવામાં આવતું.

ઇવાન ઇલ્યીચે એ પદ પાંચ વરસ જાળવી રાખ્યું. એટલા સમયના અંતે કાનૂનમાં ફેરફાર થયા. નવી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી અને નવા માણસોની જરૂર ઊભી થઈ.

ઇવાન ઇલ્યીચ એ નવા માણસોમાંનો એક હતો.

તેને તપાસ મેજિસ્ટ્રેટના પદની ઑફર મળી. નવા પ્રાંતમાં જાય તો વર્તમાન સંબંધો તોડી નાખવા પડે અને નવા સંબંધો બાંધવા પડે. એમ છતાં તેણે ઑફર સ્વીકારી લીધી. ઇવાન ઇલ્યીચના માનમાં વિદાય સમારંભ આયોજવામાં આવ્યો, તેના મિત્રોએ તેની જોડે સમૂહછબી ખેંચાવી, અને તેને રૂપાનું સિગારેટકેસ ભેટ આપ્યું. પછી ઇવાન ઇલ્યીચ નવું પદ સંભાળવા રવાના થઈ ગયો.

ઇવાન ઇલ્યીચે ગવર્નર વતી વિશિષ્ટ જવાબદારીઓ પૂરી કરવાના સમય દરમિયાન જેવી રીતભાત રાખી હતી એવી જ રીતભાત તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે પણ જાળવી. તેના વર્તનમાં અગાઉ જેટલાં જ સુરુચિ ને સંસ્કાર પ્રતિબિંબિત થતાં. સરકારી કામગીરી અને અંગત જિંદગીને એકબીજાથી અલગ રાખવામાં તેમ જ સામાન્ય રૂપે આદરનો ભાવ પ્રેરિત કરવામાં તેણે એટલી જ સરસ કાબેલિયત દાખવી. તેને નવું પદ અગાઉના પદ કરતાં ઘણું વધારે રસપ્રદ અને મનગમતું લાગ્યું. ગવર્નરના મંત્રી તરીકે, શાર્મેરને ત્યાં સિવડાવેલો દેખાવડો કોટ પહેરીને કાર્યાલયમાં દાખલ થવામાં, પ્રતીક્ષાખંડમાં બેઠેલા તથા ઈર્ષ્યાભરી નજરો નાખતા ચિંતાતુર અસીલો તથા કારકુનો પાસે થઈને સહજ છટાથી મોટાં ડગલાં ભરતાં સીધા ઉપરીના ખંડમાં પહોંચી જવામાં, અને તેની જોડે બેસીને ચા તથા સિગારેટની મોજ માણવામાં, બેશક ઊંડા સંતોષનો અનુભવ થતો. પરંતુ સીધા તેના તાબાના માણસો બહુ ઓછા હતા—તેને ગ્રામવિસ્તારોમાં કામગીરીઓ માટે મોકલવામાં આવતો ત્યારે કેવળ જિલ્લા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો અને જેની સાથે કામ પડતું એ મતવિરોધીઓ. એવા

લોકોની જોડે સભ્ય વર્તન કરવાનું, બાબતોની ચર્ચા લગભગ સાથીભાવે કરવાનું, અને પોતાના હાથમાં તેમને કચડી નાખવાની સત્તા હોવા છતાં વાસ્તવમાં તેમની જોડે મિત્રતાભર્યું નિરાડંબરી વર્તન કરવાનું, તેને ખૂબ ગમતું. પરંતુ ત્યાં એવા માણસો બહુ ઓછા હતા. હવે પરીક્ષણ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે તેને લાગતું કે પોતે તમામ લોકોની ઉપર, કોઈનાયે અપવાદ વગર અને અત્યંત મહત્વના તથા આત્મસંતુષ્ટ માણસો સમેત તમામ લોકોની ઉપર, વર્ચસ્વ ધરાવે છે. પોતે સત્તાવાર મથાળું ધરાવતા કાગળ ઉપર અમુક શબ્દો લખી નાખે તો અત્યંત મહત્વના તથા આત્મસંતુષ્ટ માણસોને પણ સાક્ષીઓ અથવા કેદીઓ તરીકે સામે ખડા કરી દેવામાં આવે અને પોતે તેમને બેસવાનું ન કહે તો એ તમામને ઊભા ઊભા જ સવાલોના જવાબ આપવા પડે. ઈવાન ઈલ્યીચ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કદી ન કરતો, એથી ઊલટું તે સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વેળા હંમેશાં રહેમ દાખવતો. પરંતુ સત્તાની તેમ જ રહેમદિલી દાખવવાના પોતાના અધિકારની સભાનતા તેને માટે નવા પદની મુખ્ય રસપ્રદ તથા આકર્ષક બાબત બની રહી હતી. ઈવાન ઈલ્યીચે પોતાની ફરજોની અમલી કામગીરીમાં, અર્થાત્ મામલાની તપાસ કરવામાં, તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે પોતે જવાબદાર ન હોય એવા તમામ સંજોગોને અળગા કરી દેવાની કલાની ઉસ્તાદી ઝડપથી હાંસલ કરી લીધી. તેણે બેહદ અટપટા મુકદ્દમાઓ માટે લેખિત જુબાનીનાં એવાં રૂપો ઘડી કાઢ્યાં કે તેમાં તેના અંગત અભિપ્રાયની જરા સરખીયે છાયા વગર કેવળ બાહ્ય પાસાં નોંધાતાં હોવા છતાં, તમામ ઔપચારિક કામગીરીઓ પૂરેપૂરી જળવાઈ રહે. આ બધું કામ નવું હતું, અને ૧૮૬૪માં કાનૂની કારવાઈમાં

દાખલ કરવામાં આવેલા સુધારાઓ અમલમાં લાગુ કરનારા પ્રથમ માણસોમાં તેનું સ્થાન હતું.

તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે નવા શહેરમાં પહોંચીને ઈવાન ઇલ્યીચે નવા સંપર્કો સ્થાપ્યા, નવા પરિચયો સાધ્યા, નવી જાતનું વર્તન શરૂ કર્યું, અને નવો સૂર અપનાવ્યો. હવે તે પોતાનો મોભો જાળવીને સ્થાનિક અધિકારીઓથી અળગો રહેતો, મિત્રોની પસંદગી ધારાશાસ્ત્રીઓનાં ઉત્તમ વર્તુળોમાંથી તેમ જ દોલતમંદ ભદ્ર સમાજમાંથી કરતો. તેણે સાધારણ ઉદારવાદનો તથા સામાજિકવૃત્તિનો સૂર અપનાવ્યો, અને ક્યારેક ક્યારેક સરકારની હળવી ટીકાનું વલણ અખત્યાર કર્યું. તે કપડાંની બાબતમાં અગાઉ જેટલી જ ચીવટ રાખતો, પણ હવે તેણે દાઢી કરવાનું બંધ કરી દીધું અને દાઢીને ફાવે તેમ ઊગવા દીધી.

નવા શહેરમાં ઈવાન ઇલ્યીચની જિંદગી પુરાણા શહેરની જિંદગી જેટલી જ ખુશાલ હતી. ગવર્નરના વર્તુળનો વિરોધ કરતું જૂથ ખૂબ જ રસપ્રદ અને મૈત્રીભાવી સાબિત થયું. તેની આવકમાં વધારો થયો, અને તેણે પત્તાંની વિસ્ટ રમત રમતાં શીખી લીધું એટલે તેની આનંદવિનોદની પ્રવૃત્તિઓમાં એકનો ઉમેરો થયો. તેને સામાન્ય રીતે ખુશમિજાજથી પત્તાં રમવાની અને ઝડપી તથા હિકમતભર્યા ફેંસલા કરવાની ફાવટ આવી ગઈ એટલે મોટે ભાગે તે જીતમાં જ રહેતો.

એ શહેરમાં બે વરસ ગાળ્યા પછી ઈવાન ઇલ્યીચને પોતાની ભાવિ પત્ની જોડે પરિચય થયો. તેને જે વર્તુળમાં હળવામળવાનું થતું તેમાં પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના મિખેલ સૌથી ચપળ, ચતુર, તેજસ્વી, અને આકર્ષક તરુણ મહિલા હતી. તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકેની કામગીરીમાં રાહત બક્ષતી આનંદપ્રમોદની

પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે હવે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના જોડેની હળવી ઇશ્કબાજીનો ઉમેરો કર્યો.

ખાસ જવાબદારીઓના મંત્રી તરીકે ઇવાન ઇલ્યીચ હંમેશાં નૃત્યમાં ભાગ લેતો, પણ તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે તે અપવાદ રૂપે ક્યારેક જ નૃત્યમાં ભાગ લેતો. તે કેવળ એટલું બતાવી આપવા જ નૃત્ય કરતો કે નવી કાનૂની પદ્ધતિના અમલ કરનારા અધિકારીઓમાં તેનો દરજ્જો પાંચમો હતો ખરો, પરંતુ નૃત્યની કાબેલિયતની બાબતમાં તેનું સ્થાન સરેરાશ કરતાં ઊંચું હતું. એટલે તે ક્વચિત સંધ્યા સમારંભના અંતમાં પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના જોડે નૃત્ય કરતો અને મોટે ભાગે તો એવા પ્રસંગો દરમિયાન જ તેણે તરુણીનું હૃદય જીતી લીધું. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના તેના પ્રેમમાં પડી ગઈ. ઇવાન ઇલ્યીચને શાદી કરવાનો કશો સ્પષ્ટ કે ચોક્કસ ઇરાદો પહેલાં નહોતો, પરંતુ એ તરુણી તેની જોડે પ્રેમમાં પડી ગઈ ત્યારે તેના મનમાં સવાલ ઊભો થયો: "શાદી કેમ ન કરી લેવી?"

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના સારા કુળની કન્યા હતી અને રૂપાળી હતી. તેને થોડીક દોલત પણ હતી. ઇવાન ઇલ્યીચ બહેતર સગપણ સાધી શક્યો હોત, પરંતુ આ સગપણ ખોટું નહોતું. તેને સારો પગાર હતો, અને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને પણ આવક હતી. ઇવાન ઇલ્યીચને હતું કે એ આવક પોતાના જેટલી તો હશે જ. વળી તેને સાસરામાં ઉપયોગી સગાં મળશે. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના મધુરી રૂપકડી સંસ્કારી તરુણી હતી. તેના વર્તુળના લોકોએ આ સગપણની બહાલી આપેલી એટલે તેણે શાદી કરી, એવું કથન જેટલું ગલત ગણાય એટલી જ ભૂલ એવી માન્યતામાં થાય કે તેણે તરુણી પ્રત્યેના

પ્રેમને કારણે તેમ જ જીવન અંગેના તેના વિચારો પ્રત્યે તરુણીની સહાનુભૂતિને કારણે આ શાદી કરી. ઈવાન ઈલ્યીચે શાદી બન્ને બાબતોને લક્ષમાં લઈને કરી: પોતાને ખુશી થાય અને ઊંચા દરજ્જાના લોકો જેને ઉચિત ગણે એવું કદમ તેણે ઉઠાવ્યું.

ઈવાન ઈલ્યીચે શાદી કરી લીધી.

શાદીની વસ્તુગત પ્રક્રિયા અને પ્રણયકેલી, નવું રાચરચીલું, નવી ઘરવખરી, તથા નવાં કપડાંલત્તાંનો લગ્નજીવનનો આરંભિક ગાળો—પત્નીની પ્રથમ સગર્ભાવસ્થા સુધીનો સમય—ખૂબ સુખરૂપ વીતી ગયો, હકીકતમાં એટલો બધો સુખરૂપ વીતી ગયો કે સમાજની બહાલી ધરાવતી ખુશનુમા, આરામદાયક, આનંદીપ્રમોદી, અને સુસંસ્કારી જિંદગીમાં લગ્નજીવનથી કશો અંતરાય નથી પડતો, ઊલટાનું તેમાં જોમ રેડાય છે, એમ ઈવાન ઈલ્યીચને લાગવા માંડયું. પરંતુ પત્નીની સગર્ભાવસ્થાના આરંભના મહિનાઓ દરમિયાન તેની સમક્ષ જાણે સાવ નવું, અણધાર્યું, અણગમતું, અનુચિત, અને સહેવું કઠિન કશુંક ઉપસ્થિત થઈ ગયું, જેની અગાઉથી કલ્પના થઈ શકે એમ જ નહોતી અને જેને ખતમ કરી નાખવા પોતે હવે કંઈ જ કરી શકે એમ નહોતો, એવું કશુંક ઉપસ્થિત થઈ ગયું.

તેને લાગતું કે પત્ની કશા જ કારણ વગર, કેવળ બેસબબ ઇરાદાપૂર્વક, ખુશાલ અને સુભગ જિંદગીમાં ભંગ પાડવા લાગી છે, કશા જ કારણ વગર મારી ઈર્ષ્યા કરીને વધુ લક્ષનો તકાદો કરી રહી છે, હું જે કંઈ કરું તેમાં ખામીઓ ગોતી કાઢવા લાગી છે, અને અસભ્ય તથા અશિષ્ટ કજિયા કરવા લાગી છે.

ઈવાન ઈલ્યીચે શરૂઆતમાં તો એવી આશા રાખી કે પોતાને આરંભમાં સફળતા અપાવનાર સંસ્કારી તથા આરામદાયક વલણ જાળવી રાખવાથી ક્લેશકર પરિસ્થિતિમાંથી છુટકારો મળી જશે. તેણે પત્નીના ખીજના ઊભરાઓને અવગણીને ખુશાલ મોજીલી જિંદગી ચાલુ રાખી. તે મિત્રોને પત્તાં રમવા બોલાવતો અને ક્લબમાં અથવા મિત્રોને ઘેર જતો. પરંતુ એક પ્રસંગે તેની પત્નીએ તેને એવી અસભ્ય ભાષામાં ખખડાવી નાખ્યો, અને તે જ્યારે જ્યારે ફરમાનનો અમલ ન કરે ત્યારે તેની બેલગામ ઝાટકણી કાઢવાનું ચાલુ રાખ્યું (તેણે પાકો નિર્ધાર કરી લીધો હોવો જોઈએ કે પતિ તેના વર્ચસ્વને તાબે ન થઈ જાય, અર્થાત્ ખિન્ન ભાવે ઘરમાં જ બેસી ન રહે, ત્યાં સુધી એવું વર્તન ચાલુ રાખવું), કે તેનું હૈયું કકળી ઊઠ્યું. તેને સમજાઈ ગયું કે લગ્નજીવન — ઓછામાં ઓછું આવી પત્ની જોડેનું લગ્નજીવન — જિંદગીની મોજ તથા સુભગતામાં ઉમેરો ન જ કરે પણ એથી ઊલટું તેઓને જોખમમાં જ મૂકી દે, એટલે તેણે એવા જોખમથી બચવું જોઈએ. ઈવાન ઈલ્યીચ એવા બચાવના ઉપાયો ઘડી કાઢવાની કોશિશ કરવા લાગ્યો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના કેવળ ઈવાન ઈલ્યીચના કામની બાબતમાં જ પ્રભાવિત હતી, એટલે ઈવાન ઈલ્યીચે પોતાના કામને તથા તેની જોડે સંકળાયેલી જવાબદારીઓને પત્નીના મુકાબલાના તથા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાના સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાનું શરૂ કર્યું.

શિશુનો જન્મ થયો અને તેની સાથે સાથે શિશુના પોષણની પરેશાનીઓ તેમ જ માતા તથા શિશુની ખરી અને કલ્પિત બીમારીઓ પણ આવી. એ સંબંધમાં ઈવાન ઈલ્યીચની હમદર્દીની

અપેક્ષા રાખવામાં આવતી પરંતુ તેને તો એ બધી બાબતો મુદ્દલ સમજાતી જ નહિ. એટલે ઇવાન ઇલ્યીચ માટે પરિવારની બહાર પોતાની અલગ દુનિયા ઘડી કાઢવાની આવશ્યકતા વધુ તાકીદની બની ગઈ. પત્ની જેમ જેમ વધારે ચિડિયલ અને જુલમી બનતી ગઈ તેમ તેમ ઇવાન ઇલ્યીચ પોતાની જિંદગીના કેંદ્રને વધારે ઇરાદાપૂર્વક ઑફિસમાં ખસેડતો ગયો. તે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં કામમાં લીન રહેવા લાગ્યો અને નિરંતર વધારે ને વધારે મહત્ત્વાકાંક્ષી બનતો ગયો.

થોડા વખતમાં જ, લગ્ન પછી ફક્ત એક જ વરસમાં, ઇવાન ઇલ્યીચને સમજાઈ ગયું કે લગ્નજીવન અમુક સગવડો પૂરી પાડે છે ખરું, પરંતુ હકીકતમાં તે ખૂબ જ અટપટી તથા મુશ્કેલ બાબત હોય છે. એ સંબંધમાં પોતાની ફરજ બરાબર બજાવવી હોય, અર્થાત્ સમાજની માન્યતા હાંસલ કરવા સારુ શિષ્ટતાભર્યો ડોળ ધારણ કરવો હોય, તો વ્યવસાયના સંબંધમાં જેવી રીતે અમુક સિદ્ધાંતો ઘડી કાઢવા પડે છે એવી જ રીતે એ સંબંધમાં પણ અમુક ચોક્કસ સિદ્ધાંતો ઘડી કાઢવા પડે.

ઇવાન ઇલ્યીચે એવા સિદ્ધાંતો ઘડી કાઢ્યા. તેણે લગ્નજીવનમાંથી કેવળ ઘેર જમવાની, પત્નીની, શયનની, અને સૌથી મહત્ત્વની બાબત તરીકે શિષ્ટતાનું ધોરણ જાળવી રાખવાની જ અપેક્ષા રાખી, કારણ કે સામાજિક માન્યતા હાંસલ કરવાનો પૂરો આધાર એ આખરી બાબત ઉપર જ હોય છે. તેને કુટુંબ જીવનમાંથી ખુશી પ્રાપ્ત કરવી હતી. એ મળે તો તે અહેસાનમંદ બનતો, પરંતુ તેને ધુતકારી કાઢવામાં આવે અને બબડાટ તથા ફરિયાદો સિવાય બીજું કશું જ સાંભળવા ન મળે તો તરત જ તે પોતાની અલગ

તારવેલી કામની દુનિયામાં ચાલ્યો જતો અને જિંદગીની ખુશી તેમાંથી જ હાંસલ કરી લેતો.

ઈવાન ઈલ્યીચે ખંતીલી કામગીરીના આધારે માન્યતા પ્રાપ્ત કરી અને ત્રણ વરસમાં તેને બઢતી મળી. તેને સહાયક સરકારી વકીલના પદ પર નિયુકત કરવામાં આવ્યો. તેની નવી ફરજો, એ ફરજોનું મહત્ત્વ, લોકોના મુકદ્દમા ચલાવવાનો તથા જેલની સજા કરાવવાનો તેનો અધિકાર, તેનું છટાદાર જાહેર વકતૃત્વ અને તેમાંથી પરિણમતી સફળતા — એ બધી બાબતોને લીધે તેનું પોતાના કામ પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધી ગયું.

વધુ બાળકો પેદા થયાં. તેની પત્ની વધારે કજિયાખોર ને બદમિજાજ બનતી ગઈ, પરંતુ ઈવાન ઈલ્યીચે કુટુંબ જીવન અંગે અપનાવેલા સિદ્ધાંતોને કારણે પત્નીના બબડાટની કશી અસર તેની ઉપર ભાગ્યે જ થતી.

એ શહેરમાં સાત વરસની કામગીરી બાદ ઈવાન ઈલ્યીચને બીજા પ્રાંતમાં સરકારી વકીલનું પદ મળ્યું. તેઓ નવી જગ્યાએ રહેવા ગયાં. ત્યાં પૈસાની ખેંચ પડતી અને પત્નીને નવું શહેર પસંદ નહોતું. ઈવાન ઈલ્યીચનો પગાર વધ્યો હતો પરંતુ ભેગું જીવનખર્ચ પણ વધ્યું હતું. વધારામાં, તેમનાં બે બાળકો ગુજરી ગયાં એટલે ઈવાન ઈલ્યીચ માટે કુટુંબ જીવન વધારે અણગમતું બની ગયું.

નવા શહેરમાં તેમને ભોગવવી પડતી દરેક કમનસીબીનો દોષ પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના પતિને માથે ઢોળી દેતી. પતિ અને પત્નીની વાતચીતનો લગભગ દરેક વિષય, અને ખાસ કરીને તેમનાં બાળકોની કેળવણીનો વિષય, હંમેશાં એવા સવાલો ઊભા કરતો કે જેના સંબંધમાં તેઓ ભૂતકાળમાં ક્યારેક ને ક્યારેક ઝઘડી ચૂક્યાં જ હોય. એવા પુરાણા ઝઘડા

ફરી ફાટી નીકળવાનો ખતરો કાયમ લટકતો રહેતો. કવચિત હેતપ્રેમના ગાળા આવતા ખરા, પણ તે કદી લાંબા ચાલતા નહિ. એવા ગાળાઓ તો જાણે ટાપુઓ જેવા હતા. તદ્દન જુદાઈમાં વ્યકત થતી ગુપ્ત દુશ્મનાવટના સાગરની નવી સફરોએ રવાના થતાં પહેલાં, યુગલ એવા ટાપુઓ પર થોડોક વિશ્રામ કરી લેતું. ઈવાન ઈલ્યીચને એવી જુદાઈ અનિચ્છનીય લાગતી હોત તો એથી તેને વ્યથા થઈ હોત, પરંતુ તેની નજરમાં એ જુદાઈ હવે તો જીવનના સામાન્ય અંગ ઉપરાંત ઈચ્છનીય પણ બની ગઈ હતી. તે એવી જુદાઈ સાધવાની સભાન કોશિશ કરતો. તેનું લક્ષ્ય કુટુંબ જીવનની તમામ ઊથલપાથલોથી પોતાને વધારે ને વધારે મુકત રાખવાનું અને એવી ઊથલપાથલોને હાનિકારક અથવા અશિષ્ટ બની જતી અટકાવવાનું હતું. ઘરમાં ઓછો ને ઓછો સમય ગાળીને અને ઘરમાં રહેવું જ પડે ત્યારે શાંતિ જાળવી રાખવા સારુ બહારના માણસોને બોલાવીને તે એ લક્ષ્ય સાધી લેતો. તેની જિંદગીમાં સૌથી મહત્ત્વની બાબત તેના કામની હતી. તેની સરકારી ફરજોની દુનિયા તેની જિંદગીની એકમાત્ર ખરી રુચિ બની ગઈ, અને તે એ રુચિમાં જ પૂરેપૂરો ડૂબી જવા લાગ્યો. પોતાના સામર્થ્યની સભાનતા, મરજી પડે તેને પાયમાલ કરી નાખવાનો અધિકાર, અદાલતમાં દાખલ થતી વેળા અને તાબેદારોની જોડે વાત કરતી વેળા પોતાના દેખાવનો પ્રભાવ, ઊંચા દરજ્જાના તેમ જ નીચલા દરજ્જાના માણસોમાં પોતાની લોકપ્રિયતા, મુકદ્દમાઓ ચલાવવામાં કાબેલિયત, અને એ કાબેલિયત અંગે તેનું પોતાનું ઊંચું મૂલ્યાંકન—એ બધી બાબતોથી તેને ખુશી થતી. એ ઉપરાંત, સહયોગીઓ જોડેની વાતચીત, ભોજન સમારંભો, અને વિસ્ટની રમતથી

તેનું જીવન જાણે ભર્યું ભર્યું બની ગયું હતું. એટલે, સમગ્ર રીતે જોતાં ઇવાન ઇલ્યીચની જિંદગી તેના ખ્યાલ મુજબ જેવી હોવી જોઈએ એવી જ હતી—ખુશાલ અને શિષ્ટ.

બીજાં સાત વરસ એમ જ ચાલતું રહ્યું. તેની પુત્રી સોળ વરસની થઈ ગઈ. એક વધુ બાળક ગુજરી ગયું. બાકી રહેલો એક પુત્ર નિશાળમાં ભણતો હતો અને વારંવાર કજિયાનું કારણ બની રહેતો હતો. ઇવાન ઇલ્યીચનો ઇરાદો તેને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવાનો હતો, પરંતુ પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ કેવળ પતિ ઉપરના ખારને લીધે તેને સામાન્ય શાળામાં મોકલવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો. બાળા ઘેર જ અભ્યાસ કરતી અને તેમાં સારી પ્રગતિ કરી રહી હતી. કિશોર પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થી હતો.

૩

ઇવાન ઇલ્યીચના લગ્નજીવનનાં સત્તર વરસ એવી રીતે વીતી ગયાં. તે અનુભવી સરકારી વકીલ હતો અને તેણે કેટલીય સારી ઑફરો બહેતર ઑફરની અપેક્ષામાં નકારી કાઢી હતી. એટલામાં કશુંક બની ગયું અને તેની જિંદગીના એકધારા વહેણમાં ભંગ પડી ગયો. ઇવાન ઇલ્યીચે એક યુનિવર્સિટી શહેરમાં અધ્યક્ષ ન્યાયાધીશનું પદ હાંસલ કરવાનો નિર્ધાર મનમાં કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ કોણ જાણે કેવી રીતે ગોપ્પે એ બાબતમાં તેનાથી એક કદમ આગળ નીકળી ગયો અને એ પદ પર તેની નિમણૂક થઈ ગઈ. ઇવાન ઇલ્યીચ ખૂબ બેચેન થઈ ગયો, તેણે આક્ષેપો કર્યા, અને ગોપ્પે જોડે તેમ જ પોતાના સીધા ઉપરીઓની જોડે ઝઘડા કર્યા. પરિણામે

તેના પ્રત્યે ઉપરીઓનું વર્તન ઉદાસીન થઈ ગયું અને નવી નિમણૂકો થઈ ત્યારે પણ તેને અવગણવામાં આવ્યો.

આ બધું ૧૮૮૦માં બન્યું. એ વર્ષ ઈવાન ઈલ્યીચનું અત્યંત દુઃખદ વર્ષ બની ગયું. એક તરફ તેની આવક કુટુંબના નિર્વાહ માટે પૂરતી નહોતી, અને બીજી તરફ તેનું અપમાન થયું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ તદ્દન ઉઘાડી તથા બેરહમ ગેરઈનસાફીને બીજા લોકોએ સાવ સાધારણ બાબત તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. તેના પિતાએ પણ તેને મદદ કરવાની બાબતને પોતાની ફરજ નહોતી ગણી. ઈવાન ઈલ્યીચને લાગતું હતું કે પોતાને સૌએ તરછોડી દીધો છે, પરંતુ તેને સાડા ત્રણ હજાર રૂબલનો પગાર મળતો હતો એ બાબત બીજા લોકોને સાવ વાજબી ઉપરાંત ખુશનસીબીની પણ લાગતી હતી. માત્ર તેને એકલાને જ ખબર હતી કે પોતે વેઠેલો તુચ્છકાર, પત્નીનો અવિરત કંકાસ, અને આવકથી વધારે ખર્ચાળ જિંદગીના પરિણામે ચડી ગયેલાં કરજને લીધે તેની હાલત જરાય ઠીક ગણાય એવી નહોતી.

એ વરસે ખર્ચ ઘટાડવાના ઈરાદે તે ઉનાળાની રજા ગાળવા પત્ની જોડે ગ્રામવિસ્તારમાં સાળાને ત્યાં ગયો. ત્યાં જિંદગીમાં પહેલી જ વાર તેને કશું જ કર્યા વગર બેસી રહેવું પડતું. તે બેહદ કંટાળી ગયો. તેના દિલમાં એવી અકથ્ય વ્યથા ઉભરાવા લાગી કે તેણે કશોક ઉપાય કરવાનું, નિર્ણાયક કદમો ઉઠાવવાનું, નક્કી કર્યું.

તેણે આખી રાત પરસાળમાં આંટાં મારીને નિંદરવિહોણી ગાળી અને છેવટે સેંટપિટર્સબર્ગ જઈને પોતાની બદલી બીજા મંત્રાલયમાં કરાવી લેવાનું અને એ રીતે તેની કદર ન કરનારાઓને સજા કરવાનું નક્કી કર્યું.

બીજે દિવસે પત્ની અને સાળાના વાંધાઓ છતાં તે સેંટપિટર્સબર્ગ જવા રવાના થઈ ગયો. સફર ખેડવામાં તેનો એક જ હેતુ હતો: પાંચ હજાર રૂબલના પદ ઉપર પોતાની નિમણૂક કરાવી લેવી. કયા મંત્રાલય કે વિભાગમાં એવું પદ મળે અથવા કેવું કામ કરવું પડે તેની તેને મુદ્દલ પરવા નહોતી. તેને તો કોઈ પણ વહીવટી સંઘટનમાં—બેંક, રેલવે, સમ્રાજ્ઞી મારિયાની સંસ્થાઓ, કે પછી જકાતખાતામાં પણ—પાંચ હજાર રૂબલના પગારનું પદ જોઈતું હતું. માત્ર એક જ વાત મહત્ત્વની હતી કે પગાર પાંચ હજારનો હોય અને તેની કદર ન કરનારા મંત્રાલયનું કામ છોડી દેવાનું તેને માટે શક્ય બને.

એ સફરમાં તેને વિસ્મયકારક અને અણધારી સફળતા સાંપડી. તે કુર્સ્ક પહોંચ્યો ત્યારે એફ.એસ.ઇલ્યીન નામનો તેનો એક મિત્ર તેના પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં પહોંચી ગયો અને તેણે કુર્સ્કના ગવર્નરને તાજા મળેલા તારની વાત કરી. તારમાં ખબર આપવામાં આવી હતી કે મંત્રાલયમાં અગત્યની બદલી થવાની છે, પ્યોતર ઇવાનોવિચની જગ્યાએ ઈવાન સેમ્યોનોવિચની નિમણૂક થવાની છે.

પ્રસ્તાવિત ફેરફાર રશિયા માટે મહત્ત્વ ધરાવતો હોવા ઉપરાંત ઈવાન ઇલ્યીચ માટે ખાસ અગત્ય ધરાવતો હતો, કારણ કે નવો માણસ પ્યોતર પેત્રોવિચ અને તેની સાથે સાથે દેખીતી રીતે જ તેનો મિત્ર ઝાખાર ઈવાનોવિચ આગળ આવવાથી, સંજોગો ઈવાન ઇલ્યીચ માટે સાનુકૂળ બની ગયા. ઝાખાર ઈવાનોવિચ ઈવાન ઇલ્યીચનો મિત્ર અને સહપાઠી હતો.

સમાચારને મોસ્કોમાં પુષ્ટિ મળી અને ઈવાન ઇલ્યીચ સેંટપિટર્સબર્ગ પહોંચતાં જ ઝાખાર ઈવાનોવિચને મળ્યો.

ઈવાન ઈલ્યીચને તેના પોતાના મંત્રાલયમાં જ સારું પદ ચોક્કસ મેળવી દેવાનું વચન ઝાખાર ઈવાનોવિચે આપ્યું.

એક અઠવાડિયા પછી ઈવાન ઈલ્યીચે પત્નીને આવો તાર મોકલ્યો :

"મિલરના સ્થાને ઝાખારની નિમણૂક થઈ છે. મારી નિમણૂક પ્રથમ રિપોર્ટ પછી થઈ જશે."

એવા ફેરફારના પરિણામે ઈવાન ઈલ્યીચને તેના પોતાના જ મંત્રાલયમાં ઊંચું પદ અણધાર્યું મળી ગયું. તેનું સ્થાન તેના સહયોગીઓથી બે દરજ્જા જેટલું ઊંચું થઈ ગયું. તેને પાંચ હજારનો પગાર મળ્યો અને વધારામાં રહેઠાણ બદલવાના ખર્ચના સાડા ત્રણ હજાર રૂબલ મળ્યા. તે પોતાના વિરોધીઓ તથા મંત્રાલય સામેની નારાજગી સાવ ભૂલી ગયો અને ખૂબ ખુશ થઈ ગયો.

ઈવાન ઈલ્યીચ ગ્રામવિસ્તારમાં પાછો ફર્યો ત્યારે ઘણા વખતથી ન અનુભવેલી ખુશી તથા સંતોષની લાગણી અનુભવી રહ્યો હતો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના પણ ઉમંગમાં આવી ગઈ અને થોડા વખત પૂરતું શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું. ઈવાન ઈલ્યીચે વિગતે વાત કરી કે સેંટપિટર્સબર્ગમાં તેની જોડે કેવું માયાળુ વર્તન કરવામાં આવેલું, દુશ્મનોનાં મોઢાં કેવી રીતે કાળાં થઈ ગયાં, એ સૌ કેવી રીતે તેની ખુશામત કરતા હતા અને તેના નવા પદ બદલ તથા ખાસ તો સેંટપિટર્સબર્ગમાં થયેલી તેની તરફદારી બદલ ઈર્ષ્યાથી બળી રહ્યા હતા.

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ બધી વાતો ધ્યાનથી સાંભળી, બધું સાચું માની લેવાનો ઢોંગ કર્યો, ક્યાંય તેનો મુદ્લ વિરોધ ન કર્યો, અને પોતાનું મન પૂરેપૂરું એવી યોજનાઓ ઘડવામાં

પરોવી દીધું કે નવા શહેરમાં જઈને કેવી રીતે રહીશું. પત્નીની યોજનાઓ પોતાની યોજનાઓ જોડે મેળ ખાય છે અને પરસ્પર એકમતી થઈ ગઈ છે એ જોઈને ઇવાન ઇલ્યીચને ખુશી થઈ. તેને થયું કે નાનકડી ઊથલપાથલ પછી જિંદગી પાછી ખુશાલ ને સુભગ બની જશે અને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ થવું જોઈએ.

ઇવાન ઇલ્યીચ માત્ર ટૂંક રોકાણ પૂરતો જ પાછો ફર્યો હતો. તેને દસમી સપ્ટેંબરે પોતાની નવી જવાબદારીઓ સંભાળી લેવાની હતી. વધુમાં તેને નવી જગ્યામાં રહેવાની ગોઠવણ કરવાની હતી, બધી ચીજવસ્તુઓ પ્રાંતિક શહેરમાંથી ખસેડવાની હતી, ઘણી નવી ચીજો ખરીદવાની હતી, અને ઘણી ચીજોની વરધીઓ મોકલવાની હતી. ટૂંકમાં તેને પોતાના મનની મુરાદ મુજબ અને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના હૈયાની કામના મુજબ નવી જિંદગીની ગોઠવણ કરવાની હતી.

બધું ફાયદામાં થાળે પડી ગયું, તે તથા તેની પત્ની એકમત થઈ ગયાં અને વળી એકબીજાને બહુ ઓછું મળતાં, એટલે તેઓ પરસ્પર લગ્નજીવનના આરંભના દિવસો પછી ક્યારેય નહોતાં રહ્યાં એટલાં માયાળુ બની ગયાં. પહેલાં તો ઇવાન ઇલ્યીચનો ઇરાદો પોતાના કુટુંબને તત્કાળ નવા શહેરમાં લઈ જવાનો હતો પરંતુ બનેવી તથા બનેવીના કુટુંબ પ્રત્યે એકાએક બહુ માયામમતા બતાવવા લાગેલાં સાળા તથા સાળાવેલીના આગ્રહને વશ થઈને તે એકલો જ રવાના થઈ ગયો.

ઇવાન ઇલ્યીચ એકલો નીકળી ગયો અને સફળતાએ તથા પત્ની જોડેના સુમેળે મળીને પેદા કરેલો તેનો ખુશમિજાજ

બધો વખત ટકી રહ્યો. તેણે અને તેની પત્નીએ હંમેશાં જેનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં એવો સરસ મઝાનો ફ્લૅટ તેણે શોધી કાઢ્યો. તેમાં જૂની ઢબના ઊંચી છતવાળા મોટા દીવાનખંડો હતા, સગવડભર્યો વિશાળ અભ્યાસખંડ હતો, પત્ની તથા પુત્રી માટે અલગ અલગ ખંડો હતા, પુત્રને અભ્યાસ કરવા જુદો ખંડ હતો—આખો ફ્લૅટ જાણે ખાસ તેમને માટે જ બાંધવામાં આવ્યો હોય એવો હતો. ઈવાન ઇલ્યીચે પોતે જ સાજસરંજામ વસાવવાનું તથા સજાવટનું કામ હાથમાં લઈ લીધું. તેણે શોભનકાગળ તથા ગાદીતકિયાની પસંદગી જાતે જ કરી અને ફર્નિચરની ખરીદી વેળા પોતાને સુરુચિમય લાગતી પુરાણી કલાત્મક વસ્તુઓ જ મોટે ભાગે પસંદ કરી. સાજસરંજામ તથા રાચરચીલામાં ધીરે ધીરે વધારો થતો ગયો અને આખરે તેનો નવો ફ્લૅટ ભાવિ આવાસના તેના આદર્શને લગભગ આંબી ગયો. કામ હજુ અરધે સુધી જ પહોંચ્યું ત્યારે પણ પરિણામ તેની અપેક્ષાઓ કરતાં ઘણું બહેતર હતું. તે મનમાં કલ્પના કરવા લાગ્યો કે ફ્લૅટ જ્યારે તૈયાર થઈ જશે ત્યારે કેવો મઝાનો લાગશે, તેમાં કેવું ઔચિત્ય જળવાયું હશે, અને અસભ્યતાની છાયા સરખી નહિ હોય. તૈયાર થઈ રહેલા દીવાનખંડમાં નજર ફેરવતાં તેના માનસપટમાં આખરી સજાવટનું ચિત્ર તરવરવા લાગ્યું—સગડીની જગ્યા, જાળી, ફૂલદાનીઓ, શોભાની ચીજોનો કબાટ, આમતેમ પડેલી ખુરશીઓ, દીવાલોએ ચીની માટીની સુંદર પ્લેટોની સજાવટ, અને સુઘડતાથી ગોઠવેલી ધાતુની ચીજો. તેની પત્ની તથા પુત્રીને પણ એવી ચીજોમાં રુચિ હતી, અને તેઓ કેટલાં રાજી થઈ જશે એવા ખ્યાલે તેનું મન ખુશ થઈ ગયું. પત્ની તથા પુત્રીને તો કલ્પના જ નહિ હોય કે અહીંયાં

તેમને શું જોવા મળવાનું છે. સામાન્ય દેખાવમાં લાલિત્ય ઉમેરે એવું પુરાણું ફર્નિચર તેને તેના વિશેષ સદ્ભાગ્યે સસ્તી કિંમતે મળી ગયું હતું. પત્ની તથા પુત્રીનાં મન ઉપર અંતમાં ભારે પ્રભાવ પડે એવા આશયે તેણે પત્રોમાં ચીજોને હતી તેનાથી ઊતરતી વર્ણવી હતી. તે આ બધા કામકાજમાં એટલો મશગૂલ થઈ ગયો કે તેને ગમતી નવી સરકારી ફરજોમાં પણ તેનું મન તેની પોતાની ધારણા કરતાં ઓછું પરોવાતું. અદાલતની કારવાઈ દરમિયાન ક્યારેક ક્યારેક તે જાણે ખોવાઈ જતો અને તેનું મન ફ્લેટમાં પહોંચી જતું, તે વિચારવા લાગતો કે પડદાની ઉપરના ભાગને ખુલ્લો રાખવો કે ત્યાં કાપડનું આવરણ લગાવવું. આ બધું તેના મનમાં એટલું બધું સવાર થઈ ગયેલું કે તે ઘણી વાર ફર્નિચર ગોઠવવામાં તથા પડદા ટાંગવામાં મજૂરોને મદદ કરવા લાગતો. એક દિવસે તે સીડી પર ચડીને મજૂરને બતાવવા લાગ્યો કે પડદા કેવી રાતે ટાંગવાના છે, એટલામાં પગ લપસી જતાં તે લગભગ પડી ગયો. પરંતુ તે એટલો જોરાવર ને ચપળ હતો કે તેણે સમતુલા જાળવીને શરીરને બચાવી લીધું. પડખું બારી જોડે અથડાઈ જવાથી તેને ફક્ત જરાક ઉઝરડો જ થયો. પડખામાં થોડીક વાર પીડા થઈ પણ પછી ધીરે ધીરે ઓસરી ગઈ. એ બધા વખત દરમિયાન ઇવાન ઇલ્યીચ ખુબ તંદુરસ્ત અને આનંદી રહ્યો. તેણે પત્રમાં લખ્યું: "હું જાણે પંદર વરસ પહેલાં હતો એવો જુવાન થઈ ગયો છું." તેણે ધારણા રાખેલી કે ફ્લેટનું બધું કામ સપ્ટેંબરમાં પૂરું થઈ જશે, પરંતુ તે ઑક્ટોબરના મધ્ય સુધી ચાલતું રહ્યું. આખરી પરિણામ ખરેખર મનમોહક હતું. એવો અભિપ્રાય તેનો એકલાનો જ નહોતો, ફ્લેટ જોનારા સૌ એમ જ કહેતા.

હકીકતમાં તેની સિદ્ધિ એવા બધા લોકોની સિદ્ધિ જેવી જ હતી કે જે ખરેખર અમીર નથી હોતા પરંતુ અમીરો જેવા દેખાવા ઉત્સુક હોય છે, અને અંતમાં માંહોમાંહે એક એકબીજાની જેવા જ બની રહે છે: પડદા, અબનૂસ, ફૂલદાનીઓ, ગાલીચા, અને ધાતુની ચીજો, બધું ઘેરું ને ચકચકિત — અમુક વર્ગના લોકો પોતાને એ ખાસ વર્ગના બીજા બધા લોકોની જેવા જ બનાવી દેવા માટે જે કંઈ વસાવતા હોય છે એવું જ બધું. તેનો ફ્લેટ પણ બીજા બધા લોકોના ફ્લેટોને એટલો બધો મળતો આવતો હતો કે કશી નવી ભાત નહોતી પડતી. પરંતુ તેને લાગતું કે પોતાનો ફ્લેટ બહુ જ અસાધારણ છે. આખરે તેનું કુટુંબ આવ્યું. તે સ્ટેશને જઈને સૌને ઉજાસભર્યા ફ્લેટમાં લઈ આવ્યો, ફૂલો વડે શણગારેલા પ્રવેશખંડનું બારણું સફેદ નેકટાઈ પહેરેલા નોકરે ખોલી આપ્યું, ત્યાંથી તેઓ દીવાનખંડમાં અને પછી અભ્યાસખંડમાં ગયાં, અને તેનું કુટુંબ સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયું. એ જોઈને તેને બેહદ ખુશી થઈ. તેણે બધે ફરીને આખો ફ્લેટ બતાવ્યો, વખાણ સાંભળીને તે જાણે ઘેલોઘેલો થઈ ગયો, અને તેના મોં પર સંતોષની આભા છવાઈ ગઈ. સાંજે ચા પીતી વેળા પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ તેને પૂછ્યું કે તમે પડી કેવી રીતે ગયેલા, ત્યારે તેણે પગ લપસી જવાના બનાવની રમૂજી નકલ હસતાં હસતાં કરી બતાવી અને મજૂર કેવી દહેશત ખાઈ ગયેલો તેની વાત કરી.

"નાનપણમાં કસરત કરેલી તે કામ આવી ગઈ. બીજો કોઈ માણસ તો સખત પટકાઈ ગયો હોત, પણ મને પડખામાં જરાક વાગ્યું. હજી અડું ત્યારે થોડીક પીડા થાય છે

પણ ધીરે ધીરે ઓછી થતી જાય છે. જરાક ઉઝરડો જ છે."

તેઓ નવા ઘરમાં રહેવા લાગ્યાં. કોઈ પણ ઘરમાં રહેવાનું શરૂ થાય પછી હંમેશાં જેમ લાગતું હોય છે તેમ, આ ઘરની બાબતમાં પણ, તેને પૂરેપૂરું માફક બનાવવામાં ફક્ત એક ખંડની કમી હતી. અને તેમની નવી આવક પણ, હંમેશાં બનતું હોય છે એવી જ રીતે, તમામ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જરાક જ—ફક્ત પાંચસો રૂબલ જેટલી—ઓછી પડતી હતી. પરંતુ બધી રીતે જોતાં હાલત મઝાની હતી. શરૂઆતમાં તો જિંદગી વિશેષ રૂપે મઝાની હતી—ફ્લેટની સજાવટ હજી સાવ પૂરી નહોતી થઈ અને ચીજો ખરીદવાની કે મંગાવવાની કે સરખી કરાવવાની કે એક જગ્યાઓથી બીજી જગ્યાએ ખસેડવાની બાકી હતી. નજીવી ગેરસમજણો ક્યારેક ક્યારેક જરૂર ઊભી થતી, પરંતુ પતિપત્ની બેઉ ખુશ રહેતાં હતાં, અને તેમનાં મન ઘણાંબધાં કામકાજમાં પરોવાયેલાં રહેતાં હોવાથી, ગેરસમજણો વધીને ખરેખરા ઝઘડાઓમાં પરિણમે તે પહેલાં જ સાફ થઈ જતી. ફ્લેટની સજાવટ પૂરી થઈ ગઈ ત્યારે જિંદગી ખરેખર નીરસ બની ગઈ અને જાણે કશુંક ખૂટતું હોય એવી લાગણી પેદા થઈ, પરંતુ એ વખત સુધીમાં તેઓ નવા પરિચયો કેળવી રહ્યાં હતાં અને ઘડાતી નવી ટેવોને લીધે કામકાજમાં ડૂબેલાં રહેતાં.

ઇવાન ઇલ્યીચ સવારે અદાલતમાં ચાલ્યો જતો અને જમવા ઘેર પાછો ફરતો. શરૂઆતમાં તે બહુ જ ખુશમિજાજમાં રહેતો, જોકે ક્યારેક ક્યારેક ઘરને કારણે તેના મનમાં થોડોક ક્લેશ જરૂર થતો. મેજપોશ કે ગાદીતકિયા ઉપર ડાઘ પડયો હોય અથવા પડદાની દોરી ઢીલી થઈ ગઈ હોય તો તેને ખીજ ચડતી—આખર તેણે સજાવટમાં એટલી બધી મહેનત કરેલી

કે બરબાદીની જરા સરખી નિશાની જોઈને તેને દિલમાં પીડા થતી. પરંતુ બધી રીતે જોતાં ઈવાન ઈલ્યીચની જિંદગી તેના ખ્યાલ મુજબ જેવી હોવી જોઈએ એવી જ હતી: સરળ, ખુશાલ, અને શિષ્ટ. તે નવ વાગ્યે ઊઠતો, કોફી પીતો, છાપું વાંચતો, અને પછી સરકારી યુનિફોર્મ પહેરીને અદાલતમાં ચાલ્યો જતો. ત્યાં તૈયાર રાખવામાં આવતી રોજિંદા કામની ધૂંસરી તે સહેલાઈથી ધારણ કરી લેતો: અરજદારો, ઑફિસમાં આવતી પૂછતાછની બાબતો, ઑફિસનું કામકાજ અને જાહેર તથા આરંભિક સુનાવણીઓ. એ બધી બાબતોમાંથી નવું ને અગત્યનું હોવાને કારણે સત્તાવાર કામગીરીને અવરોધે એવું બધું અલગ તારવી લેવું જોઈએ, લોકોની જોડે સત્તાવાર સંબંધો સિવાય બીજા કશા સંબંધો ન રાખવા જોઈએ, એવા સંબંધોનું ખુદ કારણ કેવળ સત્તાવાર જ હોવું જોઈએ અને સંબંધો પોતે નિર્ભેળ સત્તાવાર હોવા જોઈએ. દાખલા તરીકે કોઈ માણસ કશીક પૂછપરછ કરવા આવે. ઈવાન ઈલ્યીચ પોતાના સત્તાવાર પદની બહારનું ગણાય એવું કશું કામકાજ તેની જોડે ન જ કરી શકે, પરંતુ એ માણસને તેની જોડે અદાલતના સભ્ય તરીકે કોઈ જાતનો સંબંધ હોય, સરકારી મથાળું ધરાવતા કાગળ ઉપર અંકિત થઈ શકે એવો સંબંધ હોય, તો ઈવાન ઈલ્યીચ એ સંબંધની મર્યાદાઓની અંદર રહીને એ માણસ માટે બધું કરે, પોતાની સત્તામાં હોય એટલું બધું બરાબર કરે, અને માનવીય અથવા મૈત્રીભર્યા પણ ગણાય એવા સંબંધોનો દેખાવ પેદા કરતું આદરભર્યું વર્તન પણ તેની જોડે કરે. પરંતુ જે ઘડીએ સત્તાવાર સંબંધો પૂરા થાય તે જ ઘડીએ બીજા બધા સંબંધો પણ ખતમ થઈ જાય. ઈવાન ઈલ્યીચ સત્તાવાર સંબંધોને અલગ તારવવાની, તેઓને

વાસ્તવિક જીવનથી સાવ અળગા રાખવાની, અસાધારણ કાબેલિયત ધરાવતો હતો, અને પોતાની પ્રતિભા તથા અનુભવ વડે એ કાબેલિયતને ખીલવીને તે કલાભિજ્ઞતાની એવી કક્ષાએ પહોંચી ગયો હતો કે ક્યારેક ક્યારેક જાણે ખાલી રમૂજ ખાતર જ માનવીય તથા સત્તાવાર સંબંધોની સેળભેળ કરી નાખવાની છૂટ લઈ શકતો. તે એમ કરી શકતો કારણ કે જરૂર પડે ત્યારે ફરી વાર સત્તાવાર સંબંધને અલગ તારવી લેવાનું અને માનવીય સંબંધને ખતમ કરી નાખવાનું મનોબળ તે ધરાવતો હતો. ઈવાન ઇલ્યીચ એવું કદમ સહેલાઈથી, સુખરૂપ, અને શિષ્ટતાથી પાર પાડવા ઉપરાંત, તેમાં કલાભિજ્ઞતા પણ દાખવતો. અદાલતના કામકાજ દરમિયાન તે વચમાં ક્યારેક ક્યારેક ધૂમ્રપાન કરતો, ચા પીતો, અને રાજકારણ તથા વ્યવસાય તથા પત્તાંની રમત અંગે થોડીક થોડીક અને નિમણૂકો અંગે પુષ્કળ વાતો કરતો. આખરે તે થાકેલો પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી—તેની બાબતમાં તો જાણે સંગીતમંડળીના પ્રથમ વાયોલિનના વાદનની—રજૂ કરી ચૂકેલા કલાકાર જેવી સંતોષની લાગણી લઈને ઘેર પાછો ફરતો. ઘેર તેની પત્ની અને પુત્રી કાં તો બહાર જવાની તૈયારી કરતાં હોય અથવા મહેમાનદારી કરતાં હોય, તેનો પુત્ર કાં તો નિશાળે ગયો હોય અથવા શિક્ષકની જોડે બેસીને પાઠ તૈયાર કરી રહ્યો હોય, નિશાળમાં ભણાવવામાં આવતા વિષયોનો ખંતથી અભ્યાસ કરી રહ્યો હોય. જિંદગી મઝાની હતી. ઘેર મહેમાનો ન હોય તો ભોજન પછી ઈવાન ઇલ્યીચ શહેરમાં ચર્ચાતું કોઈ પુસ્તક વાંચતો અને ત્યાર બાદ દસ્તાવેજો તપાસવા બેસી જતો. તે કાનૂનોના સંદર્ભો જોઈ લેતો અને જુબાનીઓ વાંચીને તેને કાનૂનને અનુરૂપ બનાવી લેતો. એવું કામ તેને નીરસ પણ ન લાગતું

અને રસપ્રદ પણ ન લાગતું. પત્તાંની રમત જતી કરવી પડે તો કામ નીરસ લાગતું, પરંતુ એકલા કે પત્ની જોડે બેસી રહેવાનું હોય તો કામ બહેતર લાગતું. ઈવાન ઈલ્યીચને નાનકડા ભોજન સમારંભો આયોજવામાં સૌથી વધારે ખુશી થતી. તેમાં તે સારો સામાજિક મોભો ધરાવતા ગૃહસ્થો તથા મહિલાઓને આમંત્રિત કરતો, અને તેના દીવાનખંડ તથા એ સૌના દીવાનખંડો વચ્ચે જેવું સંપૂર્ણ સામ્ય હતું એવું જ સંપૂર્ણ સામ્ય તેના ભોજન સમારંભમાં સંધ્યા ગાળવાની તેમની રીત અને સંધ્યા ગાળવાની એ લોકોની કાયમની રીત વચ્ચે હતું.

એક વાર તેમણે સંધ્યા સમારંભના આયોજનમાં નૃત્ય પણ સામેલ કર્યું. ઈવાન ઈલ્યીચ ખૂબ મોજમાં હતો અને એક જ બાબત સિવાય બધું પૂરા સંતોષથી પાર ઊતરી ગયું. તેને પત્ની જોડે મીઠાઈ તથા પેસ્ટ્રી અંગે સખત ઝઘડો થયો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ખાનપાનની વાનગીઓ અંગે બધું નક્કી કરી લીધેલું, પરંતુ ઈવાન ઈલ્યીચે ચીજો મોંઘામાં મોંઘી દુકાનેથી મંગાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. તેણે પેસ્ટ્રી વધારે પડતી મંગાવી લીધી. તેમાંથી ઘણીબધી પડી રહી અને બિલ પિસ્તાળીસ રૂબલનું આવ્યું એટલે ઝઘડો થયો. ઝઘડો કેટલો ગંભીર અને ક્લેશકર હતો તેનો ખ્યાલ એ હકીકત પરથી આવી શકશે કે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ તેને 'ગધેડો' અને 'કાયર' કહીને નવાજ્યો, અને તેણે પણ છૂટાછેડા લેવા અંગેના સ્વગત બબડાટ કર્યા. પરંતુ મહેફિલમાં ખરેખરો રંગ જામી ગયેલો. સમાજમાં ઉત્તમ ગણાતા લોકો મહેફિલમાં આવેલા અને ઈવાન ઈલ્યીચે રાજકુમારી ત્રૂફોનોવા જોડે, 'મારી ધૂંસરી તારે માથે લઈ લે' નામે ઓળખાતી સખાવતી

સંસ્થા સ્થાપનારી ત્રૂફોનોવાની બહેન જોડે, નૃત્ય કર્યું. તેને સરકારી કામગીરીમાંથી મળતી ખુશીનું કારણ તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિમાં હતું, સામાજિક જીવનમાંથી તેને મળતી ખુશીનું કારણ તેના અહંની તુષ્ટિમાં હતું, પરંતુ તેને સૌથી વધારે ખુશી તો પત્તાંની રમતમાંથી મળતી. તે એકરાર કરી લેતો કે ભલે ગમે તે બની જાય, ભલે ગમે તેવી ભયંકર નિરાશાઓ સહેવી પડતી હોય, તોપણ એ સર્વની આરપાર એક નાનકડી તેજસ્વી જ્યોતિ ઝગમગતી રહે છે, અને એ જ્યોતિ એટલે સારા ખેલાડીઓની જોડે અને ઘાંટા ન પાડે એવા જોડીદારોની સાથે ચાર ખેલાડીઓની "વિન્ત"ની રમત (પાંચ ખેલાડીઓની રમતમાં નજીક બેસીને નીરખતા રહેતા પાંચમા ખેલાડીની હાલત, જરાય વાંધો ન હોવાના ઢોંગ છતાં, બેહદ દુઃખકર હોય છે), અને પછી વાળુ તથા ગ્લાસ ભરીને મદ્ય. ઈવાન ઇલ્યીચ પત્તાંની રમત પછી બહુ જ ખુશી અનુભવતો, ખાસ કરીને થોડુંક જીત્યો હોય ત્યારે (મોટી જીતથી તેને અકળામણ થતી), નીંદરમાં પડતો.

તેમની જિંદગી એવી રીતે વીતી રહી હતી. તેમને ઉત્તમ વર્તુળોમાં હળવામળવાનું થતું, અને સમાજમાં મહત્ત્વ ધરાવતા તેમ જ તરુણ લોકો તેમને ઘેર ઘણી વાર આવતા.

સંબંધોનું વર્તુળ કેવું હોવું જોઈએ એ બાબતમાં પતિ, પત્ની, અને પુત્રી પૂરો એકમત ધરાવતાં હતાં. તેમના નામને કલંક લગાડે એવા, અને દીવાલોએ જાપાની પ્લેટો ગોઠવીને સજાવવામાં આવેલા દીવાનખંડમાં આવીને મળવાની હઠ પકડી રાખનારા, જાતજાતના અનિચ્છનીય મિત્રો તથા સગાંને ખંખેરી નાખવામાં તેઓ એકબીજાની જોડે કશી મસલત વગર જ એકસરખી કાબેલિયત દાખવતાં. એવા અણગમતા જીવ

થોડા વખતમાં જ આવતા બંધ થઈ ગયા, અને ગોલોવિન પરિવારને સમાજના કેવળ ઉત્તમ વર્તુળોમાંના જ મિત્રો રહ્યા. આશાસ્પદ યુવાનો લિઝાનો પ્રેમ પામવાના પ્રયાસો કરી રહ્યા હતા. દ્મીત્રી ઈવાનોવિચ પેત્રીશ્ચેવનો પુત્ર તથા તેની જાગીરનો એકમાત્ર વારસ, તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ પેત્રીશ્ચેવ તો એટલા ઉત્સાહથી પ્રયાસો કરી રહ્યો હતો કે ઈવાન ઈલ્યીચે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના સમક્ષ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને તેમને માટે ત્રણ ઘોડાની ગાડીની સહેલ અથવા સંગીતનાટકના કાર્યક્રમો આયોજવાનું સૂચન કર્યું.

તેમની જિંદગી એવી હતી. બધું નિરંતર કશા જ પરિવર્તન વગર ચાલતું હતું અને હાલત મઝાની હતી.

૪

કુટુંબમાં સૌ તંદુરસ્ત હતાં. ઈવાન ઈલ્યીચ ક્યારેક મોઢામાં વિચિત્ર સ્વાદની અને ડાબા પડખામાં કશીક તકલીફની ફરિયાદ કરતો, પરંતુ તેને બીમારી ભાગ્યે જ ગણાય.

પરંતુ એ કશીક તકલીફ વધતી ગઈ. તે હજી ખરી પીડા તો નહોતી બની ગઈ, પરંતુ તેને પડખામાં દબાણ જેવું લાગતું અને એથી તે વારંવાર બેચેનીની હાલતમાં સરી પડતો. એવી બેચેનીની હાલત વધારે ને વધારે ઊંડાં મૂળિયાં ઘાલતી ગઈ અને ગોલોવિન પરિવારે સાધેલી સરળ તથા સુભગ જિંદગીની મોજમાં એથી ભંગ પડવા લાગ્યો. પતિપત્ની વચ્ચે વધારે ને વધારે પ્રસંગે ઝઘડા થવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં જિંદગીની મોજ તથા ખુશી અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને શિષ્ટતા માંડ માંડ જળવાતી. પછી વારંવાર કંકાસ થવા લાગ્યા. પતિ

અને પત્ની જ્યારે વિસ્ફોટ વગર ભેગાં રહી શકતાં હોય એવા ગાળાઓ, ફરી વાર જાણે સમયના ટાપુઓ જેવા બની ગયા, અને તેઓની સંખ્યા પણ વખત જતાં ઘટતી ગઈ.

હવે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના વાજબી કારણના આધારે કહી શકતી કે પતિનો સ્વભાવ આકરો છે. પતિને ઉદ્દેશીને તે પોતાની લાક્ષણિક અતિશયોક્તિ અજમાવીને કહેતી કે તમારો સ્વભાવ હંમેશાં આકરો રહ્યો છે અને મારા જેવી ભલા સ્વભાવની બાઈ જ વીશ વીશ વરસ સુધી તમારો આવો આકરો સ્વભાવ સહી લઈ શકે. વાત ખરી હતી કે હવે ઇવાન ઇલ્યીચ જ તકરાર શરૂ કરતો. તે હંમેશાં કાં તો જમવા બેસતા પહેલાં અથવા સૂપ પીરસાતો હોય ત્યારે કંઈ ને કંઈ ખોડ કાઢતો. પ્લેટ ગંદી હોય, અથવા ખાવાનું સારું ન હોય, અથવા પુત્રે કોણી ટેબલ પર ટેકવી હોય, અથવા પુત્રીએ વાળ સરખી રીતે ન ઓળ્યા હોય. અને દરેક બાબત અંગે તે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને દોષિત ઠરાવતો. શરૂઆતમાં તો પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના તડાક વળતા જવાબ આપતી અને તેને કાળજું ચીરી નાખે એવાં વેણ સંભળાવતી, પરંતુ બે પ્રસંગોએ ઇવાન ઇલ્યીચને ભોજનના આરંભમાં જ ભયંકર ઝનૂન ચડી ગયું ત્યારે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને લાગ્યું કે આ તો ખાવાથી આવી પડેલી બીમારી છે. એટલે તે પોતાનું મન કાબૂમાં રાખતી અને વળતા જવાબ આપ્યા વગર જમવાનું જલદી જલદી પતાવી દેવાની જ કોશિશ કરતી. તે પોતાના એવા આત્મસંયમ બદલ ખૂબ અભિમાન અનુભવતી. તેણે માની લીધું હતું કે પતિનો સ્વભાવ અસહ્ય છે અને એથી પોતાની જિંદગી આફતના ભારા જેવી બની

ગઈ છે, એટલે તેણે પોતાની જાતની દયા ખાવાનું શરૂ કરી દીધું. એવી આત્મદયા તે જેટલી વધારે અનુભવતી એટલો વધારે ધિક્કાર તેને પતિ ઉપર છૂટતો. તે મનમાં આશા રાખવા લાગી કે પતિ મરી જાય, પરંતુ એવી આશાને તે ખરેખર પોષી શકે એમ નહોતી, કારણ કે એમ થાય તો આવક બંધ થઈ જાય. એ કારણે પતિ સામેનો તેનો રોષ વધી ગયો. પતિના મૃત્યુથી પોતાનો છુટકારો નહિ થાય એવી પ્રતીતિને લીધે તેનું મનદુ:ખ ખૂબ વધી ગયું. પરિણામે તે ચિડાઈ જતી, ચીડને છુપાવવાની કોશિશ કરતી, અને દબાવી દેવામાં આવતી ચીડ અંતે ચીડમાં જ વધારો કરી દેતી.

એક વાર ઝઘડામાં ઈવાન ઈલ્યીચે બેહદ ગેરઈનસાફી આક્ષેપો કર્યા, હકીકતમાં આક્ષેપો એટલા બધા ગેરઈનસાફી હતા કે તેણે પાછા મનમેળ દરમિયાન પોતે ચિડિયલ હોવાનો એકરાર કરી લીધો, પણ ખુલાસામાં જણાવ્યું કે તેનું કારણ બીમારી છે. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ સમજાવ્યું કે તમે બીમાર હો તો તમારે ઈલાજ કરાવવો જોઈએ, અને તેણે જાણીતા ડૉક્ટરની સલાહ લેવાનો આગ્રહ કર્યો.

ઇવાન ઈલ્યીચે ડૉક્ટરની સલાહ લીધી. ડૉક્ટરને ત્યાંની મુલાકાત તેની ધારણા મુજબની જ થઈ, હંમેશાં થતી હોય છે એવી જ થઈ: રાહ જોવી, ડૉક્ટરના ચહેરાના ભારેખમ ભાવ (એવા ભાવ તેને પરિચિત હતા કારણ કે અદાલતમાં દાખલ થતી વેળા તે પોતે પણ એવા જ ભાવ ધારણ કરી લેતો), છાતીએ ને પીઠે ટપકારા, છાતીમાંથી કશુંક સાંભળવાની કોશિશ, અગાઉથી જ જાણમાં હોવાથી સાવ નકામા બની જતા જવાબોને જરૂરી બનાવતા સવાલો, કેવો ઈલાજ કરવો

તેની ડૉક્ટરને તો ચોક્કસ ખબર પડી જ ગઈ હોવાથી એ બાબત પૂરેપૂરી ડૉક્ટરના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવે તો બધું ઠીક થઈ જશે એવો આડકતરો ઈશારો કરતી મર્મભરી નજર, વગેરે — દરદી ભલે ગમે તે હોય પણ તમામ દરદીઓની બાબતમાં તદ્દન એકસરખું જ વલણ. બધું જાણે બરાબર અદાલતની જેમ જ હતું. અદાલતમાં ગુનેગારો જોડે કામ પડતી વેળા તે પોતે જેવી ભારેખમ અદા ધારણ કરી લેતો એવી જ અદા ડૉક્ટરે પણ ધારણ કરી લીધી હતી.

ડૉક્ટરે કહ્યું: આ ને તે બાબત નિર્દેશ કરે છે કે તમને આ ને તે રોગ છે, પરંતુ આ ને તેનું વિશ્લેષણ અમારા નિદાનને પુષ્ટિ ન આપે તો અમારે તમારા સંબંધમાં આ ને તે રોગની ધારણા કરવી પડે. જો અમે ધારી લઈએ કે તમને આ ને તે રોગ છે તો... વગેરે વગેરે. ઈવાન ઈલ્યીચ ફક્ત એક જ સવાલનો જવાબ ઈચ્છતો હતો કે પોતાની હાલત જોખમભરી છે યા નહિ.

પરંતુ ડૉક્ટરે એ સવાલ મુદ્દાસરનો નથી એમ કહીને અવગણી કાઢ્યો. ડૉક્ટરની દૃષ્ટિએ એવો સવાલ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય જ નહોતો. આ કેસમાં માત્ર શક્યતાઓને તોળી જોવાની હતી: તરતા મૂત્રપિંડો, જૂનું ચાંદું, અથવા મોટા આંતરડાનો રોગ. ઈવાન ઈલ્યીચની જિંદગીના જોખમનો તો સવાલ જ ઊભો નથી થતો, તરતા મૂત્રપિંડો અથવા મોટા આંતરડાના રોગમાંથી જ એકનો સંભવ છે. ઈવાન ઈલ્યીચની હાજરીમાં ડૉક્ટરે ઝળકતું પૃથક્કરણ કરીને બતાવી આપ્યું કે મોટા આંતરડાના રોગનો સંભવ વધુ છે, પરંતુ તેમાં એવી શક્યતાનો અવકાશ રાખ્યો કે પેશાબના વિશ્લેષબમાંથી

કશીક નવી માહિતી મળી આવે તો રોગના નિદાનની બાબત કદાચ ફરી વાર હાથમાં લેવી પડે. ઇવાન ઇલ્યીચ પોતે અદાલતમાં પિંજરામાં ઊભેલા કેદીની હાજરીમાં બરાબર એવું જ વલણ એવી જ તેજસ્વી રીતે અગણિત વાર અપનાવી ચૂક્યો હતો. પછી ડૉક્ટરે પોતાનાં ચશ્માંની ઉપરથી કેદીની ઉપર વિજયસૂચક તેમ જ ખુશાલ નજર ઠેરવીને તેજસ્વી રીતે આખા કેસનું તારણ કાઢ્યું. ડૉક્ટરના તારણમાંથી ઇવાન ઇલ્યીચને એટલું સમજાયું કે પોતાની હાલત ખરાબ છે પણ ડૉક્ટરને કે બીજા કોઈને પણ તેની મુદ્દલ પરવા નથી. એવા ખ્યાલથી ઇવાન ઇલ્યીચના મનમાં આત્મદયાની પ્રબળ લાગણી પેદા થઈ, અને આવા પ્રચંડ મહત્ત્વની બાબતમાં ડૉક્ટરના ઉદાસીન વલણ બાબત ડૉક્ટર પ્રત્યે નારાજગીની પણ એટલી જ પ્રબળ લાગણી પેદા થઈ. પરંતુ તેણે કશો વિરોધ ન કર્યો. તે ઊભો થઈ ગયો અને ડૉક્ટરની ફીના પૈસા ટેબલ પર મૂકતો નિસાસો નાખીને બોલ્યો:

"હું સમજું છું કે દરદીઓના બેવકૂફીભર્યા સવાલોથી તમે ટેવાઈ ગયા હશો, પરંતુ તોયે મારે જાણવું છે કે તમે મારી બીમારીને જોખમભરી ગણો છો કે નહિ."

ડૉક્ટરે પોતાનાં ચશ્માં ઉપરથી તેની સામે કડક નજરે જોયું, જાણે કહેતો હોય કે "કેદી, તું સવાલોની છૂટની મર્યાદામાં નહિ રહે તો મારે તને પરાણે અદાલતમાંથી બહાર મોકલી દેવો પડશે."

"મને જેટલું જરૂરી અને ઉચિત લાગ્યું એટલું મેં તમને જણાવી દીધું છે," ડૉક્ટરે જવાબ આપ્યો. "એથી વધારે ખબર તો વિશ્લેષણ પછી જ પડે." પછી ડૉક્ટરે માથું નમાવીને તેને બારણું બતાવી દીધું.

ઈવાન ઇલ્યીચ ધીરે ધીરે બહાર નીકળ્યો, ઘોડાગાડીમાં બેઠો, અને ઘર તરફ રવાના થઈ ગયો. તે આખે રસ્તે ડૉક્ટરની વાતોનો વિચાર કરતો રહ્યો, અસ્પષ્ટ અને અટપટા વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો અર્થ સાદી ભાષામાં તારવવાની અને તેમાંથી પોતાના સવાલનો જવાબ ખોળી કાઢવાની કોશિશ કરતો રહ્યો: "ખરાબ હાલત — બહુ ખરાબ, કે પછી હજી વધારે પડતી ખરાબ નહિ?" તેને લાગ્યું કે ડૉક્ટરની બધી વાતોનો નિચોડ હાલત બહુ જ ખરાબ હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. હવે ઈવાન ઇલ્યીચને જ્યાં જ્યાં નજર પડે ત્યાં ત્યાં બધું જાણે વિષાદમય લાગવા માંડયું: ગાડીવાનો, મકાનો, રાહદારીઓ, દુકાનો, બધું જ વિષાદમય લાગતું હતું. તેની પીડાએ — ઊંડી અને એક પળ પણ થંભ્યા વગર સણકા મારતી રહેતી પીડાએ — ડૉક્ટરની અસ્પષ્ટ વાતો પછી જાણે નવો અને વધારે ગંભીર મર્મ ધારણ કરી લીધો. તેણે પોતાનું ભયની નવી લાગણીભર્યું ધ્યાન એ બાબત ઉપર કેંદ્રિત કર્યું.

તેણે ઘેર પહોંચીને પત્નીને વાત કરી. પત્ની સાંભળતી રહી પરંતુ અધવચ્ચે તેની પુત્રી માથે હૅટ પહેરીને ખંડમાં આવી. માદીકરી બહાર જવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. પિતાનું નીરસ બયાન પુત્રી અનિચ્છાએ બેસીને સાંભળવા લાગી, પરંતુ તે ઝાઝી વાર ન બેઠી. તેની પત્નીએ પણ વાત પૂરી ન સાંભળી.

"ઠીક, તમે ડૉક્ટર પાસે જઈ આવ્યા એટલે મને ખુશી થઈ," પત્નીએ કહ્યું. "હવે દવા ચીવટ રાખીને વખતસર લેતા રહેજો. લાવો, નૂસખો મને આપો, હું ગેરાસિમને મોકલીને દવા મંગાવી લઈશ." એટલું કહીને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના કપડાં બદલવા બીજા ખંડમાં ચાલી ગઈ.

પત્ની ખંડમાં હતી ત્યાં સુધી તેણે શ્વાસ રોકી રાખ્યો હતો. તે ગઈ કે તરત જ ઊંડો નિસાસો નાખીને તે બોલ્યો:

"ભલે, શું થાય! હાલત કદાચ ખરેખર બહુ ખરાબ નહિ હોય."

તેણે દવા લેવાનું શરૂ કરી દીધું અને તે ડૉક્ટરની તમામ હિદાયતોનું બરાબર પાલન કરતો. પેશાબના વિશ્લેસણ પછી ડૉક્ટરે હિદાયતો બદલાવી નાખી. પરંતુ વિશ્લેષણ અંગે અથવા ત્યાર બાદ લેવાનાં પગલાં અંગે કશીક ગેરસમજણ થઈ હોય એમ લાગતું હતું. એવી નજીવી બાબત અંગે આટલા નામાંકિત ડૉક્ટરને પૂછવા જવાનું તો અશક્ય જ હતું. કોણ જાણે કેમ પણ ડૉક્ટરે કહેલો એવો ફેર હાલતમાં વરતાતો નહોતો. કાં તો ડૉક્ટર કશુંક ભૂલી ગયો હશે, કે પછી દરદી સમક્ષ જૂઠું બોલ્યો હશે, અથવા તેણે દરદીથી કશુંક છુપાવ્યું હશે.

પરંતુ ઇવાન ઇલ્યીચ ડૉક્ટરની હિદાયતોનું ચોકસાઈથી પાલન કરતો રહ્યો, અને શરૂઆતમાં તો એવા પાલનથી જ તેને થોડીક રાહત લાગી.

ડૉક્ટર પાસે જઈ આવ્યા પછી ઇવાન ઇલ્યીચની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્વાસ્થ્ય અંગે ડૉક્ટરની હિદાયતોનું ચોકસાઈથી પાલન કરવાની, વખતસર દવા લેવાની, અને પીડામાં તેમ જ શરીરની ક્રિયાઓમાં કશો ફેર પડે તો તેની નોંધ રાખવાની હતી. જીવનમાં તેનો મુખ્ય રસ માનવીના રોગો તથા આરોગ્યની બાબત ઉપર કેંદ્રિત થઈ ગયો. તેની હાજરીમાં ક્યારેય કોઈ માણસ કોઈની બીમારીની અથવા કોઈના મૃત્યુની, અથવા કોઈના સાજા થવાની વાત કરે, અને ખાસ કરીને તો રોગ જો

તેના રોગને મળતો આવતો હોય, તો તે ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળતો, પોતાની બેચેની છુપાવવાની કોશિશ કરતો, સવાલો પૂછતો, અને પોતાની હાલત જોડે મનમાં સરખામણી કરવા લાગતો.

પીડા ઓછી ન થઈ પરંતુ તેણે પરાણે મનને મનાવ્યું કે રાહત લાગે છે. રોજિંદી જિંદગી સરખી ચાલતી રહે ત્યાં સુધી તો તે આત્મવંચનામાં સફળ થઈ જતો, પરંતુ પત્ની જોડે કજિયો થાય, ઑફિસમાં કંઈક અણગમતું બને, અથવા પત્તાંની રમતમાં નસીબ અવળું જાય કે તરત જ તે પોતાની બીમારી અંગે એકદમ સભાન બની જતો. અગાઉ તે વિપદાને પહોંચી વળવાના પૂરા આત્મવિશ્વાસથી તેનો મુકાબલો કરતો, કામયાબીની પૂરી ખાતરીથી પ્રતિકાર કરતો, તેને લાગતું કે પોતે આખરે "તેરે તેર હાથનો દાવ" મારી જ લેશે. હવે દરેક દુર્ઘટના તેના પગ નીચેથી ધરતીને સરકાવી દેતી અને તેને હતાશાની ગર્તામાં ધકેલી દેતી. તે સ્વગત કહેતો: તબિયત સુધરવા લાગેલી, દવાની અસર શરૂ થઈ ગયેલી, પણ બરાબર એવે ટાણે જ આ કાળમુખી દુર્ઘટના કે કમનસીબી આવી પડી... તે દુર્ભાગ્યની સામે, અથવા દુર્ભાગ્ય આણીને તેને મારી નાખતા લોકોની સામે, ઊકળી ઊઠતો. તેને લાગતું કે એવો ઉકળાટ જ તેની જિંદગી ખતમ કરી રહ્યો છે, પરંતુ એનો કશો ઉપાય તેના હાથમાં નહોતો. તેણે ધાર્યું હોત તો તે જરૂર સમજી શક્યો હોત કે લોકો તથા સંજોગોની ઉપર રોષ ઠાલવવાથી તો બીમારી વધારે જોર પકડે છે, અને એટલે તેણે અકસ્માત ઊભી થતી પરેશાનીઓને મુદ્દલ લક્ષમાં ન જ લેવી જોઈએ. પરંતુ તેનું મન તો એથી ઊલટી દિશામાં જ દલીલો કરતું. તે વિચારતો કે મને શાંતિની જરૂર છે,

શાંતિમાં ભંગ પડે એવી દરેક બાબત અંગે હું સાવધાન રહું છું, અને જરા સરખુંયે ભંગાણ પડતાં મારી ઉપર ઝનૂન સવાર થઈ જાય છે. તે તબીબી પુસ્તકો વાંચીને અને ડૉકટરોની સલાહ લઈને હાલતને બદતર બનાવી દેતો. તેની હાલત એટલી ધીમે ધીમે કથળી રહી હતી કે તેને માટે એક દિવસની જોડે પાછલા દિવસની સરખામણી કરીને મનને છેતરવાનું સહેલું હતું—ફરક લગભગ અકળ રહેતો. પરંતુ તે ડૉકટરોની સલાહ લેવા જતો ત્યારે તેને લાગતું કે પોતાની હાલત બદતર બની રહી છે એટલું જ નહિ પણ બહુ ઝડપથી બદતર બની રહી છે. તે છતાં તેણે ડૉકટરોની સલાહ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

એ જ મહિના દરમિયાન તે બીજા એક પ્રખ્યાત ડૉકટર પાસે ગયો. એ નામાંકિત વ્યકિતએ પણ મોટે ભાગે તો પહેલા ડૉકટરની જેમ જ કહ્યું, પરંતુ તેણે સમસ્યાને જુદી રીતે પેશ કરી. એ નામાંકિત વ્યકિતની સલાહથી ઇવાન ઇલ્યીચની શંકાઓ તથા ભીતિઓમાં કેવળ વધારો જ થયો. તેના એક મિત્રના મિત્રે, ખૂબ કાબેલ ડૉકટરે, સાવ નિરાળું નિદાન કર્યું અને રોગ મટાડી દેવાની ખાતરી આપી, પરંતુ તેના સવાલો તથા ધારણાઓથી તો ઇવાન ઇલ્યીચની ગૂંચવણો વધારે અટપટી બની ગઈ અને શંકાઓ વધી ગઈ. એક હોમિયોપેથ ડૉકટરે વળી તદ્દન જુદું જ નિદાન કર્યું અને બીજી દવા લખી આપી. ઇવાન ઇલ્યીચે એ દવા કોઈને ખબર ન પડે એવી રીતે એક અઠવાડિયું લીધી. અઠવાડિયું પૂરું થઈ ગયું પણ કશી રાહત ન મળી એટલે એવા તેમ જ બીજા ઇલાજોમાંથી તેનો વિશ્વાસ ઊડી ગયો અને તેની હતાશા બેહદ વધી ગઈ.

એક વાર તેની એક પરિચિત બાઈએ તેને દેવમૂર્તિઓની અસરથી રોગ મટતા હોવાની વાત કરી. ઇવાન ઇલ્યીચને અચાનક ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે એવી વાત ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો છે અને એવા ઇલાજની શક્યતાને માની લેવા પણ લાગ્યો છે. એ બનાવથી તેના મનમાં દહેશત પેદા થઈ ગઈ. "અરે, હું ખરેખર આવો ગધેડો બની ગયો છું?" તેણે સ્વગત સવાલ કર્યો. "બકવાદ! ખરું જોતાં મારે હવે બેચેન બની જવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ, એક ડૉક્ટર પસંદ કરીને એના જ ઇલાજને પાકે પાયે વળગી રહેવું જોઈએ. બસ, બહુ થયું. હવે હું મારા પોતાના જ વિચારો કરવાનું છોડી દઈને આવતા ઉનાળા સુધી ડૉક્ટરની હિદાયતોનું કડક પાલન કરીશ, પછી જોઈ લઈશું. આજથી બધી દુવિધા બંધ!"

એવો નિર્ણય કરવો સહેલો હતો પરંતુ તેનો અમલ અશક્ય હતો. પડખાની પીડા તેને થકવી નાખતી હતી. દુખાવો જાણે વધી રહ્યો હતો અને તેનો આરામ હરી લેતો હતો. તેના મોઢામાં સ્વાદ વધારે ને વધારે વિચિત્ર બની રહ્યો હતો. તેને લાગતું કે પોતાનો શ્વાસ જુગુપ્સા ઉપજાવે એટલો ખરાબ છે. તેનો ખોરાક ઘટી ગયો અને તે કમજોર બનતો ગયો. મનને છેતરવાનું હવે શક્ય નહોતું: ઇવાન ઇલ્યીચની જિંદગીમાં કશુંક ભયાનક, કશુંક નવું, કશુંક એવા પ્રચંડ મહત્ત્વનું બની રહ્યું હતું કે અગાઉ ક્યારેય એટલા મહત્ત્વનું કશું તેની જિંદગીમાં નહોતું બન્યું. અને એ બાબતની જાણ ફક્ત તેને એકલાને જ હતી. તેની આસપાસના લોકો કાં તો સમજતા નહોતા અથવા સમજવાની પરવા જ નહોતા કરતા, અને એમ જ માનવાનું ચાલુ રાખતા કે જગતમાં

બધું હંમેશની જેમ જ વિદ્યમાન છે. એવો ખ્યાલ તેને બીજી કોઈ પણ બાબત કરતાં વધારે વ્યથિત કરી મૂકતો. તેના ઘરનાં માણસોને—ખાસ કરીને તો સામાજિક મિલનમિલાપના ગાળાની ચરમ કક્ષામાં અટવાઈ ગયેલી પત્ની તથા પુત્રીને, કશું દેખાતું નહોતું, કશું સમજાતું નહોતું, અને તેની હતાશા તથા તકાદાઓથી ખીજ ચડતી, જાણે કેમ એમાં વાંક તેનો હોય. એ લોકો છુપાવવાની ગમે તેટલી કોશિશ કરે તોપણ ઈવાન ઈલ્યીચ કળી જતો કે પોતાને સૌ એક લપ જેવો જ ગણે છે, પોતાની બીમારી અંગે પત્નીએ ખાસ વલણ અપનાવી લીધું છે, અને પોતે ગમે તેમ કહે અથવા કરે તોયે તે એ વલણને વળગી જ રહે છે. પત્નીનું વલણ આવું હતું: "વાત એમ છે," તે મિત્રોને કહેતી, "કે બધા ભલા માણસોની જેમ જ ઈવાન ઈલ્યીચમાં પણ ડૉક્ટરની હિદાયતોનું કડક પાલન કરવાની શકિત નથી. આજે દવાનાં ટીપાં લેશે અને બધું બરાબર સૂચના મુજબ કરશે, પણ કાલે હું ધ્યાન ન રાખું તો દવા લેવાનું ભૂલી જશે, મચ્છી ખાવાની મનાઈ હોવા છતાં મચ્છી ખાશે, અને રાતે એક વાગ્યા સુધી બેસીને પત્તાં રમશે."

"એવું મેં ક્યારે કર્યું છે?" ઈવાન ઈલ્યીચે એક વાર અકળાઈને સવાલ કર્યો. "ફકત એક જ વાર, પ્યોતર ઈવાનોવિચને ત્યાં."

"અને કાલે રાતે, શેબેકની જોડે."

"એ તો ગણાય જ નહિ, મને પીડાને લીધે નીંદર નહોતી આવતી..."

"ભલે, પણ તમે આવું બધું ચાલુ રાખશો તો કદી સાજા નહિ થાઓ અને અમને સૌને હેરાન કરતા જ રહેશો."

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના પોતાના મિત્રોને અને ખુદ ઈવાન ઈલ્યીચને જે કંઈ કહેતી તેને લક્ષમાં લેતાં પતિની બીમારી અંગે તેનું વલણ એવું ગણાય કે બીમારી માટે પતિ પોતે જ જવાબદાર હતો અને આખો મામલો પત્નીને હેરાન કરવાની તરકીબ જેવો જ હતો. ઈવાન ઈલ્યીચને લાગતું કે પત્નીનું એવું વલણ ઈરાદાપૂર્વકનું નથી, પરંતુ એવા ખ્યાલથી તેને જરાય રાહત નહોતી મળતી.

ઑફિસમાં પણ તેના પ્રત્યેનું વિચિત્ર વલણ તેના ધ્યાનમાં આવી ગયું, ઓછામાં ઓછું તેણે પોતે તો માની જ લીધું કે ધ્યાનમાં આવી ગયું છે. ક્યારેક તેને લાગતું કે તેના સહયોગીઓ તેની ઉપર, જાણે પદ ખાલી કરવાની તૈયારી કરતા કોઈ માણસની ઉપર નાખતા હોય એવી છાની નજરો નાખે છે. વળી ક્યારેક તેના મિત્રો તેની બીમારીને કલ્પિત કહીને સદ્ભાવથી ટોળ કરતા, જાણે કેમ તેની કાયાની અંદર નિરંતર વધતું રહેતું, તેના પ્રાણસમ અંગોને દિનરાત કોરી ખાતું, અને તેને અદમ્ય રીતે ક્યાંક ઘસડી જતું ખોફનાક, ભયંકર, અને અણકથિત કશુંક, ટીખળના ખૂબ જ ઉચિત વિષય સમું હોય. તેને શ્વાર્ત્સની ઉપર તો ખાસ ચીડ ચડતી કારણ કે શ્વાર્ત્સની ચપળતા, રમતિયાળપણું, અને હંમેશાં સુસંસ્કારિતા જાળવી રાખવાનો ગુણ તેને પોતાની દસ વરસ પહેલાંની જિંદગી યાદ કરાવી દેતાં.

તેના મિત્રો તેની જોડે પત્તાં રમવા આવ્યા. સૌ ટેબલ ફરતે બેસી ગયા અને નવાં પત્તાં વહેંચવામાં આવ્યાં. ઈવાન ઈલ્યીચે પોતાનાં પત્તાં હાથમાં લઈને ગોઠવ્યાં અને ચોકડીનાં બધાં પત્તાં જોડાજોડ રાખ્યાં—સાત હતાં. તેના જોડીદારે કહ્યું "વગર હુકમ", અને ચોકડીનાં બે પત્તાં નીચે મૂક્યાં.

એથી વધારે શું જોઈએ? "તેરે તેર હાથ"—તેના મનમાં ખુશી છલકાઈ જવી જોઈતી હતી.

પરંતુ એકાએક ઈવાન ઈલ્યીચને ભીતર કોરી ખાતી પીડા તેમ જ મોઢાનો વિચિત્ર સ્વાદ સતાવવા લાગ્યાં, અને તેને થયું કે આવા સંજોગોમાં "તેરે તેર હાથ"ની ખુશી માણવી એ તો પાગલપણું છે. તેણે જોયું કે તેનો જોડીદાર મિખાઈલ મિખાઈલોવિચ પોતાનો માંસલ પંજો ટેબલ ઉપર પછાડીને [illegible]નુ ભાવે હાથ ભેગા કરી લેવાનો ઇનકાર કરે છે અને પત્તાંને ઈવાન ઈલ્યીચ તરફ ધકેલી દે છે, જેથી ઈવાન ઈલ્યીચ ઝાઝી તકલીફ વગર અને હાથ બહુ લાંબો કર્યા વગર પત્તાં ભેગાં કરીને ઉપાડી લઈ શકે. "આ શું એમ ધારતો હશે કે મારામાં હાથ લાંબો કરવા જેટલીયે શકિત નહિ રહી હોય?" ઈવાન ઈલ્યીચને થયું. વિચારમાં ને વિચારમાં તે ભૂલી ગયો કે હુકમ શું છે, અને તેણે પોતાના જોડીદારના પત્તાં ઉપર જ હુકમનું પત્તું લગાવી દીધું. પરિણામે "તેરે તેર હાથ"માં ત્રણની કમી પડી ગઈ. સૌથી બૂરી વાત તો એ હતી કે તેને મિખાઈલ મિખાઈલોવિચની સખત બેચેની દેખાતી હોવા છતાં જાણે તેની કશી જ પરવા નહોતી. અને કશી પરવા કેમ નહોતી તેનો ખ્યાલ પણ ખોફનાક હતો.

સૌએ જોયું કે ઈવાન ઈલ્યીચની હાલત ખરાબ લાગે છે, એટલે તેમણે કહ્યું કે "તમે થાકી ગયા હો તો રમત બંધ કરીએ, જરાક આરામ કરી લો." આરામ? ના, તેને જરાય થાક નહોતો લાગ્યો અને તેને રમત પૂરી કરવાનું મન હતું. સૌ ગમગીન અને ચુપ થઈ ગયા. ઈવાન ઈલ્યીચને ખબર હતી કે ગમગીની માટે પોતે જ જવાબદાર છે, પરંતુ તે ગમગીનીને વિખેરી શકે એમ નહોતો. સૌએ વાળુ કર્યું

અને પછી મહેમાનો પોતપોતાને ઘેર ગયા. ઇવાન ઇલ્યીચ એકલો પડી ગયો. તેની જોડે ફક્ત તેની વાકેફગારી હતી કે પોતાની જિંદગીમાં ઝેર રેડાઈ ગયું છે, પોતે બીજા લોકોની જિંદગીમાં ઝેર રેડી રહ્યો છે, અને ઝેરની અસર ઓછી થવાને બદલે તે તો તેના અંગમાં વધારે ને વધારે ઊંડું પેસી રહ્યું છે.

એવી વાકેફગારી, શારીરિક પીડા, તેમ જ કારમા ત્રાસની લાગણી લઈને તે પથારીમાં પડતો. તેને ઘણી વાર મોટા ભાગની રાત પીડાને લીધે નીંદર વગર જ વિતાવવી પડતી. સવારે તેને વળી પાછું ઊઠવું પડતું, કપડાં પહેરવાં પડતાં, અદાલતમાં જવું પડતું, વાતો કરવી પડતી, લખવું પડતું, અને અદાલતમાં ન જાય તો ચોવીસ કલાક, કારમી યાતનાના ચોવીસ કલાક, ઘરમાં ગાળવા પડતા. તેને એવી જ રીતે, મોતની છાયામાં, સાવ અટૂલા, તેને સમજે અથવા તેની દયા ખાય એવા એક પણ ઇન્સાનની મોજૂદગી વગર, જિંદગીનું ગાડું ખેંચતા રહેવાનું હતું.

૫

એવી રીતે એક મહિનો અને પછી બીજો મહિનો વીતી ગયો. નવા વરસ પહેલાં થોડાક દિવસે તેનો સાળો સૌને મળવા આવ્યો. તે પહોંચ્યો ત્યારે ઇવાન ઇલ્યીચ અદાલતમાં હતો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના બજારમાં ગઈ હતી. ઇવાન ઇલ્યીચ ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તેનો સાળો, તંદુરસ્ત ને ખુશમિજાજ આદમી, અભ્યાસખંડમાં સૂટકેસ ખોલીને ચીજો કાઢી રહ્યો હતો. ઇવાન ઇલ્યીચના પગલાંનો અવાજ

સાંભળીને માથું ઊંચું કરતાં જ તે એકદમ અવાક બની જઈને પળભર બનેવીને તાકી રહ્યો. એ નજરે બધું ઇવાન ઇલ્યીચની સામે છતું કરી દીધું. સાળાએ આશ્ચર્યનો ઉદ્‌ગાર કાઢવા મોં ખોલ્યું પણ તરત જ મનને કાબૂમાં કરી લીધું. એથી આખી બાબતને પુષ્ટિ મળી ગઈ.

"કેમ, મારામાં બહુ ફેર પડી ગયો છે?"

"હા."

ત્યાર પછી ઇવાન ઇલ્યીચે ઘણી કોશિશ કરી પણ તે પોતાના દેખાવ અંગે સાળાના હોઠેથી એક શબ્દ પણ કઢાવી ન શક્યો. ઇવાન ઇલ્યીચે બારણું વાસી દઈને આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. તેણે પહેલાં પડખાં જોયાં અને પછી ચહેરો સામે રાખીને જોયું. પત્ની જોડે પડાવેલી એક છબી કાઢીને તેણે આયનામાં પડતા પ્રતિબિંબ જોડે સરખાવી જોઈ. ફરક ખોફનાક હતો. તેણે કોણી સુધી બાંય ચડાવીને કાંડું તપાસી જોયું. પછી બાંય પાછી ઉતારી નાખી અને કોચમાં બેસી પડીને તે અંધારી રાત કરતાંયે કાળા વિચારોમાં ડૂબી ગયો.

"ના, આવા વિચાર ન કરાય, ન જ કરાય," તે સ્વગત બોલી ઊઠયો અને સફાળો ઊભો થઈને ટેબલ પાસે ગયો. તેણે એક મુકદ્દમાની નોંધો ખોલીને વાંચવાની કોશિશ કરી પણ તેનાથી વંચાયું નહિ. તે બારણું ખોલીને પ્રવેશખંડમાં ગયો. દીવાનખંડનું બારણું જરાક ઉઘાડું હતું. તે હળવે ડગલે બારણા પાસે ગયો અને કાન માંડીને સાંભળવા લાગ્યો.

"ના, ના, તમે વાત વધારીને કરો છો," પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના બોલી.

"વાત વધારીને? તને પોતાને દેખાતું નથી? એ તો જાણે મરેલા આદમી જેવા થઈ ગયા છે. આંખોમાં નજર કર તો તરત ખબર પડી જાય. એમાં જાણે ચેતન તો છે જ નહિ. એમને થયું છે શું?"

"કોઈને ખબર નથી. નિકોલાયેવે" (બીજો ડૉક્ટર) "કંઈક કહેલું પણ મને યાદ નથી... લેશ્ચેતિત્સ્કીએ" (નામાંકિત ડૉક્ટર) "એથી ઊલટી જ વાત કહેલી."

ઈવાન ઈલ્યીચ ચાલતો થઈ ગયો અને પોતાના ખંડમાં પલંગ પર લાંબો થઈને વિચાર કરવા લાગ્યો: "મૂત્રપિંડો. તરતો મૂત્રપિંડ." તેણે ડૉક્ટરોની બધી વાતો યાદ કરી, મૂત્રપિંડ કેવી રીતે છૂટો પડીને તરી રહ્યો હતો એ બધું યાદ કર્યું. તેણે કલ્પનામાં મૂત્રપિંડને પકડીને તેની જગ્યાએ ગોઠવી દીધો. કામ સાવ સહેલું લાગ્યું. "જઈને પ્યોતર ઈવાનોવિચને" (ડૉક્ટર મિત્ર ધરાવતો મિત્ર) "મળી આવું," તેને થયું. તેણે ઘંટડી વગાડી, ઘોડાગાડી આણવાનો હુકમ આપ્યો, અને તે પ્યોતર ઈવાનોવિચને ત્યાં જવા તૈયાર થઈ ગયો.

"ક્યાં જાઓ છો, ઝાં?" તેની પત્નીએ વિશેષ શોકમય અને અસાધારણ પ્યારભર્યા અવાજે પૂછ્યું.

પત્નીનો અસાધારણ વહાલભર્યો અવાજ સાંભળીને તેને ચીડ ચડી અને તેણે કરડી નજર નાખીને જવાબ આપ્યો:

"પ્યોતર ઈવાનોવિચને મળવા જાઉં છું. જરૂરી છે."

તે ડૉક્ટર મિત્ર ધરાવતા મિત્રને ત્યાં ગયો અને બેઉ ભેગા ડૉક્ટરને મળવા ગયા. ડૉક્ટર ઘેર જ હતો અને તેણે બેઉની જોડે લાંબા વખત સુધી વાતચીત કરી.

ડૉક્ટરના કહેવા મુજબ ઈવાન ઈલ્યીચની શરીરરચનામાં તથા શરીરક્રિયામાં અમુક પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં હતાં. ઈવાન

ઇલ્યીચે એ બધું જાણી લીધું એટલે આખી બાબત તેના મનમાં સ્પષ્ટ થઈ ગઈ.

તેના મોટા આંતરડામાં કશુંક હતું, અત્યંત સૂક્ષ્મ કશુંક હતું. તેનો ઇલાજ શક્ય હતો. એક અવયવની ક્રિયાને વેગ આપવાનો હતો અને બીજાની ક્રિયાને મંદ કરી નાખવાની હતી. એ રીતે પેલા કશાકને વિલીન કરી નાખવાનું હતું. એટલું થઈ જાય એટલે તબિયત સુધરવા લાગશે.

ઇવાન ઇલ્યીચ જમવામાં જરાક મોડો પડયો. ભોજન પછી તે આનંદી ભાવે થોડીક વાર બેઠો. તેને અભ્યાસખંડમાં જઈને કામ કરવાનું મન ન થયું. આખરે તે ઊભો થયો અને અભ્યાસખંડમાં જઈને કામ કરવા બેઠો. તેણે મુકદ્દમાના કાગળો વાંચ્યા અને કામ શરૂ કર્યું. પરંતુ તેના મનમાં ક્યાંક સતત એક વાત સળવળ્યા કરતી હતી કે કશીક તાકીદની મહત્ત્વની અંગત બાબત મેં મોકૂફ રાખી છે અને કામ પૂરું થઈ જાય કે તરત જ તેને હાથમાં લેવાની છે. કામ પૂરું થઈ જતાં જ તેને યાદ આવ્યું કે એ અંગત બાબત મોટા આંતરડા અંગે વિચાર કરવાની હતી. પરંતુ તે તરત જ એવા વિચારોમાં ડૂબી ન જતાં દીવાનખંડમાં ચા પીવા ગયો. ઘેર મહેમાનો આવ્યા હતા અને તેઓ દીવાનખંડમાં ગપ્પાં મારી રહ્યા હતા, પિયાનો બજાવી રહ્યા હતા, અને ગીતો ગાઈ રહ્યા હતા. તેમાં તેની પુત્રીનો ઇચ્છનીય ભાવિ પતિ તપાસ મૅજિસ્ટ્રેટ પણ સામેલ હતો. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના ધ્યાનમાં આવી ગયું કે આખી મંડળીમાં સૌથી આનંદી વ્યકિત ઇવાન ઇલ્યીચ છે, પરંતુ ઇવાન ઇલ્યીચ એક પળ પણ ભૂલ્યો નહોતો કે પોતે મોટા આંતરડા અંગે મહત્ત્વના વિચારો કરવાનું મોકૂફ રાખેલું છે. તે અગિયાર વાગ્યે સૌની

વિદાય લઈને પોતાના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. તે માંદો પડયો ત્યારથી અભ્યાસખંડની સાથે જોડાયેલા નાનકડા ખંડમાં એકલો જ સૂતો. ખંડમાં જઈને તેણે કપડાં બદલાવ્યાં અને ઝોલાનું એક પુસ્તક કાઢીને વાંચવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ તે વાંચવાને બદલે વિચારોમાં ડૂબી ગયો. તે તરંગની દુનિયામાં સરી પડયો અને તેને લાગ્યું કે આંતરડાનો વાંછિત ઈલાજ પૂરો થઈ ગયો છે. રોગ વિલાઈ ગયો, કાયામાંથી બહાર ફેંકાઈ ગયો, અને શરીરની કુદરતી ક્રિયા પાછી શરૂ થઈ ગઈ. "બેશક, આપણે કુદરતની ક્રિયામાં પૂરા સહાયભૂત થવું જ જોઈએ," તે સ્વગત બોલ્યો. એથી તેને દવા યાદ આવી. તેણે બેઠા થઈને દવા પી લીધી, અને પછી તે ચત્તો સૂઈ ગયો. તેને થયું કે દવાની અસર લાભદાયક છે અને પીડામાં રાહત મળે છે. "પણ મારે દવા નિયમિત લેવી જોઈએ અને બધી ખરાબ અસરોથી બચવું જોઈએ. સુધારો તો વરતાવા લાગ્યો છે, બહુ સુધારો છે." તેણે પડખામાં આંગળી દબાવી જોઈ. સ્પર્શથી પીડા ન થઈ. "કશું લાગતું જ નથી, ખરેખર તબિયત ઘણી સુધરી ગઈ છે." તેણે મીણબત્તી ઓલવી નાખી અને પડખું ફરીને ઊંઘી જવાની કોશિશ કરી. અચાનક તેને પુરાણી પરિચિત કારમી પીડા શરૂ થઈ ગઈ—ઊંડી, ગંભીર, એકધારી. અને મોંમાં પણ અગાઉ જેવો જ ખરાબ સ્વાદ ભરાઈ ગયો. તેના હૈયાના ધબકારા જાણે ઓસરવા લાગ્યા અને તેને ચક્કર આવી ગયાં. "હે ભગવાન! હે ભગવાન!" તે બબડયો. "ફરી ફરીને પીડા થાય છે, કદી બંધ જ નહિ થાય." તેના મનમાં આખી બાબત ઉપર એકાએક જાણે નવો પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. "આંતરડું, મૂત્રપિંડો," તે સ્વગત બોલ્યો, "આ કંઈ

આંતરડાની કે મૂત્રપિંડોની બાબત નથી, આ તો જિંદગી... અને મોતની બાબત છે. હા, ક્યારેક જિંદગી હતી પણ હવે તે જઈ રહી છે, જઈ રહી છે, અને તેને જતી અટકાવવા હું કશું જ કરી શકું એમ નથી. પોતાના જ મન જોડે છળકપટ શા સારુ કરવાં? ફકત એક મારા સિવાય બીજા સૌને ક્યારનું સાફ સમજાઈ નથી ગયું કે મોત મને આંબી રહ્યું છે અને આ તો ખાલી અઠવાડિયાં કે દિવસો કે કલાકોનો જ સવાલ છે? ક્યારેક પ્રકાશ હતો, હવે અંધકાર છવાઈ ગયો છે. હું અહીંયાં હતો, હવે ત્યાં જઈ રહ્યો છું. ક્યાં?" તે પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો અને તેને શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડવા લાગી. તેને પોતાના હૈયાના ધબકારા સિવાય બીજું કશું જ સંભળાતું નહોતું.

"હું હવે અસ્તિત્વમાં નહિ રહું. શું અસ્તિત્વમાં રહેશે? કશું જ નહિ. આ શું ખરેખર મોત છે? ઓહ! મારે નથી મરવું!" તે મીણબત્તી સળગાવવાને ઇરાદે એકદમ ઊભો થઈ ગયો. તેણે ધ્રૂજતા હાથ વડે ફંફોળીને મીણબત્તી ગોતવાની કોશિશ કરી. મીણબત્તી ને શમાદાન નીચે પડી ગયાં, અને ને પાછો તકિયા ઉપર ફસકી પડયો. "શો ફેર પડવાનો છે? બધું એકસરખું જ છે," તે આંખો પહોળી ફાડીને અંધકારમાં નાકતો સ્વગત બબડયો. "મોત. હા, મોત. અને એ લોકો જાણતા નથી, જાણવા માગતા નથી, કોઈના દિલમાં દયાનો છાંટોયે નથી. સૌ ગાનવાદનમાં ગુલતાન છે (દૂરથી રેલાતો કોઈ સ્રીનો કંપતો કંઠ અને તેની જોડે પિયાનોના સૂર બંધ બારણાને પાર કરતા તેને કાને પડયા.) "અત્યારે તો એ લોકોને કશો ફેર નથી પડતો, પણ મોડાવહેલા એ બધા પણ

મરવાના જ છે. બેવકૂફો! હું પહેલાં જવાનો, એમને પછી જવું પડશે. મોત તો એમનેય આંબી જવાનું જ. રંગરાગ માણે છે! જનાવરો!" ખીજથી તેનું ગળું જાણે રૂંધાવા લાગ્યું. તે ભયંકર અકથ્ય યાતનામાં ટળવળતો હતો. હંમેશાં દરેકને આવા કારમા ત્રાસના ભોગ બનવું પડે એવી કલ્પના અશક્ય જ હતી. તે બેઠો થયો.

"ક્યાંક કશુંક ગલત છે. મનને શાંત કરીને આખી બાબત આરંભથી ફરી વાર વિચારી લેવી જરૂરી છે." તેણે વિચારવાનું શરૂ કર્યું. "બીમારીનો આરંભ. મને પડખામાં વાગ્યું. પણ તે દિવસે તેમ જ પછીના દિવસે મારી તબિયત અગાઉ જેવી જ સારી હતી. જરાક દુખાવો હતો, પછી દુખાવો વધી ગયો, મેં ડૉક્ટરો પાંસે જવાનું શરૂ કર્યું. હું ઉદાસ રહેવા લાગ્યો, ગમગીનીમાં સરી પડવા લાગ્યો, એટલે મેં નવા ડૉક્ટરોની સલાહ લેવાનું શરૂ કર્યું. બધો વખત હું ખીણની કોર તરફ ધકેલાઈ રહ્યો હતો. મારી શકિત ખૂટી ગઈ. ખીણની કોર વધારે ને વધારે નજીક. અને હવે હું સાવ ભાંગી પડયો છું, મારી આંખોમાં ચેતન જેવું કશું રહ્યું જ નથી. મોત. અને હું હજી આંતરડાના જ વિચારો કર્યા કરું છું. મને આંતરડાનો ઇલાજ કરવાના ખ્યાલ આવે છે અને બધો વખત મોત નજીક આવી રહ્યું છે. પણ ખરેખર મોત જ છે?" તે ફરી વાર ત્રાસની પકડમાં સપડાઈ ગયો. તેનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો, તે નીચે નમીને દીવાસળી ગોતવા લાગ્યો, તેની કોણી નાનકડા ટેબલ જોડે ભટકાઈ. ટેબલ આડું આવતું હતું, તેને વાગ્યું હતું, એટલે તેને ટેબલની ઉપર ખીજ ચડી. તેણે ફરી વાર ટેબલને વધારે જોરથી

હડસેલીને પાડી નાખ્યું. પછી તે હતાશ થઈ જઈને હાંફતો ચત્તો પડી ગયો, અને ગમે તે ઘડીએ મોત આવી પહોંચવાની વાટ જોવા લાગ્યો.

મહેમાનો બહાર જઈ રહ્યા હતા. કેટલાકને વળાવવા ગયેલી પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને ટેબલ પડવાનો અવાજ સંભળાયો એટલે તે ખંડમાં આવી.

"શું થયું?"

"કંઈ નહિ. અકસ્માત ધક્કો લાગી ગયો એટલે ટેબલ પડી ગયું."

ને બહાર ગઈ અને મીણબત્તી લઈને પાછી આવી. ઈવાન ઈલ્યીચે પડયા પડયા જ તેની ઉપર નજર ઠેરવી. દોડીને લાંબું અંતર કાપી આવેલા આદમીની જેમ તેનો શ્વાસ ઝડપથી ચાલી રહ્યો હતો અને તેનાં ફેફસાં જોરજોરથી અવાજ કરી રહ્યાં હતાં.

"શું થયું, હં?"

"કંઈ... કંઈ નહિ. મેં ટેબલ... પાડી નાખ્યું." ("એને શું કરવા કહું? એને કંઈ સમજાવાનું નથી," તેને થયું.)

અને તે કંઈ ન સમજી. તેણે ટેબલ પાછું સરખું ગોઠવી દીધું, મીણબત્તી સળગાવી દીધી. પછી તે ઉતાવળી ચાલી ગઈ. તેને તો હજી બાકીના મહેમાનોને વિદાય આપવાની હતી.

તે પાછી આવી ત્યારે ઈવાન ઈલ્યીચ હજી એમ ને એમ ચત્તો પડયો પડયો છતને તાકી રહ્યો હતો.

"શું થયું છે, તબિયત વધારે બગડી છે?"

"હા."

તે માથું હલાવતી બેસી ગઈ.

"મને લાગે છે, ઝાં, કે લેશ્ચેતિત્સ્કીને બોલાવીને દેખાડી લઈએ."

નામાંકિત ડૉક્ટરને બોલાવવો એટલે વળી પાછું મોટું ખર્ચ કરવું. તેણે વ્યંગમાં હસીને ના પાડી. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના થોડી વાર બેઠી, પછી તેણે પતિની પાસે જઈને તેને કપાળે ચૂમી લીધી.

પત્નીએ ચૂમી લીધી ત્યારે ઇવાન ઇલ્યીચના દિલમાં તેના પ્રત્યે નફરત છલકાઈ ગઈ અને તેને આઘી હડસેલી દેતાં પોતાને રોકવામાં તેને ભારે તકલીફ પડી.

"જાઉં છું. ભગવાન કરે ને તમને નીંદર આવી જાય."

"હા."

૬

ઇવાન ઇલ્યીચ સમજી ગયો હતો કે મોત નજીક આવી ગયું છે, અને તે સતત હતાશાની હાલતમાં રહેતો. તેના દિલના ઊંડાણમાં તેને ખબર હતી કે હવે મોતને ઝાઝી વાર નથી, અને વાત કેવળ એટલી જ નહોતી કે તે એવા ખ્યાલથી ટેવાઈ નહોતો શકતો. હકીકતમાં તે એવા ખ્યાલને સ્વીકારી નહોતો શકતો, સ્વીકારી શકે એમ હતો જ નહિ.

"કાઈયસ માનવી હતો, માનવીઓ મર્ત્ય હોય છે, એટલે કાઈયસ મર્ત્ય હતો," એવું જે સાધ્યપ્રમાણ ઇવાન ઇલ્યીચને કિસેવેટેરના તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસ દરમિયાન શીખવવામાં આવ્યું હતું તેને તેણે આખી જિંદગી કેવળ કાઈયસની બાબતમાં

જ ખરું ગણ્યું હતું, પોતાની બાબતમાં નહિ. કાઈયસ માનવી હતો, અમૂર્ત અર્થમાં માનવી હતો, એટલે સાધ્યપ્રમાણ તેને લાગુ થઈ શકતું હતું. પરંતુ ઈવાન ઈલ્યીચ કંઈ કાઈયસ નહોતો, અમૂર્ત અર્થમાં માનવી નહોતો. તે તો હંમેશાં બીજા બધા માનવીઓથી સાવ નિરાળો રહ્યો હતો. તેની મમ્મી અને પપ્પાની નજરમાં, તેના ભાઈઓ મીત્યા તથા વલોદ્યાની નજરમાં, ગાડીવાન તથા આયા તથા તેનાં રમકડાંની નજરમાં, અને કાત્યાની નજરમાં તે નાનકડો વાન્યા રહ્યો હતો. તે તો બાળપણ, કિશોરાવસ્થા, અને યુવાવસ્થાની તમામ ખુશીઓ તથા ગમગીનીઓ તથા આહ્‌લાદોને પાર કરીને જિંદગીમાં આગળ ધપેલો વાન્યા હતો. વાન્યાને ખૂબ પ્યારા ફૂટબૉલના ચામડાની ગંધ કાઈયસે કદી જાણેલી ખરી? વાન્યાની જેમ કાઈયસે ઊંડી લાગણીથી પોતાની માનો હાથ કદી ચૂમેલો ખરો? કે વાન્યાની જેમ તેને પોતાની માના સ્કર્ટના રેશમનો સરસર અવાજ ખૂબ ગમતો ખરો? તેણે વાન્યાની જેમ નિશાળમાં ભજિયાંપૂરી અંગે સખત કજિયો કદી કરેલો ખરો? અથવા તે વાન્યા જેટલો ઊંડા પ્રેમમાં કદી પડેલો ખરો? અથવા તેણે વાન્યાની જેમ અદાલતમાં તેજસ્વી અધ્યક્ષતા કદી કરેલી ખરી?

કાઈયસ ખરેખર મર્ત્ય હતો, અને તેનું મૃત્યુ થાય એ તો કેવળ યોગ્ય ને ઉચિત બાબત જ હતી. પરંતુ વાન્યાની વાત, આટલા વિચારો ને લાગણીઓ ધરાવતા ઈવાન ઈલ્યીચની વાત, સાવ નિરાળી જ હતી. તેનું મૃત્યુ યોગ્ય ને ઉચિત કોઈ રીતે ન જ ગણાય. એવો ખ્યાલ જ બેહદ ભયાનક ગણાય.

ઈવાન ઈલ્યીચને એમ લાગ્યું.

"મારા ભાગ્યમાં કાઈયસની જેમ મરવાનું હોત તો મને એની ખબર હોત, અંતરના કશાક અવાજે મને જણાવી દીધું હોત. પણ મને તો એવી કશી ખબર ક્યારેય પડી જ નથી. હું હંમેશાં જાણતો રહ્યો છું અને મારા બધા મિત્રો પણ જાણતા રહ્યા છે કે હું કાઈયસના જેવી માટીનો બનેલો નથી. અને હવે—હે ભગવાન!" તે સ્વગત બોલ્યો. "પણ એમ બને જ નહિ. બને જ નહિ. બને જ નહિ પણ તોયે બની રહ્યું છે. એ કેવી રીતે શક્ય છે? આ વાત સમજવી કેવી રીતે?"

તે સમજી ન શક્યો એટલે તેણે એવા ખ્યાલને જૂઠો, ગેરમાર્ગે દોરનારો, તથા રોગિષ્ઠ ગણીને મનમાંથી કાઢી નાખવાની કોશિશ કરી, અને મનમાં તેની જગ્યાએ ખરા નીરોગી વિચારો જગાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ એ ખ્યાલ તો ખ્યાલ કરતાં કંઈક વિશેષ હતો, એ તો વાસ્તવિક સંજોગ હતો, અને એ વારંવાર સામે આવીને તેને સતાવવા લાગ્યો.

તેનું સ્થાન લઈ લે એવા બીજા વિચારો તેણે મનમાં એક પછી એક એવી આશાએ જગાવવાની કોશિશ કરી કે તેને એ વિચારોમાંથી સમર્થન સાંપડે. મોતના વિચારોની સામે અગાઉ તેની રખેવાળી કરી ચૂકેલી વિચાર પદ્ધતિને ફરી અજમાવવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ વિચિત્ર લાગે એવી હાલત હતી કે મોતની સભાનતાને અગાઉ ઢાંકી ચૂકેલી, છુપાવી ચૂકેલી, તદ્દન ભૂંસી ચૂકેલી બાબતો હવે એમ નહોતી કરી શકતી. કેટલાક સમયથી ઈવાન ઈલ્યીચ તેની અને મોતની વચ્ચે પડદો ખડો કરી દેનારી અગાઉની વિચાર પદ્ધતિને ફરી અજમાવવાના પ્રયાસોમાં મોટા ભાગનો વખત ગાળતો હતો. દાખલા તરીકે તે સ્વગત કહેતો કે "મારે કામમાં ડૂબી જવું

જોઈએ, આખર એક જમાનામાં કામ જ તો જાણે મારું સમગ્ર જીવન હતું." પછી તે મનમાંથી બધી શંકાઓને ફગાવી દઈને અદાલતમાં જતો. તે હંમેશની જેમ મિત્રોની જોડે બેસીને વાતચીત કરવા લાગતો, અદાલતમાં એકત્રિત માણસોની ઉપર અસ્પષ્ટ અને ભારેખમ નજર તે બેસતી વેળા નાખી લેતો, કાગળો આમતેમ ફેરવતાં ફેરવતાં બાજુએ નમીને જોડે બેઠેલા સહયોગીના કાનમાં કંઈક કહેતો, પછી એકાએક ટટ્ટાર થઈને કારવાઈ શરૂ કરવાના જાણીતા શબ્દો બોલતો. પરંતુ સુનાવણી દરમિયાન બરાબર અધવચ્ચે, કારવાઈ ગમે તે કક્ષાએ પહોંચી હોય તોપણ, તેના પડખાની પીડા પોતાની ડંખીલી કારવાઈ શરૂ કરી જ દેતી. ઈવાન ઇલ્યીચ તેની ઉપર જરાક લક્ષ આપીને તરત જ તેને મનમાંથી બહાર ધકેલી દેવાની કોશિશ કરતો, પણ પીડા તો પોતાની કામગીરી ચાલુ જ રાખતી, તેની સામે આવીને ખડી થઈ જતી, સીધી નજર તેની આંખોમાં પરોવીને તાકતી રહેતી. ઈવાન ઇલ્યીચ નાસીપાસ થઈ જતો, તેની આંખોની રોશની ઓલવાઈ જતી, અને તે ફરી પોતાના મનમાં સવાલ કરતો: "શું એ જ એકમાત્ર સત્ય છે?" તેના સહયોગીઓ તથા તાબેદારો આશ્ચર્ય અને દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈને જોઈ રહેતા કે તેના જેવો હંમેશાં તેજસ્વી અને હિકમતી ન્યાયાધીશ ગૂંચવાઈ રહ્યો છે અને ભૂલો કરી રહ્યો છે. તે માથું ઉછાળીને સ્વસ્થ બની જવાની કોશિશ કરતો અને કારવાઈ જેમતેમ અંત સુધી ચલાવીને ઘેર પાછો ફરતો. પરંતુ તેને વિષાદભરી પ્રતીતિ થઈ જતી કે પોતે જેને પોતાનાથી છુપાવી રાખવા માગે છે તેને કાનૂની કારવાઈઓ હવે છુપાવી શકે એમ નથી, કોઈ પણ જાતની કાનૂની કારવાઈઓ પોતાને હવે

તેનાથી છટકવા દે એમ નથી. અને સૌથી ભયંકર વાત તો એ હતી કે તેનું સમગ્ર ધ્યાન તે માગી લેતું હતું, પરંતુ તેની પાસેથી બીજી કશી અપેક્ષા ન રાખતાં માત્ર એક જ તકાદો કરતું હતું કે પોતે તેને તાકતો રહે, સીધી નજરે તાકતો રહે, અકથ્ય યાતના વેઠતા રહેવા સિવાય બીજું કશું જ ન કરે.

મનની એવી ભયાનક હાલતથી છટકવાના ઈરાદે ઈવાન ઈલ્યીચે બીજા દિલાસા તથા બીજા પડદા ખોળવાની કોશિશ કરી. તેને બીજા પડદા મળી પણ ગયા. એથી તેને અમુક સમય સુધી રાહત મળતી લાગી, પરંતુ પછી થોડા વખતમાં જ એ પડદા તૂટી પડયા અથવા પારદર્શક બની ગયા, જાણે કેમ તે તમામ વસ્તુઓને ભેદી નાખવાની શકિત ધરાવતું હોય અને જગતની કોઈ પણ વસ્તુ તેને ઢાંકી શકે એમ ન હોય.

એ અંતિમ દિવસો દરમિયાન તે ક્યારેક દીવાનખાંડમાં જતો, જેની સજાવટમાં તેણે ભારે જહેમતો રેડેલી અને જ્યાં તે પડી ગયેલો એ જ દીવાનખાંડમાં જતો. તે કટુ સ્મિત કરતો મનમાં વિચારતો કે આ દીવાનખાંડને ખાતર જ મેં મારી જિંદગી કુરબાન કરી દીધી છે. તેને ખાતરી હતી કે પોતાની બીમારી દીવાનખાંડમાં પડી ગયા પછી જ શરૂ થયેલી છે. એક વાર તે દીવાનખાંડમાં ગયો ત્યારે તેને પૉલિશ કરેલા ટેબલ ઉપર ઊંડો આંકો નજરે પડયો. બરબાદીના કારણની તપાસ કરતાં તેને માલૂમ પડયું કે ધાતુની કિનારવાળા આલ્બમની વળી ગયેલી આંકડી ઘસાવાથી આંકો પડી ગયો હતો. તેણે આલ્બમ હાથમાં લીધું. એ મોંઘા આલ્બમમાં તેણે પોતે જ ખૂબ ઉમંગથી છબીઓ ગોઠવી હતી. પુત્રી અને તેના મિત્રોની

લાપરવાઈ જોઈને તેને ખીજ ચડી: બહાર આંકડી વળી ગયેલી હતી અને અંદર છબીઓ અવળી હતી. તેણે ખૂબ ચીવટથી છબીઓ સરખી કરી અને આંકડી સીધી કરી.

પછી તેને આલ્બમ સાથેનો પૂરો સરંજામ ખંડના બીજા ખૂણામાં ફૂલનાં કૂંડાં નજીક ખસેડી દેવાનો ખ્યાલ આવ્યો. તેણે નોકરને બોલાવ્યો. તેની પત્ની મદદ કરવા આવી. પતિપત્ની વચ્ચે મતભેદ ઊભો થયો, પત્નીએ ફેરફારનો વિરોધ કર્યો, તે દલીલો કરવા લાગ્યો અને ગુસ્સે થઈ ગયો. પરંતુ એ બધું ઠીક જ હતું, કારણ કે એથી તેને ભૂલી જવામાં તેને મદદ મળી. તે જાણે નજરથી આઘું ધકેલાઈ ગયું.

પરંતુ તેણે ટેબલને જાતે જ ખસેડવાની કોશિશ કરી ત્યારે તેની પત્નીએ કહ્યું, "તમે રહેવા દો, નોકરોને કરવા દો, ક્યાંક ફરી વાગી જશે." તરત જ તે પડદા પાછળથી આવીને સામે ખડું થઈ ગયું. તેને આશા હતી કે તે વળી પાછું અલોપ થઈ જશે, પરંતુ તે પડખાની પીડા અંગે અનિચ્છાએ સભાન થઈ ગયો—કશુંક ત્યાં હજી કાયમ હતું, હજી ડંખી રહ્યું હતું, અને તેનાથી તેને ભુલાતું નહોતું, તે ફૂલનાં કૂંડાં પાછળથી તેને તાકી રહ્યું હતું. તો પછી આ બધી પંચાત શા માટે?

"શું ખરી વાત છે કે આ પડદા ટાંગવાના કામમાં મેં, દુર્ગ પરના હલ્લામાં ખપી જવાય એવી રીતે, મારી જિંદગી ગુમાવી દીધી છે? એમ બને નહિ! કેવી ખોફનાક વાત! કેવી બેહૂદી! શક્ય જ નથી. શક્ય જ નથી... પરંતુ હકીકત છે."

તે અભ્યાસખંડમાં જઈને આડો પડયો અને વળી પાછો તેની જોડે એકલો પડી ગયો. તે બરાબર સામે ખડું હતું,

અને પોતે એ બાબતમાં કશું જ કરી શકે એમ નહોતો, તે અંગે વિચારો કરવા સિવાય અને લોહીમાં સંચરતી શીતળતા અનુભવવા સિવાય બીજું કશું જ કરી શકે એમ નહોતો.

૭

ઇવાન ઇલ્યીચની બીમારીના ત્રીજા મહિનામાં તેની પત્ની, પુત્રી, પુત્ર, નોકરો, મિત્રો, તથા ડૉકટરોને અને ખાસ કરીને તો તેને પોતાને સમજાઈ ગયેલું કે બીજા લોકોને હવે તેના સંબંધમાં માત્ર એક જ બાબત પૂરતો રસ રહ્યો છે—તે પોતાનું પદ કેટલું જલદી ખાલી કરશે, જીવતા લોકોને તેની મોજૂદગીના બોજાથી ક્યારે મુકત કરશે, અને ખુદ પોતે યાતનામાંથી ક્યારે છુટકારો મેળવશે, એટલા પૂરતો જ રસ રહ્યો છે. કહેવું મુશ્કેલ છે કે એમ કેવી રીતે બન્યું. મુશ્કેલ એ કારણે છે કે એમ ધીરે ધીરે, અકળ રીતે, એક એક કદમ કરીને બન્યું.

દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ તેની નીંદર ઓછી થતી ગઈ. તેને અફીણવાળી દવા આપવામાં આવતી અને મોર્ફિયાનાં ઇંજેકશનો શરૂ કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ એથી કશી રાહત ન મળી. શરૂઆતમાં તો અર્ધચેતનાની મંદ યાતના નવતર અનુભવ હોવાથી રાહત જેવી લાગતી, પરંતુ થોડા વખતમાં જ હાલત પાછી અગાઉ કરતાં બદતર ભલે ન બની હોય પણ અગાઉ જેવી તો થઈ જ જતી, પીડાને હળવી બનાવતાં પહેલાં હતી એવી તો થઈ જ જતી.

તેને માટે ડૉક્ટરની સૂચના મુજબ ખોરાકની ખાસ ચીજો બનાવવામાં આવતી, પરંતુ એ બધી તેને વધારે ને વધારે બેસ્વાદ લાગતી, વધારે ને વધારે ઘૃણાજનક લાગતી.

તેને માટે કુદરતી હાજતોની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. તેમાં તેને રોજ ભયંકર ત્રાસ થતો — ત્રાસ ગંદકીને કારણે, અશિષ્ટતાને કારણે, દુર્ગંધને કારણે, અને એ કારણે થતો કે તેમાં બીજા માણસની મદદની જરૂર પડતી. પરંતુ એ અણગમતા કામમાં ઈવાન ઈલ્યીચને એક બાબત દિલાસો આપતી: કમોડ લઈ જવા હંમેશાં ઘરકામનો નોકર ગેરાસિમ આવતો.

ગેરાસિમ તાજગીભર્યો નિર્મળ જુવાન હતો. તેને શહેરી ખોરાક બરાબર માફક આવી ગયો હતો. તે હંમેશાં ચપળ ને આનંદી રહેતો. રશિયન પોશાક પહેરેલા સ્વચ્છ જુવાન પાસે એવું ઘૃણાજનક કામ કરાવવામાં ઈવાન ઈલ્યીચને શરૂઆતમાં અકળામણ થતી. એક વાર તે કમોડ પરથી ઊભો થઈ ગયા પછી આરામ ખુરશીમાં ફસકાઈ પડયો. તેનામાં પાટલૂન ઊંચું કરવાનીયે શકિત નહોતી. ઉઘાડા પગમાં ઢીલી લટકતી પિંડીઓને ત્રાસભરી નજરે તાકતો તે પડયો રહ્યો.

બરાબર એ જ વખતે ગેરાસિમ હળવાં પણ ફૂર્તિલાં ડગલાં ભરતો અને તાજી શિયાળુ હવાની તથા મજબૂત બૂટ ઉપર ઘસેલા ડામરની વાસ ફેલાવતો અંદર આવ્યો. તેણે હાથવણાટનું સાફ વસ્ત્ર આગળ બાંધ્યું હતું, અને તેના સ્વચ્છ સુતરાઉ ખમીસની બાંયો ચડાવેલી હોવાથી જોરાવર જુવાન હાથ ઉઘાડા હતા. ઈવાન ઈલ્યીચની સામે જોયા વગર (પોતાના ચહેરામાંથી નીતરતી જીવનની ખુશી જોઈને તેને કદાચ માઠું લાગે એટલે) તે સીધો કમોડ પાસે ગયો.

"ગેરાસિમ," ઈવાન ઈલ્યીચ નબળા અવાજે બોલ્યો.

ગેરાસિમ જરાક ચોંકી ગયો. તેને થયું કે પોતે કદાચ કશીક ભૂલ કરી છે. તેણે પોતાનો તાજગીભર્યો, ભોળો, સદ્‌ભાવી, જુવાન ચહેરો ઝડપથી બીમાર આદમી તરફ ફેરવ્યો. તેની દાઢીના પહેલા વાળ જરાક જરાક ઊગી રહ્યા હતા.

"જી, હજૂર?"

"તને બહુ સૂગ ચડતી હશે. માફ કરી દેજે. હું જાતે તો આ કામ કરી શકું એમ નથી."

"કેવી વાત કરો છો, હજૂર!" ગેરાસિમે મોં મલકાવ્યું અને તેની આંખો તથા દાંત ઝગમગી ઊઠયાં. "હું મદદ કેમ ન કરું? આપ તો માંદા છો."

તેણે જોરાવર કાબેલ હાથ વડે રોજનું કામ પતાવ્યું અને તે હળવાં ડગલાં ભરતો ખંડમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. પાંચ મિનિટ પછી તે એવાં જ હળવાં ડગલાં ભરતો પાછો આવ્યો.

ઈવાન ઈલ્યીચ હજી આરામખુરશીમાં જ પડયો હતો.

"ગેરાસિમ," જુવાને સાફ કમોડ સરખી રીતે ગોઠવી દીધું એટલે ઈવાન ઈલ્યીચે કહ્યું. "જરા મદદ કર, અહીં આવ." ગેરાસિમ તેની પાસે ગયો. "મને ઊભો કર, મારાથી આપમેળે ઊભા નથી થવાતું, અને દ્‌મીત્રીને મેં બહાર મોકલ્યો છે."

ગેરાસિમ નીચે નમ્યો. તેણે જોરાવર હાથ વડે પોતાનાં ડગલાં જેટલું જ હળવું દબાણ લગાવીને આસ્તેથી, બાહોશીથી, ઈવાન ઈલ્યીચને ઊભો કર્યો, અને પછી એક હાથે તેને ઝાલી રાખીને બીજા હાથ વડે પાટલૂન ચડાવી દીધું. તે ઈવાન ઈલ્યીચને પાછો આરામખુરશીમાં બેસાડવા જતો હતો પણ

એટલામાં ઇવાન ઇલ્યીચે સોફા સુધી પહોંચવામાં મદદ કરવાનું તેને કહ્યું.

"આભાર. તું બહુ હોશિયાર છે... બધું કામ બહુ સરસ કરે છે."

ગેરાસિમે વળી મોં મલકાવ્યું. પછી તેણે બહાર જવા ડગલું ભર્યું, પરંતુ ઇવાન ઇલ્યીચને તેની હાજરીથી એટલી બધી ખુશી થઈ હતી કે તેણે તેને રોકી રાખ્યો.

"ઊભો રહે, પેલી ખુરશી અહીંયાં ખેંચી લે, મારે પગ રાખવા છે, પગ ઊંચા હોય તો રાહત લાગે છે."

ગેરાસિમે ખુરશી ઉપાડી લીધી અને તેને ઝડપથી ફંગોળીને લગભગ ભોંયપટ સુધી જાણે પડી જવા દીધી, પણ પછી હાથનો વેગ થંભાવીને ખુરશીને જરાય અવાજ વગર નીચે મૂકી અને ઇવાન ઇલ્યીચના પગ ખુરશી ઉપર ગોઠવી દીધા. ગેરાસિમે પગ ઊંચા કર્યા ત્યારે ઇવાન ઇલ્યીચને રાહત મળી હોય એમ લાગ્યું.

"પગ ઊંચા હોય તો રાહત લાગે છે," ઇવાન ઇલ્યીચે કહ્યું. "પેલો તકિયો લાવીને પગ નીચે ગોઠવી દે."

ગેરાસિમે ફરમાનનું પાલન કર્યું. તેણે બીમાર આદમીના પગ ફરી ઊંચા કરીને નીચે તકિયો ગોઠવી દીધો. ગેરાસિમે ફરી વાર પગ ઊંચા કર્યા ત્યારે પણ ઇવાન ઇલ્યીચને રાહત લાગી. પગ પાછા નીચા થયા એટલે તેને પીડા થઈ.

"ગેરાસિમ," તેણે પૂછ્યું, "અત્યારે તું બહુ કામમાં છે?"

"ના, જરાય નહિ, હજૂર," માલિકોને સંબોધન કેવી રીતે કરવું તે ગેરાસિમે શહેરના લોકો પાસેથી શીખી લીધું હતું.

"હવે તારે શું શું કામ બાકી છે?"

"કશું જ નહિ, હજૂર. કાલ સારુ થોડાંક લાકડાં ફાડવા સિવાય બીજું બધું કામ મેં પતાવી નાખ્યું છે."

"થોડીક વાર મારા પગ ઊંચા પકડી રાખીશ?"

"ચોક્કસ, હજૂર." ગેરાસિમે તેના પગ ઊંચા કરીને પકડી રાખ્યા. ઇવાન ઇલ્યીચને લાગ્યું કે એવી અદામાં પોતાને જરાય પીડા નથી થતી.

"પણ લાકડાં ફાડવાનું શું થશે?"

"એની ફિકર ન કરો, હજૂર, ઘણો વખત છે."

ઇવાન ઇલ્યીચે ગેરાસિમને બેસી જવાનું, પગ પકડી રાખવાનું, અને વાતો કરવાનું કહ્યું, અને વિચિત્ર લાગે એવી વાત છે પણ ગેરાસિમે પગ ઊંચા પકડી રાખેલા એટલે તેને ખરેખર રાહત જેવું લાગતું હતું.

ત્યાર પછી ઇવાન ઇલ્યીચ અવારનવાર ગેરાસિમને બોલાવતો અને પોતાના પગ તેના ખભા ઉપર ટેકવી રાખતો. તેને જુવાન જોડે વાતો કરવાનું બહુ ગમતું. ગેરાસિમ બધું રાજીખુશીથી, સહેલાઈથી, સાદાઈથી, અને એવા સદ્ભાવથી કરતો કે ઇવાન ઇલ્યીચના હૈયામાં લાગણી છલકાઈ જતી. ગેરાસિમ સિવાય બીજા દરેક માણસની તંદુરસ્તી, તાકાત, અને ખુશાલી જોઈને ઇવાન ઇલ્યીચને ચીડ ચડતી. પરંતુ એથી ઊલટું, ગેરાસિમની તંદુરસ્તી અને ખુશાલી જોઈને તેને ચીડ ચડવાને બદલે જાણે મનમાં ટાઢક વળતી.

ઇવાન ઇલ્યીચને સૌથી વધારે વ્યથા જૂઠાણાને લીધે થતી, કશાક કારણસર સૌએ ચલાવેલા જૂઠાણાને લીધે થતી. જૂઠાણાનો સાર એવો હતો કે તે માત્ર બીમાર જ હતો, મરવાની અણી પર નહોતો, અને શાંતિ રાખે તથા ડૉક્ટરોની હિદાયતોનો

બરાબર અમલ કરે તો બધું હેમખેમ પાર ઊતરી જાય એમ હતું. તેને પાકી ખબર હતી કે ગમે તેમ કરવામાં આવે તોયે કશો ફેર પડવાનો નથી, પોતાની યાતનાઓ વધવાની જ છે, અને પોતાને હવે મરવાનું જ છે. એવું જૂઠાણું તેને રિબાવતું; જૂઠાણું કબૂલ કરી લેવા કોઈ તૈયાર નહોતું એ હકીકત તેને રિબાવતી હતી. તેને જૂઠાણાની ખબર હોવા છતાં, તેની હાલતની ભયાનકતાને લીધે સૌ એવું જૂઠાણું તેની ઉપર લાદી રહ્યા હતા અને તેને પરાણે જૂઠાણામાં ભાગીદાર બનાવી રહ્યા હતા, એ હકીકત તેને રિબાવતી હતી. એ જૂઠાણું, તેના મૃત્યુની પૂર્વવેળાએ તેની ઉપર લાદવામાં આવતું જૂઠાણું, તેના મૃત્યુની પાક અને ખોફનાક ઘટનાને તેમના સામાજિક મિલનમિલાપ, પડદા, તથા વાળુની કાલુ મચ્છીની અધમ કક્ષાએ ઊતારી નાખતું જૂઠાણું, ઈવાન ઈલ્યીચ માટે અકથ્ય રિબામણી સમું હતું. અને ઘણીયે વાર એ લોકો તેની જોડે જૂઠાણું ચલાવતા હોય ત્યારે તે એવા બરાડા પાડવાની અણીએ પહોંચી જતો કે "જૂઠાણાં બંધ કરો! તમનેય ખબર છે ને હુંયે જાણું છું કે હવે મારા મોતને ઝાઝી વાર નથી. કંઈ નહિ તો જૂઠાણાં હવે બંધ કરી દો!" પરંતુ એમ કરવાની હિંમત તેનાથી કદી ન થતી. તે સમજતો હતો કે તેના મૃત્યુની કારમી ખોફનાક ઘટનાને તેની આસપાસના લોકોએ આકસ્મિક અસુખની, શિષ્ટાચારમાં એક જાતના ભંગની (દીવાનખંડમાં દાખલ થતાં જ દુર્ગંધ છોડતા આદમી પ્રત્યે જેવું વર્તન કરવામાં આવે એવું વર્તન એ લોકો તેની જોડે કરતા), તે આખી જિંદગી જેનો ગુલામ રહ્યો હતો તે "શિષ્ટતા"ના ઉલ્લંઘનની, હલકી કક્ષાએ ઉતારી નાખી હતી. તે સમજતો હતો કે કોઈ તેની બાબતમાં દિલગીરી નહોતું અનુભવતું

કારણ કે તેની હાલત સમજવાની કોઈને પરવા નહોતી. તેની હાલત સમજનારો અને તેની બાબતમાં દિલગીરી અનુભવનારો એકમાત્ર આદમી ગેરાસિમ હતો. એ કારણે ઇવાન ઇલ્યીચને જે એક જ માણસની હાજરી ગમતી તે ગેરાસિમ હતો. ક્યારેક ગેરાસિમ આખી રાત તેની જોડે બેસીને તેના પગ ઊંચા રાખતો અને એમ કરીને સૂઈ જવાનો ઇનકાર કરતા કં "તમે ફિકર ન કરો, ઇવાન ઇલ્યીચ, હું પછી થોડીક નીંદર ખેંચી કાઢીશ," અથવા કહેતો કે "તમારી સેવા કેમ ન કરું? તમે તો માંદા છો." એવા પ્રસંગોએ ઇવાન ઇલ્યીચ મનમાં સંતોષની લાગણી અનુભવતો. જૂઠું ન બોલનારો એકમાત્ર માણસ ગેરાસિમ હતો. તે જે કંઈ કરતો તેમાંથી જાહેર થઈ જતું કે તે એકલો જ ખરી હાલત સમજતો હતો અને હાલતને છુપાવી રાખવાનું મુદ્દલ જરૂરી નહોતો ગણતો. એક વાર ઇવાન ઇલ્યીચ પાસેથી જતી વેળા તેણે તદ્દન નિખાલસ ભાવે કહ્યું કે "આપણને સૌને ક્યારેક તો મરવાનું જ છે, તો હું તમને અત્યારે મદદ કેમ ન કરું?" એમ કહીને તેણે હકીકતમાં તો એવી જ લાગણી જાહેર કરેલી કે ઇવાન ઇલ્યીચની સેવા કરવામાં તેને કંટાળો નહોતો આવતો કારણ કે તે તો મરવા પડેલા માણસની સેવા કરી રહ્યો હતો, અને તેને આશા હતી કે તેનો વારો આવશે ત્યારે બીજું કોઈ પણ એમ જ કરશે.

જૂઠાણું અને તેની સાથે સંકળાયેલી બધી બાબતો પછી બીજી અત્યંત પીડાકારી વાત ઇવાન ઇલ્યીચને એ લાગતી કે તેની અપેક્ષા મુજબની દિલગીરી કોઈ તેના સંબંધમાં નહોતું બતાવતું. તેને એકરાર કરતાં શરમ આવી હોત પણ

કારમી યાતના પછીની ઘડીઓમાં તેને પ્રબળ ઝંખના થતી કે કોઈ તેની દયા ખાઈને તેને જાણે નાનકડા બાળકને પંપાળતું હોય એમ પંપાળે. તેને મન થતું કે નાનાં બાળકોને જેવી રીતે બચીઓ ભરવામાં આવતી હોય છે અને દિલાસો દેવામાં આવતો હોય છે એવી જ રીતે તેને પણ કોઈ વહાલ કરે, ચૂમીઓ લે, તેને ખાતર આંસુ સારે. તેને ખબર હતી કે પોતે અદાલતનો મહત્ત્વનો સભ્ય છે, પોતાની દાઢીમાં ધોળા વાળ દેખાવા લાગ્યા છે, અને એટલે એ બધું અશક્ય છે. પરંતુ તોયે તેને એવું મન થતું. તેના મનની એવી મંછા ગેરાસિમ જોડેના તેના સંબંધમાં જાણે લગભગ સંતોષાતી, અને એ કારણે તેને ગેરાસિમની હાજરીથી દિલાસો મળતો. ઇવાન ઇલ્યીચને રડવાનું મન થતું, કોઈ તેને ખાતર રડે એવી ઝંખના થતી, પરંતુ એટલામાં શેબેક તેને મળવા આવતો, તેની જેમ જ અદાલતનો સભ્ય શેબેક આવતો, એટલે ઇવાન ઇલ્યીચ રડવાને બદલે કે દિલાસો ખોળવાને બદલે ચહેરા ઉપર ગંભીર ગહન ભાવ આણી દેતો, અને નરી નિષ્ક્રિયતાને કારણે જ અપીલ કોર્ટના ફેંસલાઓના મહત્ત્વ અંગે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરીને તેનું જોરદાર સમર્થન કરવા લાગતો.

ઇવાન ઇલ્યીચની પોતાની ભીતરમાં પડેલા અને તેની આસપાસ ચોમેર ફેલાયેલા એ જૂઠાણાએ તેના આખરી દિવસોની અંદર જેટલું ઝેર રેડી દીધું હતું એટલું બીજી કોઈ બાબતે નહોતું રેડયું.

સવાર પડ્યું. સવાર પડવાની એકમાત્ર નિશાની એ હતી કે ગેરાસિમ બહાર ગયો અને બીજો નોકર પ્યોતર અંદર આવ્યો. તેણે મીણબત્તીઓ ઓલવી નાખી, એક બારીએથી પડદો ખસેડી દીધો, અને ચુપચાપ ખંડની સાફસૂફી શરૂ કરી દીધી. સવાર હોય કે રાત, શુક્રવાર હોય કે રવિવાર, એથી કશો ફેર નહોતો પડતો, હાલત એવી ને એવી જ રહેતી, એક પળ પણ હળવી ન પડતી એ જ ડંખીલી કારમી પીડા ચાલુ રહેતી, મનમાં એ જ સભાનતા કાયમ રહેતી કે જિંદગી અવિરત વેગે જઈ રહી છે પરંતુ હજી પૂરી ગઈ નથી, અને ઘૃણાજનક મૃત્યુ, એકમાત્ર વાસ્તવિકતા, નિર્દયતાથી તેની નજીક સરકી રહ્યું છે. અને વળી—જૂઠાણું. દિવસો, અઠવાડિયાં, કે કલાકોના ખ્યાલો કેવી રીતે આવી શકે?

"ચા પીશો, હજૂર?"

"આને રસમની ફિકર છે, પરિવારમાં સવારે ચા પીવાનો રિવાજ છે," ઈવાન ઈલ્યીચને થયું.

"ના." તેણે કહ્યું.

"થોડી વાર સોફા પર જવાનું મન છે, હજૂર?"

"આને ખંડ સાફસૂફ કરવો છે અને હું આડો આવું છું. હું ખંડમાં ગંદકી ફેલાવું છું અને ગેરવ્યવસ્થા પેદા કરું છું," ઈવાન ઈલ્યીચને થયું.

"ના. મારી ફિકર રહેવા દે," તેણે કહ્યું.

નોકર થોડીક વાર કામ કરતો રહ્યો. ઈવાન ઈલ્યીચે હાથ લાંબો કર્યો. પ્યોતર જાણે કાળજીનો ભાવ દાખવતો નજીક આવ્યો.

"શું જોઈએ, હજૂર?"

"ઘડિયાળ."

ઇવાન ઇલ્યીચની પહોંચમાં પડેલું ઘડિયાળ લઈને પ્યોતરે તેના હાથમાં આપ્યું.

"સાડા આઠ. સૌ ઊઠી ગયાં?"

"ના, હજૂર. વસીલી ઇવાનોવિચ" (પુત્ર) "નિશાળે ગયા છે અને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ફરમાન આપી રાખ્યું છે કે આપ કહો તો તેમને બોલાવવાં. બોલાવી લાવું, હજૂર?"

"જરૂર નથી." "થોડીક ચા પીઉં તો ઠીક," તેને થયું. "ચા લઈ આવ."

પ્યોતર બારણા તરફ જવા લાગ્યો. ઈવાન ઇલ્યીચને એકલા પડી જવાની દહેશત લાગી. "આને રોકી રાખવા શું કરું? હા, દવા."

"પ્યોતર, મારી દવા આપ." "કેમ નહિ? કદાચ રાહત મળે પણ ખરી." તેણે ચમચો ભરીને દવા પીધી. "ના, મુદ્દલ રાહત નથી મળતી. બેકાર. પોતાના જ મન જોડે છળકપટ," મોંમાં જાણીતો, મીઠો, બેહૂદો સ્વાદ લાગતાં જ તેણે ફેંસલો કરી નાખ્યો. "મને હવે એમાં જરાય વિશ્વાસ નથી રહ્યો. પણ કેમ, ઓહ, આવી પીડા મારે કેમ ભોગવવી પડે છે? એક પળ પણ થંભતી નથી!" તેણે ઊંહકારો કર્યો. પ્યોતર પાછો ફરીને નજીક આવ્યો.

"ના, જા. ચા લઈ આવ."

પ્યોતર બહાર ગયો. ઈવાન ઇલ્યીચે એકલો પડી જતાં ઊંહકારો કર્યો, પરંતુ પીડા આકરી હોવા છતાં ઊંહકારો પીડાનો નહોતો, મનની વ્યથાનો હતો. "એનું એ જ ચાલતું રહે

છે, એના એ જ અંતહીન દિવસો અને રાત્રીઓ. હવે ઝટ આવે તો સારું! હવે શું ઝટ આવે તો સારું? મૃત્યુ, અંધકાર. ના, ના! મોત કરતાં તો બીજું કંઈ પણ બહેતર!"

પ્યોતર નાસ્તો લઈને પાછો આવ્યો ત્યારે ઈવાન ઈલ્યીચ જાણે ગૂંચવણમાં પડી ગયો હોય એમ થોડીક વાર તેને તાકતો જ રહ્યો, તેને સમજાયું જ નહિ કે આ માણસ કોણ છે અને શું કરવા આવ્યો છે. પ્યોતર એવી નજરથી અકળાઈ ગયો, અને તેની અકળામણ ધ્યાનમાં આવી ત્યારે જ ઈવાન ઈલ્યીચનું ભાન ઠેકાણે આવ્યું.

"અરે, હા," તે બોલ્યો, "ચા. સરસ. અહીંયાં મૂકી દે. મને હાથમો ધોવડાવ અને સાફ શર્ટ આપ."

ઈવાન ઈલ્યીચે હાંથમોં ધોવાનું શરૂ કર્યું. વચમાં વચમાં થોડી થોડી વાર આરામ કરતાં કરતાં તેણે હાથ ને મોં ધોયાં, દાંત ઘસીને સાફ કર્યા, વાળ ઓળ્યા, અને પછી આયનામાં જોયું. પોતાની સૂરત જોઈને તેને ત્રાસ ઊપજ્યો, કપાળ ઉપર વળગેલા ઢીલા વાળ જોઈને તે વધારે ત્રાસ પામી ગયો. તેને ખબર હતી કે શર્ટ બદલતી વેળા આયનામાં નજર નાખવાથી તો પોતે બેહદ ત્રાસનો ભોગ બની જશે, એટલે તેણે એ તરફ જોયું જ નહિ. આખરે બધું પતી ગયું. તે ડ્રેસિંગ ગાઉન પહેરીને આરામખુરશીમાં બેસી ગયો અને પગ ઉપર ધાબળો મૂકીને ચા પીવા લાગ્યો. તેને પળભર તાજગી લાગેલી, પરંતુ ચાનો ઘૂંટડો ભરતાં જ તે વળી પાછો પીડા અને મોંના ખરાબ સ્વાદ અંગે સભાન થઈ ગયો. તેણે પરાણે ચા ગળા હેઠી ઉતારી અને પછી પગ લાંબા કરીને તે આરામખુરશીમાં આડો પડ્યો. એ રીતે સૂતાં સૂતાં તેણે પ્યોતરને જવાનું કહ્યું.

ફરી ફરીને એનું એ જ. એક મિનિટ આશાના કિરણનાં ઝગમગાટ અને બીજી મિનિટે હતાશાની ઊંડી ગર્તા, અને બધો વખત પીડા, પીડા, યાતના, ચાલુ ને ચાલુ. તે એકલો પડી જતો ત્યારે યાતના અસહ્ય બની જતી, તેને કોઈને બોલાવવાનું મન થતું, પરંતુ તેને અગાઉથી જ ખબર હતી કે એથી તો હાલત બદતર બની જવાની. "ફરી મોર્ફિયા આપે તો સારું, આ બધું ભૂલી જવાય. ડૉક્ટરને કહેવું પડશે કે કશોક ઉપાય કરે. આ તો અશક્ય છે, અશક્ય છે."

એક કલાક અને પછી બીજો કલાક એવી રીતે વીતી ગયો. પ્રવેશખંડમાં ઘંટડી વાગી. કદાચ ડૉક્ટર હશે. હા, ડૉક્ટર જ છે—તાજગીભર્યો, જાડો, સ્ફૂર્તિલો, આનંદી, ચહેરા ઉપર એમ કહેતા ભાવ કે "અરે ભાઈ, કશીક વાતની દહેશત ખાઈ ગયા હો એમ લાગે છે, પણ હમણાં પલક વારમાં બધું ઠીક કરી દઈએ." ડૉક્ટરને ખબર હતી કે એવા ભાવ અહીંયાં અનુચિત છે, પરંતુ સવારે દરદીઓની મુલાકાત લેવા નીકળતી વેળા તેણે પહેરેલો ફ્રૉકકોટ બદલાવી નાખવાનું જેવી રીતે શક્ય નહોતું, એવી જ રીતે તેણે એક વાર ધારણ કરી લીધેલા એવા ભાવ બદલાવી નાખવાનું તેને માટે શક્ય જ નહોતું.

ડૉક્ટર ગરમાવો મેળવવા બેઉ હાથના પંજા ભેગા કરીને જોરથી ઘસવા લાગ્યો.

"સાવ ઠરી જ ગયો. બહાર સખત ટાઢ છે. એક મિનિટ, હમણાં ગરમાવો આવી જશે," તેના અવાજમાં જાણે એવો ઇશારો હતો કે તેને ગરમાવો આવી જાય ત્યાં સુધી ફક્ત એક જ મિનિટ વાટ જોવી જરૂરી છે, પછી તે બધું ઠીક કરી દેવાનો.

"વારુ, તબિયત કેમ લાગે છે?"

ઈવાન ઇલ્યીચને ખાતરી હતી કે ડૉકટરનો ઇરાદો "કામકાજ કેમ છે?" એમ કહેવાનો હતો, પરંતુ એવી વાત અનુચિત લાગતાં તેણે ફેરવી તોળ્યું છે અને પૂછે છે કે રાતમાં કેવી હાલત હતી.

ઈવાન ઇલ્યીચે ડૉકટરની ઉપર જાણે એમ કહેતી નજર નાખી કે "તમને જૂઠું બોલતાં કદી શરમ નહિ આવે?" પરંતુ ડૉકટર સમજવા માગતો જ નહોતો.

"કાયમ જેવી જ ભયંકર," ઈવાન ઇલ્યીચે કહ્યું. "પીડા ક્યારેય થંભતી જ નથી અને ઘટતીયે નથી. એનો કંઈક ઉપાય કરો તો સારું."

"અરે, તમે બધા દરદીઓ એકસરખા જ. ઠીક, ગરમાવો આવી ગયો લાગે છે. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના બહુ ચોકસાઈ રાખે છે પણ એમનેય હવે મારા ટેમ્પરેચરમાં કશી ખામી નહિ વરતાય. વારુ, કેમ છે?" કહેતાં ડૉકટરે ઈવાન ઇલ્યીચની જોડે હાથ મિલાવ્યા.

ડૉકટરે ટોળટીખળ સાવ ખંખેરી નાખીને ચહેરો ગંભીર બનાવી દીધો અને દરદીને તપાસવાનું શરૂ કર્યું. તેણે નાડી તપાસી જોઈ, તાવ માપી જોયો, છાતીએ ઠપકારા કર્યા, દિલના ધબકારા સાંભળી જોયા.

ઈવાન ઇલ્યીચ એકદમ ચોક્કસ અને જરાય શંકા વગર જાણતો હતો કે આ બધો નકામો ઢોંગ છે, ખાલી છળ છે, પરંતુ તોયે જ્યારે ડૉકટર તેની સામે ગોઠણભેર બેસીને તેની ઉપર નમ્યો, ઘડીક કાન નીચો અને ઘડીક ઊંચો રાખીને કશુંક સાંભળવા લાગ્યો, અને ગંભીરમાં ગંભીર અદા ધારણ કરીને જાતજાતના અમળાટ તથા મરડાટ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ઈવાન ઇલ્યીચ ડૉકટરની મોહનીનો ભોગ બની ગયો. અદાલતમાં

વકીલો ભાષણ કરે ત્યારે ઇવાન ઇલ્યીચને પાકી ખબર હોય કે વકીલો જૂઠું બોલી રહ્યા છે, અને ખુદ વકીલો જાણતા હોય કે પોતે જૂઠું બોલી રહ્યા છે, પણ તે છતાં ઇવાન ઇલ્યીચ જેવી રીતે એ ભાષણોની મોહનીનો ભોગ બની જતો એવું જ ડૉક્ટરની બાબતમાં પણ બન્યું.

ડૉક્ટર હજી ગોઠણભેર બેસીને ઇવાન ઇલ્યીચની છાતીએ ટપકારા મારી રહ્યો હતો એટલામાં બારણેથી રેશમનો સરસર અવાજ સંભળાયો અને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના શબ્દો કાને પડયા. તે ડૉક્ટરના આવવાની ખબર પોતાને ન પહોંચાડવા બદલ પ્યોતરને ધમકાવી રહી હતી.

તેણે અંદર આવીને પતિને ચૂમી લીધી અને તરત જ ખુલાસો શરૂ કરી દીધો કે પોતે તો ક્યારની ઊઠી ગયેલી પણ ડૉક્ટર આવ્યા ત્યારે માત્ર કશીક ગેરસમજણને કારણે જ બીમાર માણસના ખંડમાં હાજર નહોતી.

ઇવાન ઇલ્યીચે તેની સામે નજર નાખીને તેને પગથી માથા સુધી ધારી ધારીને નીરખી. તેનો ગોરો વાન, તેનાં ભરાવદાર અંગ, તેનાં સ્વચ્છ કાંડાં ને ગરદન, તેના ચળકતા કેશ, અને તેની ઝગારા મારતી ચેતનસભર આંખો જોઈને ઇવાન ઇલ્યીચને રીસ ચડી. તેની હસ્તીના અણુએ અણુમાં પત્ની પ્રત્યેનો ધિક્કાર છલકાતો હતો. પત્નીના પ્રત્યેક સ્પર્શથી ધિક્કારમાં જાણે ભરતી આવી જતી.

ઇવાન ઇલ્યીચ અને તેની બીમારી પ્રત્યે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાના વલણમાં કશો ફેર નહોતો પડયો. ડૉક્ટરે પોતાના દરદીઓ પ્રત્યે અપનાવેલું વલણ તે જેવી રીતે બદલી નહોતો શકતો એવી જ રીતે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ પતિ પ્રત્યે અપનાવેલું વલણ તે બદલી નહોતી શકતી. એ

વલણ આવું હતું: ઈવાન ઈલ્યીચ ન કરવાનું બધું કરે છે એટલે તેની હાલત માટે તે પોતે જ જવાબદાર છે અને તેને પ્યારથી સમજાવવા સિવાય બીજું કશું થઈ શકે એમ જ નથી.

"મુદ્દલ સાંભળતા જ નથી! દવા નિયમિત લેતા નથી. અને સૌથી ખરાબ વાત તો એ છે કે એમને ચોક્કસ નુકસાન થાય જ એવી રીતે પગ ઊંચા રાખીને સૂવાની હઠ પકડી રાખે છે."

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ડૉક્ટરને વાત કરી કે ઈવાન ઈલ્યીચ ગેરાસિમને બોલાવીને કેવી રીતે પગ ઊંચા રખાવે છે.

ડૉક્ટરે જાણે મોટું મન રાખીને સદ્ભાવથી હસતાં કહ્યું: "શું થાય? દરદીઓ હંમેશાં કોઈ ને કોઈ બેઢંગી જીદ પકડતા જ હોય છે. આપણે માફ કરી દેવું."

ડૉક્ટરની તપાસ પૂરી થઈ એટલે તેણે ઘડિયાળ ઉપર નજર નાખી, અને પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ઈવાન ઈલ્યીચને જણાવ્યું કે તમને ગમે યા ન ગમે પણ પ્રખ્યાત ડૉક્ટર આજે આવવાના છે, એ અને મિખાઈલ દાનીલોવિચ (સાધારણ ડૉક્ટરનું નામ) ભેગા મળીને તમને તપાસશે અને ઈલાજ અંગે આપસમાં સલાહમસલત કરશે.

"મહેરબાની કરીને વાંધા ન ઉઠાવશો, આ તો હું મારે ખાતર જ કરું છું," તેણે વ્યંગમાં કહીને પતિને જણાવી દીધું કે કરે છે તો પતિને ખાતર જ, પણ તેનો વાંધો ઉઠાવવાનો હક છીનવી લેવા આવી વાત કરે છે. ઈવાન ઈલ્યીચે ભવાં સંકોડયાં પણ કંઈ કહ્યું નહિ. તેને ખબર હતી કે પોતે જૂઠાણાંની જાળમાં સપડાઈ ગયો છે અને ખોટાથી ખરાને અલગ તારવવાનું અશક્ય છે. તેને ખાતર પત્ની જે કંઈ કરતી એ બધું તદ્દન પોતાને ખાતર જ કરતી, અને તે

વાસ્તવમાં જે કંઈ પોતાને ખાતર કરતી તેને વિશે પોતાને ખાતર જ કરું છું એમ કહેતી, પરંતુ તેની રજૂઆત મુદ્દલ માન્યામાં જ ન આવે એવી રીતે કરતી, જેથી ઈવાન ઈલ્યીચ સાવ ઊલટો અર્થ તારવે.

સાડા અગિયાર વાગ્યે નામાંકિત ડૉક્ટર ખરેખર આવી પહોંચ્યો. વળી પાછા છાતીએ ઠપકારા અને ઈવાન ઈલ્યીચની હાજરીમાં તેમ જ બાજુના ખંડમાં મૂત્રપિંડો તથા મોટા આંતરડા અંગેની ભારેખમ વાતો, અને સવાલો તથા જવાબો બોલવામાં એવા ગંભીર ભાવ કે જાણે ઈવાન ઈલ્યીચની સમક્ષ હકીકતમાં ઉપસ્થિત જીવનમરણના એકમાત્ર સવાલને બદલે ગેરવર્તન કરતા મૂત્રપિંડો તથા મોટા આંતરડાનો સવાલ ઊભો થયો હોય, અને મિખાઈલ દાનીલોવિચ તથા નામાંકિત ડૉક્ટર એ અવયવોને પાધરા કરી દેવાની બાબત હાથમાં લેતા હોય.

નામાંકિત ડૉક્ટરે વિદાય લીધી ત્યારે તેની નજરમાં ગંભીરતા હતી પણ નાઉમેદી નહોતી. ઈવાન ઈલ્યીચે બીક અને આશાથી ચળકતી આંખો ઊંચી કરીને અચકાતાં અચકાતાં તબિયત સુધરવાની શક્યતા અંગે પૂછ્યું ત્યારે ડૉક્ટરે જવાબ આપ્યો કે ચોક્કસ તો કંઈ ન કહેવાય પરંતુ શક્યતા જરૂર લાગે છે. ડૉક્ટરને જતો જોઈ રહેતી ઈવાન ઈલ્યીચની આંખોમાં આશાનો ઝળકાટ એટલો હૃદયસ્પર્શી હતો કે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના નામાંકિત ડૉક્ટરને ફી આપવા ખંડની બહાર જતી વેળા રડી પડી.

ડૉક્ટરના પ્રોત્સાહનના પરિણામે તેના દિલમાં આવેલી આશાની ભરતી ઝાઝી વાર ટકી નહિ. વળી પાછો એ જ ખંડ, એ જ ચિત્રો, એ જ પડદા, એ જ શોભનકાગળ,

એ જ નાનીમોટી વસ્તુઓ, અને એ જ પીડા તથા યાતના સહેતી કાયા. ઈવાન ઈલ્યીચ ઊંહકારા કરવા લાગ્યો. તેને ઇંજેકશન આપવામાં આવ્યું એટલે તે વિસ્મૃતિની દુનિયામાં સરી પડયો.

તે જાગ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. તેને માટે ખાવાનું લાવવામાં આવ્યું. તેણે પરાણે પરાણે થોડોક સૂપ પીધો. વળી પાછું બધું એનું એ જ, વળી પાછું રાતનું આગમન.

ભોજન પછી સાત વાગ્યે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના સંધ્યાનો પોશાક પહેરીને ખંડમાં આવી. તેના ભર્યા ભર્યા સ્તનપ્રદેશ ઉપર લેસનું આવરણ હતું અને તેના વદન ઉપર પાઉડરની આછી નિશાનીઓ વરતાતી હતી. તેણે સવારે જ ઈવાન ઈલ્યીચને યાદ અપાવી હતી કે સાંજે સૌ થિયેટરમાં જવાનાં છે. શહેરમાં સારાહ બેર્નહાદ્ર્તના કાર્યક્રમો ચાલતા હતા, અને ઈવાન ઈલ્યીચના જ આગ્રહને વશ થઈને થિયેટરમાં એક બોક્સ રિઝર્વ કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે તો એ બધું ભૂલી ગયો હતો, એટલે પત્નીના સાજશણગાર જોઈને તેને માઠું લાગ્યું. પરંતુ પછી તેને યાદ આવ્યું કે બાળકોની કેળવણીમાં રસલક્ષી મનોરંજનના મહત્ત્વને લક્ષમાં લઈને તેણે પોતે જ બોક્સ રિઝર્વ કરાવવાનો આગ્રહ રાખેલો, એટલે તેણે પાતાની લાગણીઓને છુપાવી રાખી.

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના ખુશ દેખાતી હતી પણ ખુશીમાં જાણે અપરાધનો ભાવ ભળેલો હતો. તે બેસી ગઈ અને તબિયત વિશે પૂછવા લાગી. ઈવાન ઈલ્યીચ સમજતો હતો કે આ બધું ખરેખર કશું જાણવા સારુ નહિ પણ કેવળ પૂછવા ખાતર જ પૂછવામાં આવે છે, કારણ કે જાણવાનું તો કશું હતું જ નહિ. પછી પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ ખરેખર જરૂરી

વાત કરી કે બોક્સ રિઝર્વ ન થઈ ગયું હોત તો હું જવાનો ખ્યાલ પણ મનમાં ન લાવત, પણ એલેન તથા પુત્રી તથા પેત્રીશ્ચેવ (પુત્રીનો ભાવિ પતિ તપાસ મેજિસ્ટ્રેટ) જવાનાં છે અને એમને એકલાં તો ન જ જવા દેવાય. મને પોતાને તો ઘેર જ રહીને તમારી જોડે બેસવાનું વધારે ગમે, પણ મારી ગેરહાજરીમાં તમે ડૉક્ટરની હિદાયતોનો બરાબર અમલ કરજો.

"અને ફ્યોદોર પેત્રોવિચ (પુત્રીનો ભાવિ પતિ) તમને મળવા ઇચ્છે છે. અંદર આવે? લીઝા પણ."

"ભલે."

પુત્રી અંદર આવી. સાજશણગારમાં સોહતી તેની તરુણ કાયાનો ઘણો ભાગ ઉઘાડો હતો અને તે જાણે ઉઘાડા અંગનું પ્રદર્શન કરી રહી હતી. તેને જોઈને ઇવાન ઇલ્યીચને તરત જ પોતાની વેદનાભરી કાયાનો ખ્યાલ આવ્યો. પુત્રી સશક્ત અને તંદુરસ્ત હતી. તે ઊંડા પ્રેમમાં હોય, પરંતુ તેના સુખ ઉપર પિતાની બીમારી તથા યાતના તથા મૃત્યુની ઘેરી છાયા પડતી હોવાને કારણે ચિડાયેલી હોય, એમ લાગતું હતું.

ફ્યોદોર પેત્રોવિચ અંદર આવ્યો. તેણે સંધ્યાનો પોશાક પહેર્યો હતો અને વાળને આ લા કેપોલ ફૅશન મુજબ વાંકડિયા બનાવડાવ્યા હતા. તેની માંસલ ગરદન ફરતે અક્કડ સફેદ કોલર હતો, તેની છાતી સફેદ શર્ટ વડે ઢંકાયેલી હતી, તેની મજબૂત પિંડીઓ કાળા પાટલૂનના સાંકડા પાયચાઓમાં સમાયેલી હતી, એક હાથમાં સફેદ હાથમોજું પહેરેલું હતું અને બીજા હાથમાં ઓપેરા હૅટ હતી.

તેની પાછળ પાછળ ઇવાન ઇલ્યીચનો શાળામાં ભણતો પુત્ર કોઈનું ધ્યાન ન પડે એવી રીતે અંદર સરકી આવ્યો.

બિચારા કિશોરે નવો યુનિફૉર્મ પહેર્યો હતો, તેણે બેઉ હાથમાં હાથમોજાં પહેર્યાં હતાં, અને તેની આંખો નીચે ખોફનાક કુંડાળાં હતાં. ઈવાન ઈલ્યીચ એ કુંડાળાંનો અર્થ સમજતો હતો.

તેને પુત્રની બાબતમાં હંમેશાં દિલગીરીની લાગણી રહી હતી. અત્યારે કિશોરની ભયભીત દયાભરી નજરમાં તેને કશુંક ભયાનક લાગ્યું. ઈવાન ઈલ્યીચને થયું કે ગેરાસિમ પછી એકલા વાસ્યાને જ મારી હાલત સમજાય છે અને દયા આવે છે.

સૌ બેસી ગયાં અને ઈવાન ઈલ્યીચને ફરી વાર તબિયત વિશે પૂછવા લાગ્યાં. લીઝાએ માને થિયેટરના દૂરબીન અંગે પૂછ્યું. એથી મા અને દીકરી વચ્ચે જરાક ટપાટપી થઈ ગઈ. દૂરબીન ક્યાંક આડુંઅવળું મૂકી દેવાનો દોષ બેઉએ સામસામો એકબીજાની ઉપર ઢોળ્યો. બહુ જ ક્લેશકર.

ફ્યોદોર પેત્રોવિચે ઈવાન ઈલ્યીચને પૂછ્યું કે તમે સારાહ બેર્નાહાર્દ્તને ક્યારેય જોઈ છે કે નહિ. ઈવાન ઈલ્યીચને પહેલાં તો સવાલ સમજાયો જ નહિ પરંતુ પછી તેણે જવાબ આપ્યો:

"ના. તમે જોઈ છે?"

"હા. 'આદ્રિયેન લેકુવ્રેર'માં."

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ કહ્યું કે તે અમુક કે તમુકમાં ખૂબ મનોહર લાગે છે. પુત્રીએ વિરોધ કર્યો. પરિણામે સારાહ બેર્નાહાર્દ્તના અભિનયની મોહકતા તથા સ્વાભાવિકતા અંગે ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ, અને એવા વિષય પરત્વે હંમેશાં કહેવામાં આવતું હોય છે એ બધું કહેવામાં આવ્યું.

વાતચીત દરમિયાન ફ્યોદોર પેત્રોવિચની નજર ઈવાન ઈલ્યીચની ઉપર પડતાં તે બોલતો અટકી ગયો. બીજા સૌ પણ ઈવાન ઈલ્યીચની ઉપર નજર નાખીને ચુપ થઈ ગયાં.

ઇવાન ઇલ્યીચની ચળકતી આંખો સીધી તકાયેલી હતી. તેની નાખુશી અછતી નહોતી રહેતી. કશુંક કરવું જરૂરી હતું પરંતુ કશું જ થઈ શકે એમ નહોતું. ચુપકીનો ભંગ જરૂરી હતો પણ એમ કરવાની હિંમત કોઈમાં નહોતી. સૌનાં મનમાં બીક હતી કે શિષ્ટતાને ખાતર ટકાવી રાખવામાં આવતું જૂઠાણું કશીક વાતથી ઉઘાડું પડી જશે અને બધી બાબતો એકાએક ખરા રૂપમાં જાહેર થઈ જશે. સૌપ્રથમ લીઝાએ હિંમત કરી. તેણે ચુપકીનો ભંગ કર્યો. તેણે સૌની લાગણીને છુપાવી રાખવાને ઇરાદે એમ કર્યું, પરંતુ તેને બદલે તેનાથી એ લાગણીને જ વાચા અપાઈ ગઈ.

"ઠીક ત્યારે, જવું હોય તો હવે નીકળવું જોઈએ," તેણે ઘડિયાળ ઉપર નજર નાખતાં કહ્યું. એ ઘડિયાળ તેને પિતાએ જ ભેટ આપેલી. તેણે બોલતાં બોલતાં પોતાના યુવાન પ્રિયતમની સામે જોઈને, માત્ર તેઓ બન્ને જ સમજી શકે એવી કશીક બાબત અંગે, મર્મભર્યું પણ ભાગ્યે જ કળી શકાય એવું સ્મિત કર્યું. પછી તે રેશમનો સરસર અવાજ કરતી ઊભી થઈ ગઈ.

સૌ ઊભાં થઈ ગયાં અને વિદાય લઈને ચાલ્યાં ગયાં.

ઇવાન ઇલ્યીચને લાગ્યું કે સૌ ગયાં એથી પોતાને રાહત મળી છે—કંઈ નહિ તો જૂઠાણું ગયું—એ પણ તેમની ભેગું જ ગયું.

પરંતુ પીડા રહી ગઈ. એ જ પુરાણી પીડા, બધું જ વધારે મુશ્કેલ બનાવતી અને કશું જ આસાન ન બનાવતી એ જ પુરાણી બીક. હાલત બદતર બનતી ગઈ.

વળી પાછો સમય ઘસડાતો વીતવા લાગ્યો—એક એક મિનિટ અને એક એક કલાક કરીને, એકસરખી અને અંતહીન

રીતે, પરંતુ તોયે તેના મનમાં નિશ્ચિત અંતના આતંકને સતત ઘેરો બનાવતો.

"હા, ગેરાસિમને મોકલ," તેણે પ્યોતરના સવાલના જવાબમાં કહ્યું.

૯

તેની પત્ની પાછી આવી ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું. તે હળવે પગલે ખંડમાં દાખલ થઈ પણ તેનો પગરવ ઇવાન ઇલ્યીચે સાંભળ્યો. પત્નીની ઇચ્છા ગેરાસિમને મોકલી દઈને પોતે જ પતિની જોડે બેસવાની હતી, પરંતુ ઇવાન ઇલ્યીચે આંખો ઉઘાડીને કહ્યું:

"ના, ચાલી જા."

"પીડા બહુ વધારે છે?"

"હવે બધું એકસરખું જ છે."

"અફીણની દવા પી લો."

તેણે વાત માની લીધી અને દવા પી લીધી. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના ચાલી ગઈ.

રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધી તે અરધા ભાનમાં યાતના સહેતો પડયો રહ્યો. તેને લાગ્યું કે તેની ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે, તેને સાંકડા કાળા કોથળામાં ધકેલી દેવાની કોશિશ થઈ રહી છે, લોકો તેને ઊંડો ને ઊંડો ધકેલી રહ્યા છે પણ છેક નીચે સુધી ધકેલી શકતા નથી. એવી ખોફનાક હાલતમાં તે પીડાઈ રહ્યો હતો. તેને બીક લાગતી હતી પણ ભેગું કોથળામાં સમાઈ જવાનું મન પણ થતું હતું, એટલે તે એકીસાથે સામનો પણ કરતો હતો અને અંદર ઘૂસવાની

મહેનત પણ કરતો હતો. એકાએક તે છૂટો થઈ જઈને પડી ગયો. એથી તે જાગી ગયો. ગેરાસિમ હજી પલંગને છેડે ધીરજથી બેઠો બેઠો ચુપચાપ ઝોલાં ખાઈ રહ્યો હતો. ઈવાન ઇલ્યીચ મોજા પહેરેલા દૂબળા પગ જુવાનને ખભે ટેકવીને પડયો હતો. મીણબતી હજી બળી રહી હતી, અને તેની પીડા હજી ચાલુ જ હતી.

"ગેરાસિમ, જઈને સૂઈ જા હવે," તેણે હોઠ ફફડાવ્યા.

"કંઈ વાંધો નહિ, હજી બેઠો છું થોડી વાર."

"ના, જા."

તેણે પગ નીચે કર્યા, અને પડખું ફરીને હાથ ગાલ નીચે ઓઢવનાં પોતાની દયા ખાવાનું શરૂ કર્યું. ગેરાસિમ ઊઠીને બીજા ખંડમાં ગયો ત્યાં સુધી તેણે મન ઉપર કાબૂ રાખ્યો, પણ પછી બધો અંકુશ મેલી દઈને બાળકની જેમ રડવાનું શરૂ કર્યું. તે રડતો હતો પોતાની લાચારીને કારણે, ભયાનક એકલતાને કારણે, ઇન્સાનો તેમ જ ઈશ્વરની નિર્દયતાને કારણે, અને ઈશ્વરની ગેરહાજરીને કારણે.

"તેં આમ શા માટે કર્યું? તેં મને જગતમાં પેદા શા માટે કર્યો? મેં શું કરી નાખેલું કે તું મને આવા અત્યાચારનો ભોગ બનાવે છે?"

તેને ઉત્તરની અપેક્ષા નહોતી, તે રડતો હતો કારણ કે ઉત્તર મળતો નહોતો અને મળી શકે એમ નહોતો. પીડા વળી શરૂ થઈ ગઈ, પણ તે જરાય હલ્યો નહિ અને તેણે કોઈને બોલાવ્યું પણ નહિ. "ભલે, હજી સતાવ, વધુ સતાવ! પણ શા માટે? મેં તને શું કરી નાખ્યું છે?"

પછી તે શાંત થઈ ગયો. તેણે રડવાનું તો બંધ કરી દીધું પણ ભેગું શ્વાસ લેવાનુંયે બંધ કરી દીધું, અને ધ્યાન કેંદ્રિત

કર્યું. તે જાણે બોલાતો અવાજ નહિ પણ તેના આત્માનો અવાજ સાંભળી રહ્યો હતો, તેની ભીતરમાં વહેતા વિચારપ્રવાહને સાંભળી રહ્યો હતો.

"તારી શી મુરાદ છે?" શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ શકે એટલા પૂરતો સ્પષ્ટ પહેલો ખ્યાલ એવો હતો. "તારી શી મુરાદ છે? તારી શી મુરાદ છે?" તેણે શબ્દો દોહરાવ્યા. "પીડા નથી જોઈતી, જીવતા રહેવું છે," તેણે જવાબ આપ્યો.

તેણે ફરી ધ્યાન કેંદ્રિત કર્યું, એવા નિર્ધારપૂર્વક કેંદ્રિત કર્યું કે તેની પીડા પણ તેમાં ભંગ ન પાડી શકી.

"જીવતા રહેવું છે? કેવી રીતે?" તેના અંતરના અવાજે પૂછ્યું.

"અગાઉની જેમ જ જીવતા રહેવું છે. મઝાની ખુશાલ જિંદગી જીવવી છે."

"તારી જિંદગી અગાઉ બહુ મઝાની ને બહુ ખુશાલ હતી ખરી?" અવાજે વળી સવાલ કર્યો. તેણે પોતાની જિંદગીની ઉત્તમ ઘડીઓ યાદ કરવાની કોશિશ કરી. પરંતુ વિચિત્ર લાગે એવી વાત છે કે તેની જિંદગીની તમામ ઉત્તમ ઘડીઓ તેણે માનેલી એવી હવે નહોતી લાગતી—સિવાય છેક બાળપણની તદ્દન આરંભની યાદો. તેના બાળપણમાં કશુંક ખરેખર ખુશાલ, જીવવાને લાયક, તેણે માણ્યું હતું. તેને જિંદગીમાં ફરી આણી શકાય તો કેવું સારું! પરંતુ એ ખુશાલી માણનારો ઈન્સાન હવે હયાત નહોતો. એ બધી યાદો તેને જાણે કોઈ બીજા માણસની હોય એવી લાગી.

તેની યાદો જોડે સંકળાયેલો માણસ વર્તમાન ઈવાન ઈલ્યીચનું રૂપ ધારણ કરી લે કે તરત જ એક જમાનામાં આનંદમય

લાગેલું બધું તેના એકાગ્ર ધ્યાનમાં ઓગળી જતું અને કશુંક સાવ નકામું તથા ધૃણાજનક પણ બની જતું.

તે પોતાના બાળપણથી જેમ જેમ દૂર સરકતો ગયો અને વર્તમાનની નજીક પહોંચતો ગયો તેમ તેમ તેની ખુશી તેને વધારે ને વધારે નકામી તથા શંકાસ્પદ લાગતી ગઈ. તેની શરૂઆત ધારાશાસ્ત્રના વિદ્યાલયથી થઈ. તેણે ત્યાં ખરેખરા સરસ અનુભવો માણ્યા હતા, મોજ તથા મિત્રતા તથા આશાના અનુભવો માણ્યા હતા. પરંતુ તે જેમ જેમ ઉપલાં ધોરણોમાં પહોંચતો ગયો તેમ તેમ એવા મઝાના અનુભવો વધારે ને વધારે વિરલ બનતા ગયા હતા. આગળ જતાં ગવર્નરના મંત્રી તરીકેની નોકરીનાં આરંભનાં વરસોમાં તેણે ફરી વાર થોડાક સરસ અનુભવો માણ્યા હતા. તેમાંથી મોટા ભાગના તેના પ્રેમ જોડે સંકળાયેલા હતા. પછી તેની જિંદગી અટપટી બની ગઈ હતી અને સુખકર અનુભવો ઘટતા ગયા હતા. ત્યાર પછીની જિંદગીમાં તો સુખકર બાબતો એથીયે ઓછી થઈ ગઈ હતી અને જિંદગી જેમ જેમ આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ લગાતાર ઘટતી જ રહી હતી.

તેનું લગન, સાવ આકસ્મિક લગ્ન, પછી ભ્રમના ભુક્કા, તેની પત્નીના શ્વાસની ગંધ, વિષયાસકિત, અને દંભ! વળી તેનો ચેતનહીન વ્યવસાય અને પૈસાની ફિકર — વરસ પછી વરસ, એક, બે, દસ, વીશ વરસ, કશા જ પરિવર્તન વગર. અને એ બધું જેમ જેમ લંબાતું ગયું તેમ તેમ વધારે ચેતનહીન બનતું ગયું. "હું ટેકરી પરથી એકધારો નીચે ગબડી રહ્યો હતો પણ માનતો હતો કે ઉપર ચડી રહ્યો છું. હા, એમ જ હતું. સમાજની નજરે હું ઉપર ચડી રહ્યો

હતો, પરંતુ જિંદગી એટલા પ્રમાણમાં મારાથી આઘી ખસી રહી હતી. અને હવે હું મરવા પડયો છું.

શું બની રહ્યું છે? શા માટે? માન્યામાં નથી આવતું. માન્યામાં નથી આવતું કે મારી જિંદગી આટલી ઘૃણાજનક અને નિરર્થક રહી હોય. પરંતુ મારી જિંદગી આટલી ઘૃણાજનક અને નિરર્થક રહી હોય તોયે મારે મરવું કેમ પડે? અને આવી યાતના ભોગવીને કેમ? ક્યાંક કશુંક ખોટું હોવું જ જોઈએ.

"કદાચ હું જેવી રીતે જીવવું જોઈએ એવી રીતે નહિ જીવ્યો હોઉં?" તેના મનમાં ખ્યાલ આવ્યો. "પરંતુ હું જિંદગી જેવી રીતે જીવવી જોઈએ એવી રીતે ન જીવ્યો હોઉં એમ બની શકે જ નહિ કારણ કે હું તો બધું જેવી રીતે કરવું જોઈએ એવી રીતે જ કરતો," તે મનમાં બોલ્યો, અને જીવન તથા મૃત્યુના કોયડાના એ એકમાત્ર ઉકેલને તેણે તદ્દન અશક્ય ગણીને તરત જ નકારી કાઢયો.

તો હવે તારી શી મુરાદ છે? જીવવાની? કેવી રીતે જીવવાની?

"જાણે કેમ હું અદાલતમાં હોઉં અને ચોબદાર એલાન કરી રહ્યો હોય કે 'ન્યાયાધીશ પધારે છે!' ન્યાયાધીશ પધારે છે! ન્યાયાધીશ પધારે છે!" તે મનમાં બોલ્યો. "ન્યાયાધીશ આવી ગયા! પણ મેં કશો અપરાધ નથી કર્યો!" તે ખિજાઈને બોલી ઊઠયો. "મેં શો અપરાધ કર્યો છે?" તેણે રડવાનું બંધ કરી દીધું અને મોં દીવાલ તરફ કરીને તે ફરી ફરીને એકનો એક વિચાર કરવા લાગ્યો: "શા માટે? આ બધો ત્રાસ મારે કેમ સહેવો પડે છે?"

પરંતુ ગમે તેટલા વિચારો કરવા છતાં તેને જવાબ ન મળ્યો. અને જ્યારે જ્યારે તેને ખ્યાલ આવતો (વારંવાર આવતો) કે પોતે કદાચ જેવી રીતે જીવવું જોઈએ એવી રીતે નહિ જીવ્યો હોય ત્યારે તે તરત જ યાદ કરતો કે પોતે કેવી સમુચિત રીતે જિંદગી જીવ્યો હતો, અને પછી એવા ખોફનાક ખ્યાલને તત્કાળ ભગાડી મૂકતો.

૧૦

વધુ બે અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. ઈવાન ઈલ્યીચ હવે સોફા ઉપરથી ઊઠતો જ નહિ. તે સોફા ઉપર સૂતો કારણ કે તેને પલંગમાં સૂવું ગમતું નહિ. મોટે ભાગે દીવાલ તરફ મોં રાખીને પડયો પડયો તે એકલો અટૂલો એ જ અગમ્ય યાતના સહેતો રહેતો: "શું હશે? ખરેખર મોત હોઈ શકે?" અને તેના અંતરનો અવાજ જવાબ આપતો: "હા, ખરેખર છે." "પરંતુ આવી યાતના શા માટે?" અને અંતરનો અવાજ કહેતો: "કશા જ કારણ વગર." વાત એટલે સુધી જ પહોંચતી—એથી વધારે કંઈ જ ન બનતું.

ઇવાન ઈલ્યીચની બીમારીની છેક શરૂઆતથી જ, તે પહેલી વાર ડૉક્ટર પાસે ગયો એ દિવસથી જ, તેની જિંદગી એક પછી એક આવતા બે વિરોધી મનોભાવોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી: એક મનોભાવ હતાશાનો અને ખોફનાક તથા અગમ્ય મૃત્યુના ભણકારાનો હતો, અને બીજો મનોભાવ આશાનો હતો. બીજો મનોભાવ હોય ત્યારે તે પોતાની કાયાની ક્રિયાઓનું ખૂબ રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતો. ક્યારેક તેને થોડા વખત પૂરતાં પોતાની ફરજ બજાવવાનો ઇનકાર કરતાં મૂત્રપિંડો

તથા આંતરડું નજર સામે દેખાવા લાગતાં, અને ક્યારેક ભયાનક તથા અગમ્ય મૃત્યુ સિવાય, જેનાથી કોઈ રીતે છટકી શકાય એમ નહોતું એવા મૃત્યુ સિવાય, બીજું કશું તે જોઈ જ ન શકતો.

એવા બે મનોભાવ તેની બીમારીના છેક આરંભથી જ વારાફરતી આવ્યા કરતા હતા. પરંતુ જેમ જેમ બીમારી વધતી ગઈ તેમ તેમ મૂત્રપિંડો અંગેના તેના તરંગો વધારે ને વધારે કલ્પનાતીત તથા અસંભવિત બનતા ગયા, અને નજીક આવી રહેલા મૃત્યુ અંગેની તેની સભાનતા વધારે ને વધારે વાસ્તવિક બનતી ગઈ.

પોતાની હાલત ત્રણ મહિના અગાઉ કેવી હતી અને હવે કેવી હતી તેનો ખ્યાલ જ, પોતે ટેકરી ઉપરથી કેવો એકધારો નીચે ગબડી રહ્યો હતો તેનો ખ્યાલ જ, આશાની તમામ શક્યતાઓને ખતમ કરી નાખવા માટે પૂરતો હતો.

સોફા ઉપર સૂતાં સૂતાં દીવાલ તરફ મોં રાખીને તેણે ગુજારેલી અવી એકલતાના અંતિમ ગાળા દરમિયાન, વિશાળ વસતિ ધરાવતા શહેરમાં અને પોતાના અનેક મિત્રો તથા સગાંસંબંધીઓની વચ્ચે ગુજારેલી એકલતા દરમિયાન, સમુદ્રને તળિયે કે ધરતીના પેટાળમાં પણ જેટલી પરિપૂર્ણ ન હોઈ શકે એટલી પરિપૂર્ણ એકલતા દરમિયાન, એવી ભયાનક એકલતાના આખરી ગાળા દરમિયાન ઈવાન ઈલ્યીચ કેવળ ભૂતકાળમાં જ જીવી રહ્યો હતો. વીતેલા દિવસોનાં ચિત્રો એક પછી એક તેના માનસપટ ઉપરથી પસાર થતાં રહેતાં. એ ચિત્રો હંમેશાં તદ્દન નજીકના ભૂતકાળમાંથી ઉદ્ભવ પામતાં અને અધિક દૂરવર્તી અતીતમાં, તેના બાળપણમાં, પહોંચી જઈને ત્યાં જાણે થંભી જતાં. તેને સવારે નાસ્તામાં આપવામાં

આવેલો મુરબ્બો યાદ આવે કે તરત જ તેણે બાળપણમાં ખાધેલી ચીકણી સૂકી ફ્રેંચ કાળી દ્રાક્ષ, તેનો અજબ સ્વાદ, અને તેનાં બી ચૂસતી વેળા મોંમાં છૂટતા પાણીની યાદ તાજી થઈ જતી, અને એ યાદની સાથે સાથે એ જમાનાનાં સ્મ સ્મરણોની આખી હારમાળા તેના માનસપટમાં તરવરવા લાગતી —આયાઓ, તેનો ભાઈ, તેનાં રમકડાં, વગેરે. "આ બધા ખ્યાલો ખોટા છે... એથી ભારે વેદના થાય છે," તે મનમાં બબડતો અને વિચારોને પાછા વર્તમાન તરફ વાળી દેતો. સોફામાં ટાંકેલું બટન અને મરોકો ચામડામાં પડી ગયેલો સળ. "મરોકોનું ચામડું મોંઘું હોય છે અને જલદી ઘસાઈ જાય છે. એને અંગે પત્ની જોડે કંકાસ થયેલો. નાનપણમાં એક વાર અમે બાપુનો પોર્ટફોલિયો ફાડી નાખેલો એ મરોકો જુદું હતું અને પરિણામે બોલી ગયેલી તડાફડી પણ નિરાળી હતી. અમને સજા થયેલી અને પછી મા અમારે માટે પેસ્ટ્રી લઈ આવેલી." વળી પાછા તેના ખ્યાલો બાળપણમાં પહોંચી ગયા, અને વળી પાછા એવા ખ્યાલોએ તેના મનમાં વ્યથા ઉત્પન્ન કરી. તેણે મન બીજી બાબતો તરફ વાળીને એવા ખ્યાલોને ભગાડી દેવાની કોશિશ કરી.

એવી યાદોની હારમાળાની સાથે સાથે બીજી યાદો પણ તેના મનમાં ઉભરાવા લાગી—તેની બીમારી કેવી રીતે શરૂ થયેલી અને વધતી ગયેલી તેની યાદો તાજી થઈ. તેને લાગ્યું કે ભૂતકાળ જેટલો વધારે દૂરવર્તી એટલા પ્રમાણમાં જિંદગી અધિક ચેતનમય હતી. અગાઉ જિંદગીમાં વધારે સદ્ભાવ અને અધિક ચેતન હતાં. "જેવી રીતે મારી યાતના ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે એવી જ રીતે મારી જિંદગી ઉત્તરોત્તર બદતર બનતી રહી છે," તેને થયું. માત્ર એક જ ઝળકતું બિંદુ

હતું, અને તે ભૂતકાળમાં જિંદગીના છેક આરંભમાં હતું. ત્યાર બાદ હાલત વધતા જતા વેગે વધારે ને વધારે કાળી બનતી ગઈ. "મને મૃત્યુથી અળગા પાડતા સમચોરસથી ઊલટા પ્રમાણમાં," ઇવાન ઇલ્યીચને વિચાર આવ્યો. વધતા જતા વેગે નીચે ધસતી શિલાનું રૂપક તેના મનમાં ઝબકી ગયું. જિંદગી, અવિરત વધતી જતી યાતના, પોતાના લક્ષ્ય તરફ વધારે ને વધારે વેગે નીચે ધસી રહી છે, અને એ લક્ષ્ય અકથ્ય યાતનાનું છે. "હું નીચે ગબડી રહ્યો છું..." તે ચોંકી ગયો, થરથરી ગયો, તેણે પ્રતિકારનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેને હવે સમજાઈ ગયું હતું કે પ્રતિકાર શક્ય જ નથી. ખ્યાલોના ધસારાથી થાકી ગયેલો પરંતુ સામે તરવરી ઊઠતાં ચિત્રો પરથી નજર ખસેડી લેવાની શકિત હારી ચૂકેલો તે વળી પાછો દીવાલને તાકતો વાટ જોવા લાગ્યો — ખોફનાક પછડાટની, આખરી આઘાતની, વિનાશની વાટ જોવા લાગ્યો. "પ્રતિકાર અશક્ય છે," તે સ્વગત બોલ્યો. "પણ સમજાય તો ખરું કે એમ કેમ છે!" પરંતુ એ પણ અશક્ય જ હતું. "હું જેવી રીતે જીવવું જોઈએ એવી રીતે ન જીવ્યો હોત તો વાતનો કશોક મેળ બેસત, પણ એવો એકરાર અશક્ય છે," તે સ્વગત બોલ્યો, અને પોતાની જિંદગીનાં સમાજમાન્ય ધોરણો, ઔચિત્ય, તથા શિષ્ટતા યાદ કરવા લાગ્યો. "એવો એકરાર મારાથી થાય જ નહિ," તે મનમાં બોલ્યો, અને જાણે કોઈ તેનું સ્મિત જોવાનું હોય તથા એથી ભોળવાઈ જવાનું હોય એમ તેણે પોતાના હોઠ અળગા પાડયા. "કશો જ અર્થ નથી. વ્યથા. મોત. શા માટે?"

એક વધુ અઠવાડિયું એવી જ રીતે વીતી ગયું. તેણે અને તેની પત્નીએ જેની આશા રાખેલી એ ઘટના એ સમય દરમિયાન બની. પેત્રીશ્ચેવે ઔપચારિક રીતે લીઝાના હાથની માગણી કરી. એ પ્રસંગ સાંજના વખતે બનેલો. બીજે દિવસે સવારે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના એ ખબર કેવી રીતે જણાવવી તેના વિચારો કરતી પતિના ખંડમાં ગઈ, પરંતુ રાત દરમિયાન ઇવાન ઇલ્યીચની હાલત બદતર બની ગઈ હતી. પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્ના પહોંચી ત્યારે તે સોફા ઉપર જ સૂનો હતો, પણ રોજથી જુદી રીતે. તે ઊંધો પડયો હતો અને નજર બરાબર સામે ઠેરવીને ઊંહકારા કરી રહ્યો હતો.

પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાએ દવાની વાત શરૂ કરી. ઇવાન ઇલ્યીચે નજર તેની તરફ ફેરવી. એ નજરમાં પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને પોતાની પ્રત્યેનો એવો ઊંડો ધિક્કાર વરતાયો કે તે વાત પૂરી ન કરી શકી.

"ભગવાનને ખાતર મને શાંતિથી મરવા દે," ઇવાન ઇલ્યીચ બોલ્યો.

તે બહાર જવા પાછી વળી પરંતુ એ જ ઘડીએ પુત્રી અંદર આવીને પિતાની તબિયતના ખબર પૂછવા તેની પાસે ગઈ. ઇવાન ઇલ્યીચે જેવી નજર પત્ની ઉપર નાખી હતી એવી જ નજર પુડત્રી ઉપર નાખી, અને પુત્રીએ તબિયત અંગે સવાલ કર્યો ત્યારે શુષ્ક ભાવે જવાબ આપ્યો કે હવે થોડા વખતમાં જ તમે સૌ મારી બલાથી છૂટી જવાનાં છો. મા અને દીકરી ચુપ રહ્યાં, થોડી વાર બેઠાં, અને પછી બહાર ચાલ્યાં ગયાં.

"આપણો શો વાંક છે?" લીઝાએ માને સવાલ કર્યો. "જાણે કેમ બધો દોષ આપણો જ હોય! મને બાપુની હાલત જોઈને દિલગીરી થાય છે, પણ એ આપણી ઉપર આવો જુલમ કેમ કરે છે?"

ડૉક્ટર રોજના વખતે આવ્યો. ઈવાન ઈલ્યીચ ચળકતી નજર તેની ઉપર તાકીને સવાલોના જવાબમાં "હા" કે "ના" કહેતો ગયો. અંતમાં તેણે કહ્યું:

"તમને ખબર છે કે હવે કોઈ રીતે ફાયદો થાય એમ છે જ નહિ, એટલે મને મારા કિસ્મત પર છોડી દો."

"તમારી પીડા તો હળવી કરી શકીએ," ડૉક્ટરે કહ્યું.

"ના, તમારાથી એ પણ નહિ થાય. મારો પીછો છોડી દો."

ડૉક્ટર દીવાનખંડમાં ગયો અને તેણે પ્રાસ્કોવ્યા ફ્યોદોરોવ્નાને જણાવ્યું કે ઈવાન ઈલ્યીચની હાલત બહુ ખરાબ છે, પીડા ભયંકર હશે, અને તેને હળવી કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય અફીણ છે.

ડૉક્ટરે કહ્યું કે શારીરિક પીડા ભયંકર હશે, અને એ વાત ખરી હતી. પરંતુ તેની શારીરિક પીડા કરતાં તેની નૈતિક વેદના વધારે ભયંકર હતી, અને તેની ખરી યાતનાનું મૂળ તેમાં જ હતું.

તેની નૈતિક વેદનાનો ઉદ્ભવ, આખી રાત ગેરાસિમના નીંદરભર્યા સદ્ભાવી પહોળા ચહેરા ઉપર નજર તાકી રાખીને કરેલા એવા વિચારોમાંથી થયો હતો કે "મારી આખી જિંદગી, મારી પુખ્ત ઉંમરની આખી જિંદગી, જેવી હોવી જોઈએ એવી ખરેખર નહિ રહી હોય તો?"

તેના મનમાં ખ્યાલ આવતાં તે ચોંકી ગયો કે પોતે જિંદગી જેવી રીતે જીવવી જોઈએ એવી રીતે ન જીવ્યો હોય, તેણે

અગાઉ તદ્દન અશક્ય માની લીધેલી એ બાબત કદાચ હકીકતમાં બની હોય. ઊંચા દરજ્જાના માણસો જેને સારું ગણતા હતા તેનો સામનો કરવાના માંડ પરખાતા આવેગો જ, પોતે હંમેશાં દબાવી દીધેલા એ માંડ પરખાતા આવેગો જ, કદાચ અસલી ચીજ હોય અને બીજું બધું કદાચ અસલી ચીજથી વેગળું હોય, એવો ખ્યાલ મનમાં આવતાં તે ચકિત થઈ ગયો. તેની સરકારી ફરજો, તેની જિંદગીની રીતભાત, તેનો પરિવાર, તેની સામાજિક અને વ્યવસાય સંબંધી રુચિઓ, એ બધું કદાચ અસલી ચીજથી વેગળું રહ્યું હોય. તેણે એ સર્વનો બચાવ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તે જેનો બચાવ કરી રહ્યો હતો તેની નિર્માલ્યતા એકાએક તેના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. બચાવ કરવા જેવું કશું હતું જ નહિ.

"વાત જો એમ હોય," તે સ્વગત બોલ્યો, "મને આપવામાં આવેલું બધું મેં વેડફી નાખ્યું છે અને એ સંબંધમાં કશું કરવાની વેળા વીતી ગઈ છે એવી પ્રતીતિ લઈને હું જિંદગીની વિદાય લઈ રહ્યો હોઉં, તો શું?" તે ઊંધો પડયો પડયો પોતાની જિંદગીનું તદ્દન નિરાળી દૃષ્ટિએ પુનરાવલોકન કરવા લાગ્યો.

રાત દરમિયાન તેના મનમાં પ્રગટેલા સત્યની પુષ્ટિ, તેણે સવારે પહેલાં નોકરને, પછી પત્નીને, પછી પુત્રીને, અને છેલ્લે ડૉકટરને જોયો ત્યારે તેમના પ્રત્યેક હલનચલન તથા પ્રત્યેક બોલમાં, તેને નજરે પડી. તેને એ સૌમાં પોતે જ નજરે પડયો, પોતાની જ જિંદગીની રીત નજરે પડી, અને તેને સાફ સમજાઈ ગયું કે આ બધું અસલી ચીજથી વેગળું છે, આ બધું જીવન તથા મૃત્યુનાં તથ્યોને છુપાવી રાખતી ભયાનક અને પ્રચંડ વંચના છે. એવી પ્રતીતિથી

તેની શારીરિક પીડા વધી ગઈ, દસ ગણી થઈ ગઈ. તે ઊંહકારા કરવા લાગ્યો, તરફડવા લાગ્યો, કપડાં ખેંચવા લાગ્યો. તેનાં કપડાં જાણે તેને નિચોવી રહ્યાં હતાં, રૂંધી રહ્યાં હતાં. તેને કપડાં પ્રત્યે ધિક્કાર વછૂટયો.

તેને અફીણની દવાનો મોટો ડોઝ આપવામાં આવ્યો. એથી તે બધું ભૂલી ગયો. પરંતુ જમવાના સમયે એ બધું વળી શરૂ થઈ ગયું. તેણે સૌને બહાર કાઢી મૂક્યાં, અને તે પથારીમાં તરફડતો પડયો રહ્યો.

તેની પત્નીએ આવીને કહ્યું:

"ઝાં, વહાલા, મારે ખાતર આટલું કરો." (મારે ખાતર?) "એથી તમને કશું નુકસાન નહિ થાય, અને ઘણી વાર તો ફાયદો પણ થતો હોય છે. સાવ નજીવી બાબત છે. ક્યારેક તો તંદુરસ્ત માણસો પણ..."

તેણે આંખો ફાડીને પત્ની સામે જોયું.

"શું? અંતિમ ધર્મક્રિયા? શા માટે? નથી કરવી. અને તોયે..."

પત્ની રડવા લાગી.

"મારે ખાતર, વહાલા. કરશો ને? હું પાદરીને બોલાવું છું, આપણો પાદરી બહુ સજ્જન માણસ છે."

"સરસ, બહુ સારી વાત," તે બોલ્યો.

પાદરીએ આવીને તેનાં પાપોનો એકરાર સાંભળી લીધો એટલે તેને દિલમાં શાતા વળી. તેને લાગ્યું કે શંકાઓનો ભાર હળવો થઈ ગયો છે. તેને પીડામાં પણ રાહત લાગી અને તેના મનમાં ફરી આશા જાગી. તે ફરી વાર આંતરડાના તથા રોગ મટવાની શક્યતાના વિચારો કરવા લાગ્યો. ધર્મક્રિયાની વેળાએ તેની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં.

વિધિ પતી ગયા પછી તેને પાછો સુવડાવી દેવામાં આવ્યો ત્યારે તેને થોડી વાર રાહત લાગી અને સાજા થઈ જવાની આશા તેના મનમાં ફરી રમવા લાગી.

ડૉક્ટરે સૂચવેલા ઑપરેશનના વિચારો તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. "મારે જીવવું છે, જીવવું છે," તે સ્વગત બોલ્યો. તેની પત્ની તેને અભિનંદન આપવા આવી અને રાબેતા મુજબની વાતો કરીને તેણે ઉમેર્યું.

"તમને સાચેસાચ રાહત લાગે છે, ખરું ને?"

"હા," તેણે પત્નીની સામે જોયા વગર કહ્યું.

પત્નીનો પોશાક, તેની કાયા, તેના ચહેરા ઉપરનો ભાવ, તેનો અવાજ — બધું જાણે ઇવાન ઇલ્યીચને કહી રહ્યું હતું: "અસલ ચીજથી વેગળું. જિંદગીમાં જે કંઈ હતું અને હજી છે એ બધું જૂઠાણું છે, જિંદગી અને મૃત્યુના તથ્યને મારાથી છુપાવી રાખતી વંચના છે." એવો ખ્યાલ આવતાં જ તેના મનમાં ધિક્કારની લાગણી પેદા થઈ, ધિક્કારની સાથે સાથે કારમી શારીરિક પીડા પાછી શરૂ થઈ ગઈ, અને પીડાની સાથે સાથે પોતાની નજીક પહોંચી ગયેલા અનિવાર્ય અંતની પ્રતીતિ પાછી આવી. નવી સંવેદનાઓ ઉદ્‌ભવ પામી: તેની ભીતરમાં કશુંક મરડાવા, બટકી જવા, અને તેનો શ્વાસ રૂંધી દેવા લાગ્યું.

"હા" શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતી વેળા તેના ચહેરા ઉપર છવાઈ ગયેલા ભાવ ભયંકર હતા. એ શબ્દ બોલી નાખ્યા પછી તેણે સીધી નજરે પત્નીની સામે જોયું, અને તેના જેવા કમજોર માણસની બાબતમાં માન્યામાં ન આવે એવી ઝડપથી ઊંધો ફરી જઈને તે ચિતકાર કરી ઊઠયો:

"ચાલી જા! ચાલી જા! મારો પીછો છોડી દે!"

૧૨

એ ઘડીથી એવી ભયંકર અને અણથંભ ચીસો શરૂ થઈ ગઈ કે બે ખંડના અંતરે સાંભળનારને પણ કમકમાટી ઊપજ્યા વગર ન રહે. એવી ચીસો લગાતાર ત્રણ દિવસ ચાલતી રહી. જે ઘડીએ તેણે પત્નીને જવાબ આપેલો તે જ ઘડીએ તેને સમજાઈ ગયેલું કે ખેલ ખલાસ થઈ ગયો છે, હવે મુદ્દલ આશા નથી, અંત આવી ગયો છે, તદ્દન અંત આવી ગયો છે, તમામ શંકાઓ હવે શંકાઓ જ રહેવાની છે, તેના ખુલાસા કદી મળવાના નથી.

તે જુદી જુદી જાતના અવાજે ચીસો પાડી રહ્યો હતો. તેણે શરૂઆત "નથી મ... ર... વું..." ની રાડથી કરેલી અને ધીરે ધીરે ચીસોમાં ખાલી "ઉં..." બાકી રહી ગયું હતું.

તેને માટે તો કાળના કશા પરિમાણ વગરના એ ત્રણ દિવસો દરમિયાન, શરૂથી આખર સુધી, તે પેલા કાળા કોથળાની અંદર તેને તેમાં ધકેલતી કોઈ અદૃશ્ય અને અદમ્ય તાકાતની સામે તરફડિયાં મારતો ઝૂઝતો રહ્યો. કોઈને મોતની સજા થઈ હોય અને પાકી ખબર હોય કે હવે બચવાની મુદ્દલ આશા નથી, ત્યારે તે જલ્લાદના હાથમાં જેવી રીતે તરફડિયાં મારે એવી રીતે તે તરફડિયાં મારતો રહ્યો. તેને સમજાઈ ગયું કે પોતે મરણિયો સામનો કરી રહ્યો હોવા છતાં પોતાને ત્રાસનો ભોગ બનાવી દેનારા કશાકની વધારે ને વધારે નજીક ધકેલાઈ રહ્યો છે. તેને લાગ્યું કે યાતનાનું કારણ પોતે કાળા ખાડામાં ધકેલાઈ રહ્યો છે એ તો છે જ, પરંતુ એથીયે વધારે તો પોતે આપમેળે ખાડામાં સરકી નથી શકતો એ છે.

તે જિંદગી સારી રીતે જીવેલો એવી માન્યતા તેને ખાડામાં સરકી જતાં અટકાવતી હતી. તેણે જીવેલી જિંદગીનો એવો બચાવ તેને આગળ વધતાં રોકી રહ્યો હતો અને તેને બીજી કોઈ બાબત કરતાં વધારે પીડી રહ્યો હતો.

એકાએક કશી તાકાતનો ફટકો તેની છાતીમાં તથા પડખામાં વાગ્યો અને તેનો શ્વાસ જાણે અધવચ્ચેથી રૂંધાઈ ગયો. તે ખાડામાં સડસડાટ નીચે ગબડવા લાગ્યો અને તળિયે પહોંચ્યો ત્યારે તેને પ્રકાશનું કિરણ નજરે પડયું. એક વાર તેને દોડતી રેલગાડીના ડબ્બામાં બેઠા બેઠા લાગેલું કે પોતે આગળ જઈ રહ્યો છે પરંતુ હકીકતમાં તે પાછળ જઈ રહ્યો હતો, અને એકાએક ખરી દિશાનું ભાન થઈ જતાં તેને જેવી લાગણી થયેલી એવી લાગણી તેણે અત્યારે અનુભવી.

"હા, બધું અસલી ચીજથી વેગળું છે," તે સ્વગત બોલ્યો. "પણ વાંધો નહિ, હું તેને અસલી ચીજ બનાવી શકું એમ છું. પરંતુ અસલી ચીજ એટલે શું?" તેના મનમાં સવાલ ઊભો થયો અને તે એકાએક શાંત થઈ ગયો.

આ બધું ત્રીજા દિવસના અંતે તેના મોતથી એક કલાક પહેલાં બન્યું. એ વખતે તેનો પુત્ર ખંડમાં દાખલ થઈને તેની પથારી પાસે પહોંચી ગયો. મોતનાં તરફડિયાં મારતો આદમી હજી ભયંકર ચીસો પાડી રહ્યો હતો અને હાથપગ ઉછાળી રહ્યો હતો. તેનો એક હાથ તેના પુત્રના માથા ઉપર પડયો. કિશોર હાથ પકડી લઈને હોઠે ચાંપી દેતો રડવા લાગ્યો. બરાબર એ જ ઘડીએ ઇવાન ઇલ્યીચ ખાડામાં સડસડાટ ઊંડે ગબડી પડયો હતો, તેને પ્રકાશ નજરે પડયો હતો, અને તેના મનમાં સત્ય પ્રગટ થઈ ગયું હતું કે પોતાની જિંદગી જેવી હોવી જોઈએ એવી નહોતી રહી, પરંતુ પોતે

હજુ મામલો સુધારી શકે એમ હતો. તેના મનમાં સવાલ થયેલો કે "અસલી ચીજ એટલે શું?" અને તેણે શાંત થઈને સાંભળવાની કોશિશ કરેલી. એ વખતે તેને લાગ્યું કે કોઈ તેનો હાથ ચૂમી રહ્યું છે. તેણે આંખો ઉઘાડીને પુત્રની સામે જોયું. તેને કિશોરની દયા આવી. તેની પત્ની અંદર આવી. તેણે પત્નીની સામે જોયું. પત્ની તેની ઉપર નજર માંડીને ઊભી હતી, તેનું મોં ખુલ્લું હતું, અણલૂછ્યાં આંસુનાં ટીપાં તેના નાક અને ગાલ ઉપર બાઝેલાં હતાં, અને તેના ચહેરા ઉપર હતાશાના ભાવ છવાયેલા હતા. ઈવાન ઇલ્યીચને પત્નીની દયા આવી.

"હું આ સૌની ઉપર જુલમ વરસાવી રહ્યો છું," તેને થયું. "તેમને મારી દયા આવતી હશે, પરંતુ મારા મોતથી સૌને રાહત મળશે." તેને એ વાત કહી દેવાનું મન થયું પરંતુ તેનામાં શકિત નહોતી રહી. "વળી બોલવાનો અર્થ પણ શો છે? તેને બદલે કંઈક કરું તો ઠીક," તેને વિચાર આવ્યો. તેણે પત્નીની તરફ ફરીને આંખો વડે પુત્ર તરફ ઈશારો કર્યો.

"એને અહીંથી લઈ જા," તેણે કહ્યું. "બિચારો બાળક... અને તું..." તેનો ઇરાદો તો "માફ કરજે" એમ કહેવાનો હતો પણ કહેવાઈ ગયું "ભૂલી જજે." વાત સુધારી લેવાની શકિત તેનામાં નહોતી. તેણે કેવળ હાથ જરાક હલાવ્યો. તેને ખબર હતી કે જેને સમજવાનું છે તે સમજી જશે.

એ વખતે તેને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો કે જે કંઈ તેને ત્રાસનો ભોગ બનાવતું રહ્યું હતું અને જેને તે ફગાવી નહોતો દઈ શક્યો તે બધું આપોઆપ ખરી પડવા લાગ્યું છે—બે બાજુએથી, દસ બાજુએથી, બધી બાજુએથી ખરી પડવા

લાગ્યું છે. તેને સૌની દયા આવી. તેને લાગ્યું કે આ બધાંની પીડા હળવી કરવા પોતે કંઈક કરવું જોઈએ, આવી યાતનાથી એમને સૌને છુટકારો અપાવવો જોઈએ અને પોતે પણ છુટકારો મેળવી લેવો જોઈએ. "કેટલું સરસ અને કેટલું સરળ!" તેને થયું. "અને પીડા?" તેણે મનમાં સવાલ કર્યો. "અરે પીડા, તું ક્યાં છે?"

તેણે ધ્યાન એકાગ્ર કર્યું.

"હા, છે તો ખરી. પણ એથી શું થયું? ભલે રહી."

"અને મૃત્યુ? મૃત્યુ ક્યાં છે?"

તે પોતાને પરિચિત થઈ ગયેલી મૃત્યુની દહેશતને ખોળવા લાગ્યો પરંતુ તે મળી નહિ. મૃત્યુ ક્યાં છે? મૃત્યુ કેવું હોય? કશો ભય નહોતો કારણ કે મૃત્યુ જ નહોતું.

મૃત્યુને સ્થાને પ્રકાશ હતો.

"તો એમ છે!" તે એકાએક મોટેથી બોલી ઊઠયો. "કેવું સુખ!"

આ બધું પળવારમાં બની ગયું, પરંતુ એ પળનો મર્મ કાયમી હતો. મોજૂદ માણસોની નજરમાં તેની મોતની યાતના હજી બીજા બે કલાક ચાલતી રહી. તેના ગળામાં કશુંક ખખડતું રહ્યું, તેની કૃશ કાયા ફરકતી રહી. પરંતુ ધીરે ધીરે ફેફસાંનો ઘરઘરાટ ને ગળાનો ખખડાટ શમી ગયાં.

"અંત આવી ગયો," કોઈ બોલ્યું.

તેણે શબ્દો સાંભળ્યા અને મનમાં દોહરાવ્યા.

"મૃત્યુનો અંત આવી ગયો," તે સ્વગત બોલ્યો. "હવે મૃત્યુ છે જ નહિ."

તેણે ઊંડો શ્વાસ લીધો, શ્વાસને અધવચ્ચે અટકાવી દીધો, અને અંગ ઢીલાં કરી દઈને તે મૃત્યુ પામ્યો.

૧૮૮૬

ક્રૈઇત્સેર સોનાટા

આ લઘુનવલ પહેલી વાર ૧૮૯૧માં પ્રકાશિત થઈ હતી. તોલ્સ્તોયે તેના લેખનનો આરંભ ૧૮૮૭માં કર્યો હતો. લેખકને કથાના વસ્તુનું સૂચન અદાકાર આન્દ્રેયેવ-બુર્લાકે કર્યું હતું. તોલ્સ્તોયે પોતાના મિત્ર રુસાનોવને ૧૮૮૯માં લખ્યું હતું: "મેં દૈહિક પ્રેમના વિષય અંગે એક કથાનું કાચું લેખન બે વરસ પહેલાં કર્યું હતું, પરંતુ તે બેપરવાઈથી અને સંતોષ ન થાય એવી રીતે કર્યું હતું. એટલે મને ફરી વાર ખ્યાલ આવશે તો હું તેને ફરી વાર લખીશ." લેખકે ૧૮૮૯ દરમિયાન કૃતિને ફરી હાથમાં લીધી અને એ વરસના અંતમાં તેને છેલ્લી વાર મઠારીને પ્રકાશન સારુ તૈયાર કરી હતી.

"...પરંતુ હું તમને જણાવું છું કે સ્ત્રીને કામુક નજરે નીરખનારો આદમી પોતાના મનમાં એ સ્ત્રીની જોડે વ્યભિચાર કરી ચૂકેલો ગણાય."

મેથ્યુ:૫; ૨૮.

"તેના શિષ્યો તેને કહે છે: આદમીની પોતાની પત્નીના સંબંધમાં હાલત એવી હોય તો શાદી કરવી ઠીક ન ગણાય.

પરંતુ તેણે તેમને જણાવ્યું: આ બોલને તમામ આદમીઓ ગ્રહણ ન કરી શકે, જેને કહેવામાં આવ્યા હોય તે જ ગ્રહણ કરી શકે.

કેટલાક વ્યંડળો માના પેટમાંથી જ એવી હાલતમાં જન્મેલા હોય છે: અને એવા વ્યંડળો હોય કે જેમણે સ્વર્ગલોકને ખાતર પોતાને વ્યંડળ બનાવી દીધેલા હોય. જે ગ્રહણ કરી શકે એમ હોય તે ગ્રહણ કરે."

મેથ્યુ: ૧૯; ૧૦, ૧૧, ૧૨.

વસંતના આરંભના દિવસો હતા. અમે લગભગ બે દિવસથી સફર કરી રહ્યાં હતાં. ટૂંકા અંતરના મુસાફરોની ચડઊતર ડબ્બામાં ચાલતી રહેતી હતી, પરંતુ મારી જેમ બીજા ત્રણ મુસાફરો છેક શરૂઆતથી જ ગાડીમાં બેઠા હતા. તેમાંથી એક આધેડ ઉંમરની બદસૂરત ઓરત હતી. તેનો ચહેરો મ્લાન હતો અને તે સિગારેટના ધુમાડા કાઢી રહી હતી. તેણે પુરુષ જેવાં કોટ ને હૅટ પહેર્યાં હતાં. બીજો મુસાફર તેનો ઓળખીતો લગભગ ચાળીસ વરસનો બોલકો આદમી હતો. તેનો નવોનકોર સામાન સાફ ને સુઘડ હતો. ત્રીજો એક સજ્જન સૌથી અળગો રહેતો હતો. તેની ઊંચાઈ મધ્યમ ગણાય એવી હતી અને તેના હલનચલનમાં ભાવાવેગ વરતાતો હતો. તેની ઉંમર હજી બહુ નહોતી લાગતી, પરંતુ તેના વાંકડિયા વાળ વહેલા ધોળા થઈ ગયા હતા. તેની આંખોમાં એક જાતનો અસાધારણ ચળકાટ હતો, અને તેની નજર એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ પર ઝડપથી ફરતી રહેતી હતી. તેણે આસ્ત્રાખાન ફરની ટોપી અને જૂનો ઓવરકોટ પહેર્યાં હતાં. ઓવરકોટના આસ્ત્રાખાન ફરના કૉલરમાં મોંઘા દરજીની કામગીરી કળાતી હતી. તેણે ઓવરકોટનાં બટન ખોલ્યાં ત્યારે નીચે રશિયન કોટ તથા ગૂંથણના કૉલરવાળું રશિયન શર્ટ નજરે પડયાં. એ સજ્જનની એક વિશિષ્ટતા હતી: તે ઘડીએ ઘડીએ વિચિત્ર અવાજ કરતો હતો, જાણે ગળું સાફ કરતો હોય અથવા હસી પડીને હસવું તરત જ ખાળી દેતો હોય.

એ સજ્જન આખી સફર દરમિયાન બીજા મુસાફરો જોડે વાતચીત કે સંપર્કને જાણે ખાસ કાળજી રાખીને ટાળતો રહ્યો.

કોઈ તેની જોડે વાત કરવાની કોશિશ કરે ત્યારે તે તોછડા ને ટૂંકા જવાબ આપતો. તે કાં તો વાંચતો હોય, બારીમાંથી બહાર તાકતો હોય, ધુમાડા કાઢતો હોય, અથવા પુરાણા થેલામાંથી ખાવાનું કાઢીને ચાપાણી કરતો હોય.

તેને એકલતા વસમી લાગતી હશે એમ ધારીને મેં તેની જોડે વાત કરવાના કેટલાય પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ જેવી અમારી નજર મળે—અને નજર વારંવાર મળતી કારણ કે અમે સામસામે બેઠા હતા—કે તરત જ તે મોં બીજી તરફ ફેરવી લઈને કાં તો પુસ્તક હાથમાં લઈ લેતો અથવા બારી બહાર તાકવા લાગતો.

સફરના બીજા દિવસે સાંજે ગાડી એક મોટા સ્ટેશને ઊભી રહી ત્યારે એ બેચેન સજ્જને બહારથી ગરમ પાણી લાવીને ચા બનાવી. નવાનકોર સુઘડ સામાનવાળો આદમી (મને આગળ જતાં ખબર પડી તે મુજબ વકીલ) અને તેની મિત્ર, પુરુષ જેવા કોટવાળી ધુમાડા કાઢતી ઓરત, ચા પીવા સ્ટેશનના રેસ્તરાંમાં ગયાં.

સન્નારી અને સજ્જનની ગેરહાજરી દરમિયાન કેટલાય નવા મુસાફરો ડબ્બામાં ચડયા. તેમાં વેપારી જેવો દેખાતો એક ઊંચો ધરડો આદમી પણ હતો. તેનો કરચલીઓવાળો ચહેરો સાફ દાઢી કરેલો હતો. તેણે ફરના અસ્તરવાળો ઓવરકોટ પહેર્યો હતો, અને તેની કાપડની ટોપીમાં તડકાથી બચવાની મોટી પટ્ટી હતી. વકીલ અને તેની સંગાથી ઓરતની જગ્યાઓની સામેની જગ્યામાં બેસી જઈને વેપારી તરત જ બીજા એક જુવાન મુસાફરની જોડે વાતો કરવા લાગ્યો. ગુમાસ્તા જેવો લાગતો જુવાન મુસાફર પણ એ જ સ્ટેશને ડબ્બામાં ચડયો હતો.

હું જરાક ત્રાંસો સામે બેઠો હતો. ગાડી ઊભી હતી એટલે લોકોની અવરજવર ન હોય ત્યારે તેમની વાતચીતના શબ્દો મારે કાને પડી જતા હતા. વેપારીએ કહ્યું કે હું મારા ગામના ઘરે જઈ રહ્યો છું અને આગલે સ્ટેશને ઊતરી જવાનો છું. પછી તેઓ વેપાર તથા કિંમતો અંગેની સામાન્ય ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને તેમાંથી મોસ્કો બજાર તથા નિઝની-નોવગોરદ મેળા વિશે સામાન્ય નિરીક્ષણો પર પહોંચી ગયા. બેઉના ઓળખીતા કોઈ દોલતમંદ વેપારીએ મેળામાં કરેલા દુરાચારનું વર્ણન ગુમાસ્તો કરવા લાગ્યો, પરંતુ વેપારી તેને અધવચ્ચેથી અટકાવીને કુનાવિનોના તેની પોતાની સામેલગીરીના દુરાચારોની વાત કરવા લાગ્યો.

એ દુરાચારોમાં સામેલગીરી અંગે તેને ગુમાન હોય એમ લાગતું હતું. તેણે ચહેરા ઉપર શેખીના ભાવ આણીને પોતે એ જ ઓળખીતાના સંગાથમાં નશાની હાલતમાં કરેલા કોઈ પરાક્રમનું બયાન ધીમા અવાજે હોઠ ફફડાવીને કર્યું, કારણ કે એ કરતૂતની વાત જાહેરમાં થઈ શકે એવી નહોતી. ગુમાસ્તો ખડખડાટ હસી પડયો. તેના હાસ્યનો અવાજ આખા ડબ્બામાં ભરાઈ ગયો. ઘરડો માણસ પણ હસ્યો, અને તેના બે લાંબા પીળા દાંત નજરે પડયા.

કશું રસપ્રદ સાંભળવાની મુદ્દલ આશા મને નહોતી એટલે હું ગાડી ઊપડે ત્યાં સુધી પ્લૅટફૉર્મ પર ફરવાના ઇરાદે ઊભો થયો. વકીલ અને ઓરત બારણા પાસે ઊભાં ઊભાં વાતોમાં મશગૂલ થઈ ગયાં હતાં.

"ફરવા જેટલો વખત નથી રહ્યો," મળતાવડા વકીલે મને કહ્યું. "બીજી ઘંટડી હમણાં જ વાગશે."

વાત ખરી હતી. હું ગાડીને છેડે પહોંચું તે પહેલાં જ

છેલ્લી ઘંટડી રણકી ઊઠી. હું પાછો ફર્યો ત્યારે વકીલ અને ઓરત વાતોમાં અગાઉ જેટલાં જ મશગૂલ હતાં. તેમની સામે ઘરડો વેપારી સીધી નજર તાકીને બેઠો હતો અને તેના બે દાંત ઘડીએ ઘડીએ દેખાડીને જાણે નાખુશી જાહેર કરી રહ્યો હતો.

"એટલે એણે ધણીને સાફ પરખાવી દીધું," હું પહોંચ્યો ત્યારે વકીલ મોં મલકાવીને કહી રહ્યો હતો, "કે મારાથી હવે તારી ભેગું રહેવાય એમ નથી અને હું રહેવાનીયે નથી કારણ કે..."

પરંતુ બાકીના શબ્દો સંભળાયા નહિ. મારી પાછળ પાછળ બીજા મુસાફરો આવ્યા, કંડકટર આવ્યો, અને પછી કોઈ કારીગર દોડતો નીકળી ગયો. થોડી વાર એટલો બધો ઘોંઘાટ અને ધમાલ રહ્યાં કે હું વાત સાંભળી ન શક્યો.

ફરી શાંતિ થઈ અને વકીલનો અવાજ મારે કાને પડયો ત્યારે કોઈ ખાસ કિસ્સાના તેના બયાન પછી સામાન્ય પરિસ્થિતિની ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ હતી. વકીલ કહી રહ્યો હતો કે તલાકનો સવાલ યુરોપમાં લોકજીભે ચર્ચાઈ રહ્યો છે અને રશિયામાં તલાકના કિસ્સા વધારે ને વધારે સામાન્ય બનતા જાય છે. ડબ્બામાં તેનો એકલાનો જ અવાજ સંભળાતો હોવાની વાત ધ્યાનમાં આવી જતાં તે ઘરડા માણસ તરફ ફર્યો.

"જૂના જમાનામાં એવું નહોતું, ખરું ને?" તે ખુશાલ ચહેરે મોં મલકાવતો બોલ્યો.

ઘરડો માણસ જવાબ આપવા જતો હતો એટલામાં ગાડી ઊપડી એટલે તે ટોપી ઉતારીને અને ક્રોસનો સંકેત કરીને હોઠ ફફડાવતો પ્રાર્થના ગણગણવા લાગ્યો. વકીલ વિનયથી નજર બીજી તરફ ફેરવી લઈને પ્રાર્થના પૂરી થવાની વાટ

જોવા લાગ્યો. ઘરડા માણસની પ્રાર્થના પૂરી થઈ એટલે તેણે ત્રણ વાર ક્રોસનો સંકેત કર્યો અને ટોપી માથે મૂકીને સખત દબાવી દીધી. પછી સરખી રીતે બેસીને તેણે બોલવાનું શરૂ કર્યું:

"અગાઉના જમાનામાંયે એવા કિસ્સા બનતા ખરા, પણ ઓછા," તેણે કહ્યું. "આજકાલ તો એ બધું સ્વાભાવિક જ છે. લોકોને વધારે પડતી કેળવણી મળે છે."

પાટાના સાંધાઓ ઉપર વેગ પકડતી ગાડી ખખડાટ કરવા લાગી એટલે મારે માટે સાંભળવાનું મુશ્કેલ બની ગયું. મને બાબતમાં રસ પડયો હતો એટલે હું વાતચીત કરનારાઓની નજીક જઈને બેઠો.

મારા પાડોશી ચળકતી આંખોવાળા બેચેન સજ્જનને પણ વાતમાં રસ પડયો હોય એમ લાગતું હતું કારણ કે તે જગ્યા બદલાવ્યા વગર આગળ નમીને સાંભળવા લાગ્યો.

"કેળવણી લેવામાં કંઈ ખોટું છે?" ઓરત આછું મલકતી બોલી. "તમે શું એમ માનો છો કે અગાઉની જેમ લાડી ને લાડો શાદી પહેલાં એકબીજાને કદી મળ્યાં જ ન હોય એવી શાદી બહેતર ગણાય?" તે આગળ બોલી. ઘણી સ્ત્રીઓ સામા માણસે જે કહ્યું હોય તેનો નહિ પરંતુ પોતે ધારી લીધેલા કથનનો જવાબ આપતી હોય છે. આ ઓરત પણ એવી જ રીતે જવાબ આપી રહી હતી. "એકબીજાને ચાહે છે કે નહિ અથવા એકબીજાને કદી ચાહી શકશે કે નહિ, એની મુદ્દલ પરવા કર્યા વગર લોકો પરણી જતા અને પછી આખી જિંદગી દુ:ખ વેઠતા. તમારો ખ્યાલ છે કે એવી હાલત બહેતર હતી?" સ્વાભાવિક રીતે જ, ઘરડા માણસને નહિ પણ મને અને વકીલને અપીલ કરતાં તેણે કહ્યું.

"આજકાલ બેહદ કેળવણી મળે છે," વેપારીએ ઘૃણાભરી નજરે ઓરતની સામે જોઈને અને તેના સવાલને અવગણીને પોતાની વાત દોહરાવી.

"પણ કેળવણી અને દુ:ખી લગ્નજીવન વચ્ચે તમારા ખ્યાલ મુજબ શો સંબંધ છે?" વકીલે આછું સ્મિત કરતાં પૂછ્યું.

વેપારી જવાબ આપવા જતો હતો પણ ઓરત વચમાં જ બોલી ઊઠી.

"ના, ના, એવો જમાનો તો કાયમને માટે વીતી ગયો છે," તેણે કહ્યું.

"ઊભાં રહો, એમને પોતાનો ખ્યાલ જણાવી લેવા દો," વકીલ બોલ્યો.

"કેળવણી ભેગી પારાવાર મૂર્ખાઈ પણ આવતી હોય છે," ઘરડા માણસે પાકી ખાતરીના ભાવે કહ્યું.

"એકબીજાને ચાહતાં ન હોય એવાં માણસોને પહેલાં પરણાવી દે અને પછી તેમને દુ:ખી જોઈને અચરજમાં ગરકાવ થઈ જાય," ઓરતે ઝડપથી બોલતાં બોલતાં મારી તથા વકીલની તરફ તેમ જ ગુમાસ્તાની તરફ નજર નાખી. ગુમાસ્તો ઊભો થઈ ગયો હતો અને સીટ ઉપર નમીને મોં મલકાવતો સાંભળી રહ્યો હતો. "માત્ર જનાવરોને જ માલિકની મરજી મુજબ સંભોગ કરાવી શકાય, ઇન્સાનોને તો પોતપોતાની રુચિઓ તથા પસંદગીઓ હોય જ," ઓરત ઘરડા આદમીને ચોટ લગાવવાના સાફ ઇરાદાથી બોલી.

"તમારી વાત ઠીક નથી, બાઈ," ઘરડો માણસ બોલ્યો. "જનાવરોનું તો પશુજીવન હોય છે, પણ ઇન્સાનોની જિંદગી નિયમોના આધારે ચાલતી હોય છે."

"પણ ઇન્સાન જેને ચાહતો ન હોય તેની જોડે કેવી રીતે જિંદગી ગુજારી શકે?" ઓરતે સવાલ કર્યો. તે પોતાની નજરમાં નૂતન લાગતા વિચારો જાહેર કરવા આતુર હતી.

"અગાઉ એવા ભેદ નહોતા પાડવામાં આવતા," ઘરડો માણસ ભારેખમ અવાજે બોલ્યો. "આ તો નવો ફૂટી નીકળેલો તરંગ છે. અગાઉ આપણને કોઈ સ્ત્રીને મોઢેથી એવા શબ્દો ક્યારેય નહોતા સાંભળવા મળતા કે 'હું તને છોડીને ચાલી જઈશ.' હવે તો નવી હવા ખેડૂતોમાં પણ ફેલાઈ ગઈ છે. ખેડૂત સ્ત્રી કહેશે કે 'આ લે તારાં ખમીસ ને પાટલૂન, હું તો વાન્યા ભેગી ચાલી, એના વાળ વધારે વાંકડિયા છે.' હાલત એવી છે. તમારાં સ્ત્રીઓનાં દિલ ઉપર તો બીકનો અંકુશ હોવો જ જોઈએ."

ગુમાસ્તાએ વકીલ ઉપરથી મારી ઉપર, અને મારી ઉપરથી ઓરતની ઉપર નજર ફેરવી. તે મલકાટ ખાળી રહ્યો હતો અને વેપારીના વિચારોનો જેવો પ્રતિભાવ પડે તેના આધારે એ વિચારોને બહાલી આપવા કે હસી કાઢવા જાણે તૈયાર થઈ ગયો હતો.

"બીક શાની?" ઓરતે સવાલ કર્યો.

"શાની? ધણીની જ વળી."

"એ દિવસો તો વીતી ગયા, ભલા ભાઈ," ઓરત ખારથી બોલી.

"ના, ભલી બાઈ, એ દિવસો કદી ખતમ નહિ થાય. ઓરતને મરદની પાંસળીમાંથી ઘડવામાં આવી છે અને જગત ચાલશે ત્યાં સુધી તે એવી જ રહેશે," ઘરડો માણસ એવા કડક અવાજે અને માથું એવી પ્રતીતિજનક રીતે હલાવતો

બોલ્યો કે ગુમાસ્તો તરત જ તેને વિજેતા માની લઈને જોરથી હસી પડયો.

"એવા ખ્યાલ તો તમને પુરુષોને જ આવતા હોય છે," ઓરત બોલી. તેની નજર સાફ જાહેર કરી રહી હતી કે તે હાર માની લેવા તૈયાર નહોતી. "બધી આઝાદી તમે જ રાખી લીધી છે અને અમને સ્ત્રીઓને તમે જંજીરોમાં જકડી રાખવા માગો છો. મરજી પડે એમ કરવાનો હક તમે ખુદ પોતાને જ આપી દો છો."

"અમને કોઈ હક આપતું નથી. વળી પુરુષ જે કંઈ કરે એટલાથી જ ઘરમાં કશું વધી ન જાય, પણ સ્ત્રીની જોડે તો, બૈરીની જોડે તો, સંભાળીને કામ લેવું પડે," ઘરડો માણસ એવા જ પ્રભાવી અવાજે બોલ્યો.

એવા અવાજથી જાણે સાંભળનારાઓને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. ઓરતને લાગ્યું કે પોતાના ધ્યેયને હાનિ પહોંચી છે, પરંતુ તોયે તેણે હાર ન માની.

"પણ તમે એટલું તો ચોક્કસ કબૂલ કરશો જ કે સ્ત્રી પણ ઇન્સાન છે અને એને પણ પુરુષ જેવી જ લાગણીઓ હોય છે. એ પતિને ચાહતી ન હોય તો શું કરે?"

"ચાહતી ન હોય?" વેપારીએ ઓરતના જ શબ્દો દોહરાવીને ભવાં ચડાવ્યાં તથા હોઠ સંકોડયા. "તો ચાહતાં શીખી લે, બીજું શું!"

એવો અણધાર્યો જવાબ ગુમાસ્તાને બહુ ગમી ગયો અને તેણે વખાણનો ઉદ્‌ગાર કાઢયો.

"ના, ચાહતાં શીખવાની મુદ્દલ જરૂર નથી. ચાહતી ન હોય તો એના દિલમાં પ્રેમ પરાણે ન જ પેદા કરી શકાય."

"અને પત્ની પતિને વફાદાર ન હોય તો?" વકીલે સવાલ કર્યો.

"એમ બનવા જ ન દેવાય," ઘરડો માણસ બોલ્યો. "પાકી તકેદારી રાખવી જોઈએ."

"પણ છતાંયે એમ બને તો? આખર, એમ બનતું તો હોય જ છે."

"અમુક લોકોમાં બનતું હશે કદાચ, પણ આપણા સ્તરના લોકોમાં નહિ," ઘરડા માણસે કહ્યું.

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. ગુમાસ્તો પગ આઘાપાછા કરતો નજીક આવ્યો અને જાણે વાતચીતમાંથી બકાત ન રહેવા માગતો હોય એમ મોં મલકાવીને બોલવા લાગ્યો.

"એક વાર મારા શેઠના કુટુંબમાં ભવાડો થયેલો. વાંક નક્કી કરવાનું કામ ભારે મુશ્કેલ બની ગયેલું. દીકરાની વહુ બદચાલ નીકળી. એણે પોતાનાં કરતૂત શરૂ કરી દીધાં. એનો વર કાબેલ ને ઈજ્જતદાર જુવાન હતો. બાઈએ પહેલાં તો હિસાબનીશ જોડે આડો સંબંધ બાંધ્યો. વરે એને સમજાવીને સીધે રસ્તે લાવવાની કોશિશ કરી. પણ બધી મહેનત નકામી ગઈ. ઓરત ભારે બદમાશ હતી. એણે પૈસા ચોરવાનું શરૂ કરી દીધું. વરે ખોખરી કરી નાખી. પણ એથી તો પેલી વધારે વંઠી ગઈ. એણે એક બિનખ્રિસ્તી આદમી જોડે, તમને વાંધો ન હોય તો કહું કે યહૂદી જોડે, આડો સંબંધ બાંધ્યો. વર બિચારો પછી શું કરે? એણે બૈરીને કાઢી મૂકી. આજ સુધી એકલો રહે છે, અને પેલી રસ્તે ભટકતી વેશ્યાનો ધંધો કરે છે."

"સાવ મૂરખ હશે," ઘરડો માણસ બોલ્યો. "શરૂઆતથી જ છૂટ ન આપી હોત અને ખરી રીતે કરવું જોઈએ એમ

પાધરી કરી નાખી હોત તો આજેય ચોક્કસ એના ભેગી જ હોત. શરૂઆતમાં મરજી પડે એમ કરવા દેવું એ જ ખોટું. 'ચરાણમાં ઘોડાની ઉપર અને ઘરમાં બૈરીની ઉપર વિશ્વાસ રખાય જ નહિ!'"

બરાબર એ જ વખતે કંડકટર આગલા સ્ટેશનની ટિકિટો લેવા આવ્યો. ઘરડા માણસે ટિકિટ તેને આપી દીધી.

"હા, ઓરતની જાતને તો તદ્દન શરૂઆતથી જ કાબૂમાં રાખવી પડે, નહિતર સત્યાનાશ વળી જાય."

"અને તમે પરણેલા આદમીઓએ કુનાવિનોના મેળામાં કરેલાં કરતૂતોની જે વાત થોડી વાર પહેલાં તમે કરેલી તેનું શું?"

"એ તો સાવ જુદી જ બાબત છે," વેપારી બોલ્યો, અને પછી સાવ ચુપ થઈ ગયો.

ઍન્જિનની સીટી વાગી એટલે ઘરડો માણસ ઊભો થયો. તેણે સીટ નીચેથી થેલો ખેંચી કાઢ્યો, ઓવરકોટ શરીરે બરાબર લપેટી લીધો, અને ટોપી હાથમાં લઈને તે ડબ્બામાંથી ઊતરી ગયો.

૨

તે ગયો કે તરત જ કેટલાય અવાજોમાં વાતચીત શરૂ થઈ ગઈ.

"જુનવાણી ખ્યાલોનો આદમી," ગુમાસ્તો બોલ્યો.

"ઘરનો હાકેમ!" ઓરત બોલી. "સ્ત્રીઓ અને લગ્ન વિશે કેવા જંગલી ખ્યાલો!"

"હા, લગ્નના સંબંધમાં યુરોપિયન વિચારોથી આપણે હજુ બહુ પાછળ છીએ," વકીલે કહ્યું.

"એવા માણસો મુખ્ય વાત ભૂલી જાય છે," ઓરતે કહ્યું, "કે પ્રેમ વગરનું લગ્ન તો લગ્ન ગણાય જ નહિ, માત્ર પ્રેમ જ લગ્નને પુનિત બનાવી શકે, અને પ્રેમ વડે પુનિત બનેલું લગ્ન જ ખરું લગ્ન ગણાય."

ગુમાસ્તાએ સાંભળતાં સાંભળતાં મોં મલકાવ્યું, અને ચતુરાઈભરી વાતોમાંથી ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે બને તેટલી યાદ રાખી લેવાની કોશિશ કરી.

ઓરત હજુ બોલી રહી હતી એટલામાં મને દબાતા હાસ્ય કે ડૂસકા જેવું કશુંક પાછળથી કાને પડયું. મેં પાછળ ફરીને જોયું તો ચળકતી આંખો અને ધોળા વાળવાળો મારો એકાકી પાડોશી સજ્જન બેઠો હતો. અમારા ધ્યાનમાં જ નહોતું આવ્યું કે વાતચીત દરમિયાન તે નજીક સરકી આવ્યો હતો. તેને અમારી વાતચીતમાં રસ પડયો હશે એમ લાગતું હતું. તે સીટને અઢેલીને ઊભો હતો અને બહુ ઉત્તેજિત થઈ ગયેલો લાગતો હતો. તેનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો હતો અને તેના ગાલ ફરકી રહ્યા હતા.

"પણ એ પ્રેમ... એ પ્રેમ... લગ્નને પુનિત બનાવનારો એ પ્રેમ... આખર છે શું?" તે તોતડાતો બોલ્યો.

તેની ઉત્તેજના જોઈને ઓરતે નરમાશથી અને ગંભીર ભાવે જવાબ આપ્યો:

"ખરો પ્રેમ. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે એવો પ્રેમ હોય તો જ લગ્ન શક્ય છે," તેણે કહ્યું.

"હા, પરંતુ ખરો પ્રેમ એટલે શું?" ચળકતી આંખોવાળો સજ્જન ક્ષોભથી મોં મલકાવીને અચકાતો અચકાતો બોલ્યો.

"ખરો પ્રેમ એટલે શું એ તો સૌ જાણે છે," ઓરત બોલી. તે વાતચીતનો અંત આણવા આતુર લાગતી હતી.

"ના, હું નથી જાણતો," સજ્જને જવાબ આપ્યો. "તમારા મનમાં શો ખ્યાલ છે તેની વ્યાખ્યા જરૂરી છે."

"સાદી વાત છે," ઓરતે કહ્યું, પણ પછી તે થંભીને વિચાર કરવા લાગી. "પ્રેમ? પ્રેમ એટલે બીજા તમામ માણસોની સરખામણીમાં એક ખાસ વ્યકિતને આપવામાં આવતી પસંદગી," તેણે વાત પૂરી કરી.

"પણ પસંદગી કેટલો વખત? મહિનો? બે દિવસ? અરધો ક્લાક?" સફેદ કેશવાળા સજ્જને હસીને સવાલ કર્યો.

"ઊભા રહો, કદાચ તમારા મનમાં સાવ જુદી જ બાબતનો ખ્યાલ છે."

"ના, એ જ બાબતનો ખ્યાલ છે."

"એમનો આશય એવો છે," વકીલ વચ્ચે બોલ્યો, "કે લગ્ન નિષ્ઠાના આધારે થવું જોઈએ—તમને ગમે તો એને પ્રેમ કહો. નિષ્ઠા હોય તો જ લગ્નને... જાણે પવિત્ર એવું કશુંક ગણી શકાય. પરસ્પર એવી નિષ્ઠા ઉપર—તમને ગમે તો પ્રેમ ઉપર—આધારિત ન હોય એવા કોઈ પણ લગ્નમાં કશી નૈતિક જવાબદારીઓ ન સંભવે. તમારી વાત હું બરાબર સમજ્યો છું ને?" તેણે ઓરતની તરફ ફરીને પૂછ્યું.

ઓરતે માથું હલાવીને હા પાડી.

"વળી..." વકીલ આગળ બોલવા ગયો પણ ચળકતી આંખોવાળા સજ્જને તેને અટકાવી દીધો. એ સજ્જનની આંખો હવે સળગતા અંગારા જેવી બની ગઈ હતી, અને તેની ઉત્તેજના એટલી તીવ્ર બની ગઈ હતી કે તે પોતાને અંકુશમાં રાખી ન શક્યો.

"હુંયે બરાબર એ જ કહું છું—બીજા બધા માણસોની સરખામણીમાં એક જ ખાસ પુરુષની અથવા સ્ત્રીની પસંદગી. પણ હું પૂછું છું કે કેટલા વખત માટે?"

"કેટલા વખત માટે? બહુ લાંબા વખત માટે, ક્યારેક તો આખી જિંદગી સુધી," ઓરત ખભા ઉચકાવતી બોલી.

"પરંતુ એમ તો કેવળ નવલકથાઓમાં જ બને, જિંદગીમાં કદી ન બને. વાસ્તવિક જીવનમાં તો એવી કોઈ એક જ વ્યકિતની પસંદગી વિરલ દાખલાઓમાં જ અમુક વરસો સુધી ટકી રહેતી હોય છે, પણ મોટે ભાગે તો થોડાક મહિના પૂરતી અથવા ક્યારેક તો ખાલી અઠવાડિયાં કે દિવસો કે કલાકો સુધી જ ટકતી હોય છે," તેણે કહ્યું. તેને ખ્યાલ હતો કે એવો અભિપ્રાય વ્યકત કરીને પોતે સૌને ચોંકાવી રહ્યો છે, અને એ બાબતની ખુશી તેના ચહેરા ઉપર સાફ વરતાતી હતી.

"અરે, આ તમે શું કહો છો! એવું જરાય નથી. પણ સાંભળો..." અમે ત્રણેય વિરોધ કરતા એકીમાથે બોલી ઊઠયા. ગુમાસ્તાએ પણ ખોંખારીને નાખુશી જાહેર કરી.

"હા, હું જાણું છું," સફેદ કેશવાળો સજ્જન અમારા સૌના અવાજને ડુબાવી દેતા અવાજે બોલી ઊઠયો. "તમે તો જેના અસ્તિત્વની કેવળ ધારણા જ કરવામાં આવે છે તેની વાત કરો છો, અને હું જે હકીકતમાં ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની વાત કરું છું. તમે જેને પ્રેમ કહો છો એવી લાગણી તો દરેક પુરુષ કોઈ પણ રૂપાળી સ્ત્રીને જોઈને અનુભવતો હોય છે."

"તમે તો ભયંકર વાત કરી રહ્યા છો! આખર, પ્રેમ તરીકે ઓળખાતી લાગણી લોકો વચ્ચે હોય છે જ, અને તે કેવળ

મહિના કે વરસો જ નહિ પરંતુ આખી જિંદગી ટકી રહેતી હોય છે."

"ના, એમ નથી. કોઈ પુરુષ આખી જિંદગી એક જ સ્ત્રીને પસંદ કરતો રહે તો એ સ્ત્રી બીજા કોઈ પુરુષને પસંદ કરતી હોવાનો પૂરો સંભવ છે. હંમેશાં એમ જ બનતું આવ્યું છે અને હાલ પણ બની રહ્યું છે," કહેતાં તેણે સિગારેટ કાઢીને સળગાવી.

"પરંતુ શક્ય છે કે બેઉને પરસ્પર લાગણી હોય," વકીલ બોલ્યો.

"ના, નથી," તડાક વળતો જવાબ આવ્યો. "ગાડામાં વટાણા ભરવામાં આવી રહ્યા હોય ત્યારે અગાઉથી પસંદ કરી રાખેલા બે વટાણા એકબીજાની જોડાજોડ પડવાની શક્યતા કરતાં વધારે શક્યતા એ બાબતમાં નથી. વળી પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેના સંબંધમાં નિર્ણાયક બાબત સંભાવનાનો નિયમ નહિ પણ શ્રાંતિની કક્ષા હોય છે. આખી જિંદગી એક જ પુરુષ અથવા એક જ સ્ત્રીને પ્રેમ કર્યા કરવો એટલે એક જ મીણબત્તી માણસની આખી જિંદગી દરમિયાન જલતી રહે એવી અપેક્ષા રાખવી," ચળકતી આંખોવાળો માણસ સિગારેટનો ઊંડો કશ ખેંચતો બોલ્યો.

"પરંતુ તમે તો દૈહિક પ્રેમની વાત કરો છો. આદર્શોની એકતા અને આત્માના સુમેળ ઉપર આધારિત પ્રેમની શક્યતા તમે નથી સ્વીકારતા?" ઓરતે સવાલ કર્યો.

"આત્માનો સુમેળ! આદર્શોની એકતા!" તેણે જાણે પડઘો પાડયો અને અગાઉ મારા ધ્યાનમાં આવેલો એવો અવાજ ફરી કર્યો. "તો પછી ભેગાં સૂવાની—મારા સાફ શબ્દો બદલ માફી માગું છું—કશી જરૂર જ ન રહે. આદર્શોની

એકતાને આધારે ભેગાં સૂઈ જતાં સ્ત્રી પુરુષો કોઈએ કદી જોયાં છે ખરાં?" તે બેચેનીથી હસતો બોલ્યો.

"ઊભા રહો," વકીલ બોલી ઊઠયો. "હકીકતો તમારી વાતનું ખંડન કરી નાખે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે લગ્નસંબંધો પ્રવર્તિત છે. સમગ્ર માનવજાતિ, અથવા મોટા ભાગના ઈન્સાનો, એવી જિંદગી જીવે છે. ઘણાં માણસો જિંદગીની આખરી ઘડી સુધી વફાદારીભર્યું લગ્નજીવન જીવતાં હોય છે."

સફેદ કેશવાળો સજ્જન ફરી હસી પડયો.

"પહેલાં તમે કહ્યું કે લગ્ન પ્રેમ ઉપર આધારિત છે. દૈહિક પ્રેમ સિવાય બીજા કોઈ પ્રેમના અસ્તિત્વ અંગે મેં શંકા ઉઠાવી એટલે તમે હવે લગ્નજીવનના અસ્તિત્વ પ્રત્યે નિર્દેશ કરીને પ્રેમનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી રહ્યા છો. આજકાલ લગ્નમાં છળકપટ સિવાય બીજું કશું જ નથી હોતું!"

"ના, ના, હું વિરોધ જાહેર કરું છું," વકીલ બોલ્યો. "મેં તો ફકત એટલું જ કહેલું કે લગ્નો અસ્તિત્વમાં છે અને સદા અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે."

"ખરી વાત. પરંતુ તેઓ શાના આધારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે? લગ્નો એવા લોકોની અંદર અસ્તિત્વમાં છે અને હંમેશાં અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે કે જેઓને લગ્નમાં કશુંક પવિત્ર દેખાતું હોય છે, ઈશ્વર પ્રત્યેની ફરજોને સંડોવતું કશુંક પવિત્ર દેખાતું હોય છે. લગ્નોનું અસ્તિત્વ એવા લોકોની અંદર છે, આપણા જેવા લોકોની અંદર નથી. આપણા જેવા લોકોને લગ્ન કરતી વેળા તેમાં સંભોગ સિવાય બીજી કશી ધારણા નથી હોતી, એટલે આપણાં લગ્નો કાં તો જુલમ અથવા છળ હોય છે.

બે અનિષ્ટોમાંથી છળ ઊતરતું અનિષ્ટ છે. પતિ અને પત્ની એક જ વ્યક્તિ જોડે સાહચર્યનો ઢોંગ કરીને બીજા લોકો જોડે છળ કરતાં હોય છે, પરંતુ હકીકતમાં અનેક વ્યક્તિઓ જોડે સાહચર્યનું જીવન જીવતાં હોય છે. એવી હાલત ગંદી છે પણ સહ્ય છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે બનતું હોય છે તેમ, પતિ અને પત્ની આખી જિંદગી ભેગાં રહેવાની ફરજ સ્વીકારી લીધા પછી એક જ મહિનાને અંતે એકબીજાને ધિક્કારવા લાગે, અલગ થઈ જવા આતુર બની જાય, અને તોયે ભેગાં રહેવાનું ચાલુ રાખે, ત્યારે તેમાંથી અકથ્ય યાતના પરિણમે છે. એવી યાતના લોકોને દારૂડિયા બનાવી દે છે, આપઘાત કરવા પ્રેરે છે, પોતાની અથવા એકબીજાની હત્યા કરી નાખવા, અને પોને ઝેર ખાઈ લેવા અથવા એકબીજાને ઝેર ખવડાવી દેવા પ્રેરે છે," તેણે વધારે ને વધારે ઉત્તેજિત બનતાં અને જાણે કોઈ વચમાં બોલી ઊઠશે એવી બીકે વધારે ને વધારે વેગે બોલતાં કહ્યું. તેની વાત પૂરી થઈ ત્યારે જાણે બેચેનીભરી ચુપકી છવાઈ ગઈ.

"હા, લગ્નજીવનમાં કટોકટીની ઘડીઓ બેશક આવતી હોય છે," એવી ઉત્તેજનાભરી અને અનુચિત વાતચીતનો અંત આણવાની આશાએ વકીલ બોલ્યો.

"લાગે છે કે તમે મને ઓળખી લીધો છે, નહિ?" સફેદ કેશવાળા સજ્જને પૂછ્યું.

"ના, એવી ખુશી મને હજી નથી સાંપડી."

"એમાં બહુ ખુશી થાય એવું નથી. હું પોઝ્‌દનિશેવ, તમે હમણાં જે કટોકટીની ઘડીની વાત કરી એવી ઘડીમાં મેં મારી પત્નીની હત્યા કરી નાખેલી," અમારી સૌની ઉપર વેગીલી નજર ફેરવતો તે બોલ્યો.

કશું બોલવાનું ન સૂઝયું એટલે અમે સૌ ચુપ બેસી રહ્યાં.

"ખેર, કંઈ ફેર નથી પડતો," કહેતાં તેણે વળી પાછો વિચિત્ર અવાજ કર્યો. "પણ હું તમારી માફી માગું છું, હવે તમને વધારે હેરાન નહિ કરું."

"અરે, ના, તમે પણ શું..." વકીલ બોલ્યો, પરંતુ તેને પોતાને જ ખબર નહોતી કે તે શું કહેવા માગતો હતો.

પોઝ્દનિશેવ તેને અવગણતો તરત જ બીજી તરફ ફરીને બેસી ગયો. વકીલ અને ઓરત ગુસપુસ વાતો કરવા લાગ્યાં. હું પોઝ્દનિશેવની બાજુમાં ચુપ બેસી રહ્યો. વાંચવા જેટલું અજવાળું નહોતું એટલે મેં આંખો મીચીને જાણે નીંદરમાં પડી ગયો હોઉં એવો ડોળ કર્યો. બીજું સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં સુધી અમે એવી રીતે મૂંગાં મૂંગાં સફર કરી.

ત્યાં વકીલ અને ઓરત બીજા ડબ્બામાં ચાલ્યાં ગયાં. તેમણે કંડકટર જોડે એવી વ્યવસ્થા કરી લીધેલી. ગુમાસ્તો બાંકડા ઉપર લંબાવીને ઊંઘી ગયો. પોઝ્દનિશેવ એક પછી એક સિગારેટ પીતો ગયો અને ગાડી સ્ટેશને ઊભી રહેલી ત્યારે બનાવેલી ચા પીતો રહ્યો.

મેં આંખો ઉઘાડીને તેની સામે નજર કરી ત્યારે તે અચાનક મને ઉદ્દેશીને ચિડિયલ મક્કમ અવાજે બોલી ઊઠયો:

"હું કોણ છું એની ખબર પડયા પછી હવે તમને મારો સંગાથ કદાચ અણગમતો લાગતો હશે, ખરું ને? એમ હોય તો હું ચાલ્યો જઉં."

"ના, ના, એવું કંઈ નથી."

"તો થોડીક ચા પીશો? પણ બહુ કડક છે," તેણે મારી સારુ ચા રેડતાં કહ્યું.

"વાતો ને બસ વાતો જ... અને નર્યાં જૂઠાણાં," તે બોલ્યો.

"શાની વાત કરો છો?"

"એની એ જ, એ લોકોના પ્રેમની, અને એ પ્રેમ ખરેખર કેવો હોય છે એની. તમે બહુ થાકી ગયા છો?"

"ના, જરાય નહિ."

"તો હું તમને વાત કરું કે એ જ પ્રેમને લીધે મારી કેવી હાલત થઈ ગઈ અને મેં શું કરી નાખ્યું."

"તમને બહુ દુ:ખ ન થાય તો જરૂર કરો."

"મને તો ચુપ રહેવામાં વધારે દુ:ખ થાય છે. ચા પીઓ. બહુ કડક તો નથી ને?"

ચા ખરેખર બીયર જેવી હતી, પણ મેં પી નાખી. એટલામાં કંડક્ટર નીકળ્યો. મારા સંગાથીની અંગારા જેવી આંખો તેને જતો તાકી રહી, અને કંડક્ટર ચાલ્યો ગયો એટલે તેણે પોતાની કથની શરૂ કરી.

૩

"તો હું વાત શરૂ કરું... તમને સાંભળવાનું ખરેખર મન છે ને?"

મેં ફરી વાર મારી ઉત્સુકતા જાહેર કરી. તે એક પળ ચુપ રહ્યો, અને પછી મોં ઉપર હાથ ફેરવીને તેણે શરૂઆત કરી.

"મારે વાત કરવી જ હોય તો આરંભથી કહેવી પડશે, મેં લગ્ન શા માટે કર્યું અને લગ્ન પહેલાં હું કેવો હતો એ બધું જણાવવું પડશે."

"લગ્ન પહેલાં મારી જિંદગી બીજા સૌના જેવી જ હતી, એટલે કે આપણા જેવા લોકોમાં સૌની હોય છે એવી જ હતી. હું જમીનદાર છું, યુનિવર્સિટીની માસ્ટરની ડિગ્રી ધરાવું છું, અને દરબારી હતો. લગ્ન પહેલાં મારી જિંદગી સૌના જેવી જ હતી, એટલે કે હું સ્વચ્છંદી હતો, અને આપણા જેવા બધા લોકોની જેમ એવી જિંદગીને ઉચિત ગણતો હતો. હું મારી જાતને સારો મઝાનો આદમી ગણતો હતો. હું વિલાસી નહોતો, મારી રુચિઓ અધમ નહોતી. મારી ઉંમરના ઘણા આદમીઓ ભોગવિલાસને જ જિંદગીની મુખ્ય બાબત ગણતા, પરંતુ મારું વલણ એવું નહોતું. હું મારી કામવાસનાને કેવળ આરોગ્યને ખાતર જ, ઈજ્જત અને શિષ્ટતાની મર્યાદામાં રહીને સંતોષતો. બચ્ચાં પેદા કરીને નકામી બોજારૂપ બની જાય એવી સ્ત્રીઓથી હું વેગળો રહેતો. લાગણીના બંધનને હું પ્રબળ ન બની જવા દેતો. વાસ્તવમાં બાળકો થયાં હશે અને પ્રબળ લાગણીઓ પણ બંધાઈ હશે, પરંતુ એ બાબતમાં મેં મારું કાળજું કઠણ રાખ્યું હતું. મારા એવા વર્તનને હું ઊંચા નૈતિક ધોરણનું ગણતો અને તેને અંગે અભિમાન પણ ધરાવતો."

તે થંભી ગયો અને વળી તેણે વિચિત્ર અવાજ કર્યો. કોઈ નવો વિચાર મનમાં આવે ત્યારે એવો અવાજ કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું.

"અને સૌથી વધારે ગંદી બાબત એ જ છે," તે બોલી ઊઠયો. "દુરાચાર દૈહિક કૃત્યમાં નથી હોતો, દૈહિક કૃત્યની બાબતમાં દુરાચાર જેવું કશું હોતું જ નથી, ખરો દુરાચાર તો જે સ્ત્રીની જોડે દૈહિક સંબંધ હોય તેને લગતી બધી નૈતિક જવાબદારી ખંખેરી નાખવામાં હોય છે. અને એવી નૈતિક

જવાબદારી ખંખેરી નાખવાની મારી કાબેલિયતને હું મારી મોટી સિદ્ધિ ગણતો હતો. મને યાદ છે કે મારા પ્રેમમાં પડી જઈને પોતાનો દેહ મને અર્પણ કરી દેનારી એક સ્ત્રીને પૈસા આપવાનું હું ભૂલી ગયેલો ત્યારે મારો અંતરાત્મા મને ડંખવા લાગેલો. મેં તેને પૈસા મોકલ્યા અને એ રીતે તેને અંગેની મારી નૈતિક જવાબદારીથી મારી જાતને મુકત કરી લીધી ત્યારે જ મારું મન સ્વસ્થ થયેલું. મારી જોડે સહમત થતા હો એમ માથું ન હલાવો," તે અચાનક બરાડી ઊઠયો. "હું બધું સમજું છું. તમે, તમે, તમે સૌ એકસરખા જ છો, સિવાય કે તમે કાંઈ વિરલ અપવાદ જેવા હો. તમે સારામાં સારા હશો તો હું અગાઉ હતો એવા હશો. અરે, કશો ફેર નથી પડતો. માફ કરજો," તેણે કહ્યું. "મારાથી રહેવાતું નથી, ભયંકર બાબત છે, ભયંકર, ભયંકર!"

"શું ભયંકર છે?" મેં સવાલ કર્યો.

"સ્ત્રીઓ અને તેમની જોડે આપણા સંબંધો અંગે ભૂલની જે ખીણમાં આપણે જીવી રહ્યા છીએ તે. ના, આ બાબતમાં શાંતિથી વાત કરવાનું મારે માટે શકય જ નથી. તેનું કારણ એ નથી કે પેલા સજ્જને કહેલી એવી કટોકટીની ઘડી મારી જિંદગીમાં આવી ગઈ છે. તેનું ખરું કારણ તો એ છે કે એવી ઘડી મારી જિંદગીમાં આવી ત્યારથી મારી આંખો ખૂલી ગઈ છે અને હવે બધી બાબતમાં મને સાવ નિરાળો અર્થ નજરે પડે છે. બધું તદ્દન પલટાઈ ગયું છે, તદ્દન પલટાઈ ગયું છે."

તેણે સિગારેટ સળગાવી, અને ગોઠણ ઉપર કોણીઓ ટેકવીને આગળ નમતાં ફરી શરૂ કર્યું. મને અંધારામાં તેનો ચહેરો

નહોતો દેખાતો, પરંતુ રેલગાડીના દોડતા ડબ્બાની ધણધણાટીને પાર કરીને આવતો તેનો રણકતો ભાવવાહી અવાજ સંભળાઈ રહ્યો હતો.

૪

"હા, મેં જેવી યાતના વેઠી હતી એવી યાતના પછી જ અને એવી યાતનાને પરિણામે જ મને સમજાયું કે અનિષ્ટનાં મૂળ ક્યાં છે અને હાલત કેવી હોવી જોઈએ, પ્રવર્તિત હાલતની તમામ ભયાનકતાઓ મને સમજાઈ ગઈ.

"હવે સાંભળો કે બધું કેવી રીતે તથા ક્યારે શરૂ થઈને પેલી કટોકટીની ઘડીમાં પરિણમ્યું. તેની શરૂઆત મારી જિંદગીના સોળમા વરસ દરમિયાન થઈ. એ વખતે હું શાળામાં ભણતો હતો અને મારો મોટો ભાઈ યુનિવર્સિટીના પહેલા વરસમાં હતો. મારું કૌમાર્ય અખંડિત હતું પરંતુ આપણા સ્તરનાં બધાં કમનસીબ બાળકોની જેમ જ હું પણ નિર્દોષ નહોતો. હું બે વરસથી બીજા છોકરાઓના દુરાચારી પ્રભાવમાં આવી ગયો હતો. ઓરતનો ખ્યાલ, કોઈ ખાસ ઓરતનો નહિ પરંતુ સામાન્ય રૂપમાં ઓરતનો ખ્યાલ, મધુરા લલચામણા કશાક તરીકે ઓરતનો ખ્યાલ, કોઈ પણ ઓરતનો અને નારીના નગ્ન દેહનો ખ્યાલ, મારી ઉપર યાતના વરસાવી રહ્યો હતો. હું ત્રાસ અને વ્યથાનો ભોગ બની ગયો, પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, પરાજિત થઈ ગયો. હું વાસ્તવમાં અને કલ્પનામાં પાપ કરવા લાગ્યો. પરંતુ મેં આખરી કદમ હજુ નહોતું ઉઠાવ્યું. હું પતનના પંથે સરકી રહ્યો હતો પરંતુ મેં

બીજા કોઈના દેહને હજુ હાથ નહોતો અડાડયો. એક વાર મારા ભાઈના બહુ મોજીલા વિદ્યાર્થી દોસ્તે શરાબની મહેફિલ બાદ કહ્યું કે ચાલો 'ત્યાં' જઈએ. ભાઈનો એ દોસ્ત એવા મઝાના આદમીઓમાંનો એક હતો કે જે બીજાઓને દારૂ પીતાં તથા પત્તાં રમતાં શીખવતા હોય છે અને હકીકતમાં પાકા લફંગા હોય છે. એની વાત માનીને અમે ગયા. મારા ભાઈનું કૌમાર્ય પણ અખંડિત હતું, પરંતુ એ રાતે એનું પતન થઈ ગયું. હું પંદર વરસનો છોકરો ભ્રષ્ટ થઈ ગયો, અને શું કરું છું તેની કશી સમજણ વગર જ એક ઓરતને ભ્રષ્ટ કરવામાં ભાગીદાર બન્યો. હું જે કરી રહ્યો હતો તેને મોટેરાંએ કદી ખોટું નહોતું ગણાવ્યું. આજે પણ કોઈ નથી ગણાવતું. તેને ધર્મના આદેશોમાં બેશક ખોટું ગણાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ધર્મના આદેશોની જાણકારી હાંસલ કરવાનું એકમાત્ર કારણ એ હોય છે કે બાઈબલની પરીક્ષા વખતે પાદરીને ખરા જવાબ આપી શકાય. એ કારણને લક્ષમાં રાખતાં પણ એવી જાણકારી બહુ મહત્ત્વની નથી હોતી, વ્યાકરણના સાદા નિયમોની જાણકારી કરતાંયે ઓછી મહત્ત્વની હોય છે.

"જેના અભિપ્રાયોને હું મહત્ત્વના ગણતો હતો એવાં મોટેરાંમાંથી કોઈએ મારાં કૃત્યોને ક્યારેય ખોટાં નહોતાં ગણાવ્યાં. એથી ઊલટું, જે લોકો પ્રત્યે હું આદર ધરાવતો હતો તેમના હોઠેથી મેં એવાં કૃત્યોને વાજબી ગણાવતાં વેણ સાંભળ્યાં હતાં. મને સાંભળવા મળતું કે હું એક વાર એવું કરી નાખું એટલે વલખાટ અને યાતનામાં રાહત મળી જશે. મને એવી વાતો સાંભળવા મળતી અને વાંચવા મળતી. હું મોટેરાંને કહેતાં સાંભળતો કે એવું કરવું તંદુરસ્તી માટે સારું

છે. હું મારા સંગાથીઓને કહેતા સાંભળતો કે એવું કરવું વાજબી છે અને જુવાનીને છાજતું છે. એટલે બધી રીતે જોતાં મને એમાં કશું ખોટું નહોતું લાગતું. બીમારીનું જોખમ? એ સંબંધમાં પૂરી તકેદારી રાખવામાં આવતી હતી. લોકોની તંદુરસ્તી અંગે ફિકરમંદ સરકાર તરફથી જરૂરી પગલાં લેવામાં આવતાં હતાં. વેશ્યાવાડાઓની ઉપર બારીક ધ્યાન રાખવામાં આવતું હતું જેથી નિશાળના છોકરા પૂરી સલામતીથી વિષયસુખ માણી શકે. એવી કામગીરી માટે સરકાર ડૉક્ટરોને પૈસા આપતી હતી. અને એ સ્વાભાવિક જ હતું. બદફેલીને તંદુરસ્તી માટે સારી ગણવામાં આવતી હોવાથી સરકારને મઝાની સ્વચ્છ બદફેલીની સગવડ પૂરી પાડવી પડતી. માતાઓને પોતાના પુત્રો માટે એવી વ્યવસ્થા કરતી મેં જોઈ છે. ખુદ વિજ્ઞાન પણ જુવાનોને વેશ્યાવાડામાં મોકલે છે."

"વિજ્ઞાન?" હું બોલી ઊઠયો.

"ડૉક્ટરો એટલે વિજ્ઞાનીઓ નહિ? વિજ્ઞાનના પુરોહિતો. જુવાનોને તંદુરસ્તી માટે એની જરૂર છે એમ કહીને આપણા જુવાનોને દુરાચારી કોણ બનાવે છે? તેઓ જ. અને પછી તેઓ મોઢાં ગંભીર બનાવીને ચાંદીના રોગના ઇલાજ કરવા લાગે છે!"

"કેમ ન કરે?"

"કારણ કે ચાંદીના રોગના ઇલાજમાં વેડફી નાખવામાં આવતી જહેમતના દસમા ભાગ જેટલી જહેમત બદફેલીને ખતમ કરી નાખવામાં લગાવવામાં આવતી હોત તો ચાંદીનો રોગ ક્યારનો નાબૂદ થઈ ગયો હોત. આપણી જહેમતો

બદફેલીને ખતમ કરી નાખવામાં નહિ પરંતુ તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં, સલામત બનાવવામાં, લગાવવામાં આવે છે. પરંતુ અસલ મુદ્દો એ નથી. અસલ મુદ્દો તો એ છે કે કેવળ મારા સ્તરના જ નહિ પણ ખેડૂતો સમેતના તમામ સ્તરોના જુવાનોના વધારે નહિ તો નેવું ટકા જેટલા જુવાનોની જેમ જ મેં પણ પાપનો પંથ કોઈ ખાસ લલનાના લાવણ્યના અદમ્ય આકર્ષણને લીધે નહોતો લીધો. ના, કોઈ સ્ત્રીએ મને લલચાવીને પતિત નહોતો કર્યો. હું તો જે સમાજમાં રહેતો હતો તેને કારણે પાપના પંથે ગયો, મેં પાપનો માર્ગ લીધો કારણ કે મારી આસપાસના કેટલાક લોકો મારા પાપને તંદુરસ્તી જાળવી રાખવાનું વાજબી પગલું ગણતા હતા, અને બાકીના લોકો તેને જુવાનીમાં મનોરંજનનું સ્વાભાવિક રૂપ ગણતા હતા, અને ક્ષમ્ય ઉપરાંત તદ્દન નિર્દોષ પણ ગણતા હતા. હું પોતે એને પાપ નહોતો ગણતો. મેં તો કેવળ એવી મોજ શરૂ કરી દીધી હતી કે જે મન પણ બહેલાવતી હતી અને મને સાંભળવા મળતું તે મુજબ એક ખાસ ઉંમરની જરૂરિયાત પણ સંતોષતી હતી. મેં અગાઉ જેવી રીતે તમાકુના ધુમાડા કાઢવાનું અને દારૂ પીવાનું શરૂ કરી દીધું હતું એવી જ રીતે મારી કામવાસના સંતોષવાનું શરૂ કરી દીધું. અને છતાં એ પ્રથમ પતનમાં હૈયું હલાવી દે એવું અને અસાધારણ કશુંક હતું. મને યાદ છે કે એ વખતે હજી તો હું ઓરડામાંથી બહાર નીકળું તે પહેલાં જ મારા મનમાં ભારે ગમગીની છવાઈ ગયેલી અને મને રડવાનું મન થયેલું. મારા કૌમાર્યનો ભંગ થઈ ગયો અને સ્ત્રીઓ જોડેનો મારો ખાસ પ્રકારનો સંબંધ સદાને માટે ખતમ થઈ ગયો, એથી મારું હૈયું રડી ઊઠેલું. હા, સ્ત્રીઓ જોડેનો મારો કુદરતી સંબંધ સદાને માટે

ખતમ થઈ ગયો હતો. ત્યાર પછી એ સંબંધ નિર્મળ રહ્યો નહિ અને રહી શકે એમ પણ નહોતો. હું લંપટ બની ગયો. લંપટ બની જવું એટલે દારૂડિયા, તમાકુના બંધાણી, અથવા કેફી ચીજોના બંધાણી જેવી શારીરિક હાલતમાં સરી પડવું. દારૂડિયો, તમાકુનો બંધાણી, અથવા કેફી ચીજોનો બંધાણી જેવી રીતે સાધારણ માણસ જેવો નથી હોતો એવી જ રીતે કેવળ મોજને ખાતર કેટલીય સ્ત્રીઓ જોડે વિષયસુખ ભોગવનારો આદમી સાધારણ માણસ જેવો નથી હોતો. એવો આદમી તો કાયમને માટે વંઠી ગયેલો હોય છે, લંપટ હોય છે. અને દારૂડિયાને તથા કેફી ચીજોના બંધાણીને જેવી રીતે ચહેરા તથા વર્તન ઉપરથી ઓળખી શકાય, એવી જ રીતે લંપટ પણ તરત જ ઓળખાઈ જાય. લંપટ પોતાના દુર્ગુણનો પ્રતિકાર કરી શકે ખરો, તેની સામે લડી શકે ખરો, પરંતુ સ્ત્રીઓની જોડે સરળ તેજોમય નિર્મળ સંબંધ, ભાઈ જેવો સંબંધ, ફરી કદી ન જ અનુભવી શકે. લંપટ આદમી કોઈ પણ યુવાન સ્ત્રીને નીરખવાની તેની રીત ઉપરથી જ તરત છતો થઈ જાય. હું લંપટ બની ગયો, એવો જ રહ્યો છું, અને એ કારણે જ સર્વનાશનો ભોગ બની ગયો."

૫

"એમ જ ચાલતું રહ્યું. હું એવી જિંદગીમાં વધારે ને વધારે ઊંડો ખૂંપતો ગયો અને નિતનવા અનુભવો હાંસલ કરતો રહ્યો. હે ઈશ્વર! મારી પાશવતાની યાદ તાજી થતાં મારું મન ત્રાસી જાય છે. મને યાદ છે કે મારી કહેવાતી નિર્દોષતા પ્રત્યે મારા સાથીઓ કેવા હસતા. ઝળકતી જુવાની!

અફસરો! જાણે પેરિસવાસીઓ! મારા સમેત એ બધા સજ્જનો, ત્રીસેક વરસની ઉંમરના બદફેલો, સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધ વિવિધ પ્રકારનાં સેંકડો અત્યંત ભયાનક પાપ કરનારા દુરાચારીઓ, મને બરાબર યાદ છે. મને યાદ છે કે અમે ત્રીસેકની ઉંમરના બદફેલો નાહીધોઈને અને દાઢી કરીને, સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને, અત્તર લગાવીને, યુનિફોર્મ અને ફ્રોકકોટ ચડાવીને બહુ રૂપાળા બનીને, જાણે વિશુદ્ધતાનાં પ્રતીકો બનીને, કેવી રીતે દીવાનખંડોમાં અને નૃત્યભવનોમાં આંટા મારતા રહેતા.

"જરાક વિચાર કરો કે હાલત કેવી હોવી જોઈએ અને કેવી છે. એવો કોઈ સજ્જન મારી બહેન અથવા પુત્રીને મળવા આવે ત્યારે, એની જિંદગી અંગે હું પૂરી જાણકારી ધરાવનો હોઉં એટલે, મારે એને બાજુ પર લઈ જઈને સ્પષ્ટ ભાવે કહેવું જોઈએ કે 'જો ભાઈ, તારી જિંદગી કેવી છે એની અને તું રાતો ક્યાં કોની જોડે ગાળે છે એની મને ખબર છે. આ જગ્યા તારે માટે નથી. અહીંયાં તો વિશુદ્ધ ને નિર્દોષ બાળાઓ વસે છે.' એમ બનવું જોઈએ. પરંતુ હકીકતમાં એવો કોઈ સજ્જન આવી પહોંચે અને મારી બહેન કે પુત્રીની કમ્મર ફરતે હાથ વીંટાળીને એની જોડે નૃત્ય કરવા લાગે ત્યારે, એ સજ્જન જો માલદાર અને લાગવગવાળો હોય તો સૌ ખુશ થઈ જાય છે. મારી પુત્રીની ઉપર એવું હેત ઢોળનારો એ માણસ કદાચ રાત વેશ્યાવાડામાં ગાળીને પણ આવ્યો હોય! એ માણસ બદનામ હોય અથવા રોગનો ભોગ બનેલો હોય તોયે કશો ફેર નથી પડતો. આજકાલ તો એવા રોગ મટાડી શકાય છે. હું પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોની કેટલીય એવી બાળાઓને ઓળખું છું કે જેને માબાપે ચાંદીના રોગીઓ

જોડે પરણાવી દીધી છે. કેવી અધમ વાત છે! કેવી ધૃણાસ્પદ વાત છે! આવી હલકટતા અને આવાં છળકપટ ઉઘાડાં પડી જાય એવો વખત ચોક્કસ આવવાનો જ!"

તે વળી પાછો વિચિત્ર અવાજો કેટલીય વાર કરીને ચા પીવા લાગ્યો. ચા બહુ જ કડક હતી અને તેમાં ઉમેરવા પાણી હતું જ નહિ. મેં બે કપ ચા પીધેલી તેની અસર વરતાઈ રહી હતી. તેને પણ અસર લાગી જ હશે કારણ કે તે વધારે ને વધારે ઉત્તેજિત બની રહ્યો હતો. તેનો અવાજ વધારે ભાવવાહક અને રણકતો બની ગયો. તે વારંવાર ઊંચોનીચો થતો હતો, ટોપી ઘડીક ઉતારી નાખતો હતો અને ઘડીક પહેરી લેતો હતો, અને અમે અરધા પડછાયામાં બેઠા હતા તેમાં તેના ચહેરા ઉપરના ભાવ વિચિત્ર રીતે પલટાતા રહેતા હતા.

"ત્રીસ વરસની ઉંમર સુધી મારી જિંદગી એવી જ રીતે ચાલતી રહી. લગ્ન કરીને અત્યંત નિર્મળ તથા ઉન્નત કૌટુંબિક જીવનમાં ઠરીઠામ થવાનો મારો ઇરાદો મેં એક પળ પણ તજ્યો નહોતો એટલે હું માફક કન્યાની તપાસ કરતો રહેતો હતો. હું લંપટતાના કીચડમાં આળોટી રહ્યો હતો અને તેની સાથે સાથે જ એવી કન્યા શોધી રહ્યો હતો કે જેનામાં મારી પત્ની બનવાને યોગ્ય વિશુદ્ધતા હોય. મેં ઘણી કન્યાઓને નકારી કાઢી કારણ કે તેઓ મને પૂરતી વિશુદ્ધ ન લાગી. મારી દૃષ્ટિએ મારે યોગ્ય ગણાય એવી એક કન્યા આખરે મને મળી ગઈ. એ પેન્ઝાના એક જમીનદારની બે પુત્રીઓમાંની એક હતી. એનો જમીનદાર પિતા એક જમાનામાં બહુ દોલતમંદ હતો પરંતુ મોટા ભાગની દોલત એણે ગુમાવી દીધી હતી.

"એક વાર અમે આખો દિવસ નૌકાવિહારમાં ગાળીને ચાંદની રાતે ઘેર પાછાં ફરી રહ્યાં હતાં. હું એની બાજુમાં બેઠો બેઠો, તંગ ગરમ સ્વેટરમાં સોહતી એની મનોહર કાયાને અને એનાં વાંકડિયાં જુલફાંને પ્રશંસાભરી નજરે નીરખી રહ્યો હતો. એ વખતે અચાનક જ મારા મનમાં એને પરણવાનો નિર્ધાર થઈ ગયો. હું કલ્પનામાં રાચવા લાગ્યો કે મારા સમગ્ર વિચારો તથા લાગણીઓ અત્યંત ઉન્નત કક્ષાનાં છે અને આ કન્યા તેને બરાબર સમજે છે. હકીકતમાં વાત ફક્ત એટલી જ હતી કે સ્વેટર તથા વાંકડિયાં જુલફાંને લીધે એ બહુ જ સોહામણી લાગતી હતી અને આખો દિવસ એના ગાઢ સંપર્કમાં ગાળ્યા પછી મારા મનમાં વધારે નિકટતા સાધવાની ઉત્સુકતા જાગી હતી.

"સૌંદર્ય શુભ હોય છે એવા ભ્રમમાં કેટલી વિસ્મયકારક પરિપૂર્ણતા હોઈ શકે છે! કોઈ રૂપાળી રમણી નકામો બકવાદ કરતી હોય પરંતુ આપણે સાંભળતા રહીએ અને બકવાદને ચતુરાઈભરી વાતો માની લઈએ. એ તો અધમ વાતો અને આચરણ કરતી હોય પરંતુ આપણને એ બધું મનમોહક લાગે. અને એ બકવાદ કે હલકટ વાતો કરવાને બદલે મઝાની વાતો કરવા લાગે તો આપણને તરત જ ખાતરી થઈ જાય કે આ તો સદ્‌ગુણ તથા શાણપણની દેવી છે.

"હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે આહ્‌લાદની મનોદશામાં હતો. મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ કન્યા નૈતિક પરિપૂર્ણતાના સાક્ષાત રૂપ સમી છે, અને એટલે મારી પત્ની બાનવાને લાયક છે. મેં બીજે દિવસે એના હાથની માગણી કરી.

"પરંતુ દંભની હદ તો જુઓ! કેવળ આપણા સ્તરના જ નહિ પરંતુ નીચલા સ્તરોના લોકોમાંથી પણ, લગ્ન

કરનારા એક હજાર આદમીઓમાં એવો એક પણ આદમી ભાગ્યે જ મળે કે જે હકીકતમાં અગાઉ ઓછામાં ઓછો દસ વાર, અથવા ડોન જુઆનની જેમ કદાચ એકસો કે હજાર વાર, પરણી ન ચૂક્યો હોય. (હા, મેં સાંભળ્યું છે અને જોયું છે કે આ બાબતને નજીવી નહિ પણ મહાન અને ગંભીર ગણનારા યુવાનો આજકાલ હોય છે ખરા. તેમની ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઊતરો! પરંતુ મારા જમાનામાં તો દસ હજારમાંથી એક પણ એવો આદમી નહોતો મળતો.) સૌ આ વાત જાણે છે પણ ન જાણવાનો ઢોંગ કરે છે. બધી નવલકથાઓમાં નાયકની લાગણીઓનું તેમ જ તેને ફરવાના માર્ગે પડતાં પુષ્પોદ્યાનો તથા તળાવડીઓનું વિગતવાર વર્ણન આવે છે, પરંતુ દેખાવડા નાયકના કોઈ તરુણી પ્રત્યેના ઊંડા પ્રેમનું વર્ણન આપતી વેળા તેમાં નાયકનાં અગાઉનાં કૃત્યો વિશે કશું જ નથી જણાવવામાં આવતું—તેણે વેશ્યાવાડામાં, ચાકરડીઓ જોડે, રસોઈયણો જોડે, અને બીજા આદમીઓની પત્નીઓ જોડે ગાળેલા સમયનો કશો ઉલ્લેખ નથી કરવામાં આવતો. અને એવી અશિષ્ટ નવલકથાઓ ક્યારેક લખાય તો જેઓને માટે એવું વાચન તથા એવી જાણકારી સૌથી વધારે જરૂરી ગણાય તેઓને જ, નિર્દોષ તરુણ મહિલાઓને જ, વાંચવા નથી દેવામાં આવતી. શરૂઆતમાં મોટેરાં તરુણ મહિલાઓનાં મનમાં એમ ઠસાવવાની કોશિશ કરે છે કે આપણાં શહેરો તથા ગામોનીયે અરધી જિંદગીને આવરી લેતી બદફેલી જેવું કશું હયાતીમાં છે જ નહિ. આગળ જતાં તેમનાં મન એવા દંભથી તદ્દન ટેવાઈ જાય છે અને તેઓ અંતમાં અંગ્રેજોની જેમ ખરેખર માનવા લાગે છે કે પોતે તો ઉન્નત કક્ષાની નૈતિક દુનિયામાં વસતા અને ઊંચાં નૈતિક ધોરણો ધરાવતા

ઇન્સાનો છે. બિચારી તરુણ મહિલાઓ ખૂબ જ ગંભીરતાથી એમ માની લે છે. મારી અભાગી પત્ની એવી જ એક તરુણ મહિલા હતી. અમારા સગપણના સમય દરમિયાન જ મેં એને મારી ડાયરી બતાવેલી. મારો ઇરાદો એવો હતો કે મારા ભૂતકાળની ઝાંખી એને મળી જાય, જે વાત હું એને જણાવવા ખૂબ આતુર હતો તે વાત તો ઓછામાં ઓછી જાણી જ લે—મારા વિલાસના છેલ્લા કિસ્સાની વાત તો જાણી જ લે. એને એ કિસ્સો વહેલોમોડો બીજા લોકોને મુખેથી સાંભળવા મળવાનો જ હતો, એટલે મને આવશ્યક લાગ્યું કે હું પોતે જ જણાવી દઉં. એને ખબર પડી અને વાત એની સમજણમાં ઊતરી ત્યારે એને થયેલા ત્રાસ, નિરાશા, અને અકળામણની લાગણી મને યાદ છે. મેં જોયું કે એને એ જ ઘડીએ સગપણ તોડી નાખવાની ઇચ્છા થઈ આવેલી. તોડી નાખ્યું હોત તો સારું હતું!"

તેણે બોલવાનું બંધ કરીને વળી પાછો વિચિત્ર અવાજ કર્યો અને ચાનો ઘૂંટડો ભર્યો.

૬

"પણ ના! જે થયું તે જ બહેતર હતું, તે જ બહેતર હતું!" તે બોલી ઊઠયો. "હું તેને જ લાયક હતો! પરંતુ આ તો કથનીથી વેગળી વાત થઈ. હું તો એમ કહેવા માગતો હતો કે માત્ર કમનસીબ કન્યાઓ જ છળનો ભોગ બનતી હોય છે. તેમની માતાઓને, ખાસ કરીને તો પોતાના પતિ

પાસેથી જાણી ચૂકેલી સ્ત્રીઓને, બધી ખબર હોય છે. તેઓ પુરુષોની વિશુદ્ધતામાં નિષ્ઠા હોવાનો ઢોંગ કરે છે, પરંતુ આચરણ એથી ઊલટું જ કરે છે. તેઓ જાણતી હોય છે કે પોતાને માટે તથા પોતાની પુત્રીઓ સારુ પુરુષોને આકર્ષવા માટે કેવું પ્રલોભન આગળ ધરવું.

"માત્ર આપણને પુરુષોને જ ખબર નથી હોતી, આપણે જાણતા નથી હોતા કારણ કે આપણને જાણવાની ઇચ્છા નથી હોતી. સ્ત્રીઓ પૂરી વાકેફ હોય છે કે અત્યંત ઉદાત્ત અને કાવ્યમય પ્રેમ નૈતિક સદ્ગુણોથી નહિ પણ શારીરિક નિકટતાથી, કેશની સજાવટથી, વસ્ત્રોના રંગ અને રૂપથી પ્રેરાતો હોય છે. અમુક સજ્જનનું હૈયું જીતી લેવા તત્પર થઈ ગયેલી કોઈ અનુભવી લલનાને પૂછી જોજો કે એ કયું જોખમ લેશે—એ સજ્જનની હાજરીમાં નિર્દયતા, છળ, અને દુરાચારનોયે આક્ષેપ સહી લેવાનું કે એ સજ્જનની સમક્ષ બદરૂપ કઢંગા પોશાકમાં પેશ થવાનું. એ તો ચોક્કસ પહેલું જોખમ જ પસંદ કરવાની. એને ખબર હોય છે કે આપણે પુરુષો ઉન્નત ઊર્મિઓ વ્યકત કરતી વેળા જૂઠું જ બોલતા હોઈએ છીએ, આપણને કામના તો કાયાની જ હોય છે. એટલે આપણે એનાં તમામ પાપ માફ કરી દેવાના, પરંતુ બદરૂપ કઢંગા રુચિહીન પોશાકની માફી કદી નહિ આપીએ. નખરાળી નાર આ બાબત વિશે સભાન રીતે વાકેફ હોય છે, પરંતુ કોઈ નિર્દોષ તરુણીને એવું જ્ઞાન સહજ હોય છે. જનાવરની જેમ જ એનામાં એવી સહજ વૃત્તિ હોય છે.

"પેલા ધૃણાસ્પદ સ્વેટરો, નિતંબને રૂપાળા બનાવવા સારુ સ્કર્ટના પાછલા ભાગમાં ભરવામાં આવતું રૂ, ઉઘાડા ખભા ને ઉઘાડા હાથ, અને લગભગ ઉઘાડી છાતીનો ખુલાસો

એ હકીકતમાંથી મળે છે. સ્ત્રીઓ, ખાસ કરીને તો પોતાની જાણકારી પુરુષો પાસેથી હાંસલ કરનારી સ્ત્રીઓ, પૂરી વાકેફ હોય છે કે ભવ્ય વિષયો અંગેનાં સંભાષણો તો વાતોના નર્યા ગપાટા જ હોય છે, પુરુષને ખરેખર તો કાયાની જ, અને જે કંઈ કાયાની મોહકતામાં ઉમેરો કરે તેની જ, કામના હોય છે. એટલે સ્ત્રીઓ પુરુષની સમક્ષ એને જ પેશ કરે છે. ઉપલા સ્તરોની જિંદગીને આપણે આપણા સ્વભાવમાં વણાઈ ગયેલા રોજિંદા વલણની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને છતી કરી દેતી વેધક દૃષ્ટિએ નીરખીએ તો આપણને જોવા મળશે કે એ તો ખરેખરો વેશ્યાવાડો જ છે. તમે સહમત નથી? ભલે, તો હું સાબિત કરી આપું છું," તેણે બોલવાનો મોકો આપ્યા વગર કહ્યું. "તમારું કહેવું છે કે આપણા સ્તરની સ્ત્રીઓનાં જીવનધ્યેયો વેશ્યાઓનાં જીવનધ્યેયોથી નિરાળાં હોય છે, પરંતુ હું કહું છું કે તમારી ભૂલ થાય છે, અને તમારી ભૂલ હું સાબિત કરી આપીશ. લોકોનાં જીવનધ્યેયો જુદાં જુદાં હોય, તેમનાં આંતરિક જીવન નિરનિરાળાં હોય, તો તેમનાં જીવનમાં બાહ્ય રૂપો પણ નિરનિરાળાં હોવાં જોઈએ. પરંતુ આપણી નફરત પામનારી કમનસીબ સ્ત્રીઓને જુઓ, અને પછી ખૂબ જ ઊંચા સ્તરની તરુણ મહિલાઓને જુઓ—એ જ ટાપટીપ, એ જ ફૅશનો, એ જ અત્તરો, એ જ ઉઘાડા હાથ, એ જ ઉઘાડા ખભા, એ જ ઉઘાડી છાતીઓ, એ જ કૃત્રિમ રીતે ઉપસાવેલા નિતંબો, હીરામોતી અને મોંઘાં ચળકતાં આભૂષણોની એ જ ઘેલછા, એ જ મનોરંજન—નૃત્ય, સંગીત, ગાન. બન્ને પ્રકારની સ્ત્રીઓ પુરુષોને લલચાવવાની એકસરખી રીતો અજમાવતી હોય છે, જરા જ ફરક નથી હોતો. તેમની વચ્ચે બહુ ચોકસાઈભર્યો

ભેદ પાડવો હોય તો આપણે કહી શકીએ કે ટૂંકા ગાળાની વેશ્યાઓ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે ધૃણા રાખવામાં આવે છે પરંતુ લાંબા ગાળાની વેશ્યાઓ પ્રત્યે આદર ધરાવવામાં આવે છે."

૭

"એટલે હું રૂપાળાં સ્વેટર, વાંકડિયાં જુલફાં, અને નકલી નિતંબોની મોહજાળમાં ફસાઈ ગયો. મને ફસાવી લેવાનું કામ સહેલું હતું કારણ કે મારો ઉછેર ખાસ સંજોગોમાં થયો હતો. જેવી રીતે તાપગૃહમાં કાકડી ઉગાડવામાં આવે છે એવી જ રીતે એ ખાસ સંજોગોમાં તરુણ માનસની અંદર પ્રેમવલણ કેળવવામાં આવે છે. આપણાં પૌષ્ટિક ખાણાંપીણાંનું અતિ વિપુલ પ્રમાણ, અને તેની સાથે સાથે તદ્દન શારીરિક નિષ્ક્રિયતા, એ બન્ને મળીને કામવાસનાને પદ્ધતિસર પ્રદીપ્ત કરે છે. તમને ભલે વિસ્મય થાય કે ન થાય, પરંતુ આ એક હકીકત છે. અગાઉ મને પણ આની ખબર નહોતી, પરંતુ થોડા વખત પહેલાં મને સમજાઈ ગયું અને હવે હું આ વાત બરાબર જાણું છું. એટલે જ, બીજાઓને આ વાત ન સમજાતી જોઈને અને અહીંયાં બેઠેલી પેલી બાઈ જેવી અગડંબગડં વાતો કરતા સાંભળીને હું બેચેન બની જાઉં છું.

"આ વસંત દરમિયાન કેટલાક ખેડૂતો મારા ઘરની નજીક રેલવેના બાંધકામમાં મજૂરી કરી રહ્યા હતા. જુવાન ખેડૂતનો સાધારણ ખોરાક રોટી, જવનું પાણી, અને ડુંગળીનો હોય છે. એટલાથી તેનું શરીર ટકી રહે છે અને તે ખેતીનું આસાન કામ ખંત ને ખુશીથી કરતો રહે છે. પછી તે રેલવેના બાંધકામમાં

મજૂરી કરવા લાગે છે અને રોજ થૂલી તથા એક રતલ માંસ ખાય છે. પરંતુ માંસમાંથી મળતી શકિતને તે પાંચસો કિલોગ્રામ ધાતુ લાદેલી ઠેલણગાડીને દિવસના સોળ સોળ કલાક સુધી ધકેલીને વાપરી નાખે છે. તેને માટે તેનો ખોરાક વાજબી છે. હવે આપણી વાત કરીએ. આપણે દરરોજ બે રતલ માંસ, મરઘી, અને બીજાં પૌષ્ટિક ખાણાંપીણાં પેટમાં પધરાવી દઈએ છીએ— તેમાંથી મળતી શકિતનું આપણે શું કરીએ છીએ? આપણે તેને જાતીય ભોગવિલાસના અતિરેકમાં ખરચી નાખીએ છીએ. એ શકિતને આપણે વાસ્તવમાં વાપરીએ તો બધું હેમખેમ રહે છે કારણ કે સલામતીની કળ ખુલ્લી જ રહે છે. પરંતુ મારી જીવનમાં અવારનવાર બનતું તેમ, સલામતીની કળ બંધ થઈ જાય તો તેના પરિણામે જાતીય ઉત્તેજના થાય, અને એ ઉત્તેજના, આપણી કૃત્રિમ જિંદગીમાંથી ગુજરતી, અતિ પરિષ્કૃત પ્રેમમાં અને ક્યારેક તો વાસનારહિત પ્રેમમાં પણ વ્યક્ત થાય છે. હું પણ બીજા સૌની જેમ પ્રેમમાં પડી ગયો. મારો પ્રેમ તમામ લક્ષણો ધરાવતો હતો—આહ્લાદ, ઉપાસના, કાવ્ય... હકીકતમાં મારો એવો પ્રેમ એક તરફ તો મારી પ્રિયતમાની મા તથા દરજણે અને બીજી તરફ મારા પ્રમાદી જીવનમાં અતિશય ખોરાકે પેદા કર્યો હતો. એક તરફ જો નૌકાવિહાર ન થતો હોત, એની કમ્મર તથા અન્ય સૌંદર્યબિંદુઓને આકર્ષક બનાવે એવાં વસ્ત્રો દરજણે ન સીવ્યાં હોત, મારી ભાવિ પત્ની કઢંગાં કપડાં પહેરીને ઘરમાં બેઠી રહેતી હોત, અને બીજી તરફ જો હું મારી જિંદગી સામાન્ય રીતે જીવતો હોત, કામને માટે જરૂરી હોય એટલો જ ખોરાક ખાવાના સામાન્ય સંજોગોમાં જીવતો હોત, અને મારી

સલામતીની કળ ખુલ્લી હોત—એ વખતે બંધ હતી—તો હું પ્રેમમાં પડયો જ ન હોત, અને ત્યાર પછી જે બધું બની ગયું તેમાંથી કશું જ ન બન્યું હોત."

૮

"પરંતુ દરેક બાબતનો સુયોગ થઈ ગયો: મારી શારીરિક હાલત, એની ટાપટીપ, અને નૌકાવિહાર. અગાઉ વીશ વાર મેળ નહોતો જામ્યો, પરંતુ આ વખતે બરાબર મેળ જામી ગયો. જાણે ફાંસલામાં સપડાઈ જવાય એવી રીતે. હું મશ્કરી નથી કરતો. આપણા જમાનામાં લગ્નો ફાંસલાની જેમ પહેલેથી ગોઠવી રાખવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક વાત કેવી હોય છે? છોકરી મોટી થાય એટલે એને પરણાવી દેવી જોઈએ. છોકરી બદસૂરત ન હોય અને લગ્નની મંછા ધરાવતા પુરુષો મોજૂદ હોય તો બાબત સાવ સાદી લાગે. પુરાણા જમાનામાં એમ જ થતું. છોકરી મોટી થઈ જાય એટલે માબાપ એને માટે વર ગોતી કાઢે. અગાઉ એમ જ થતું હતું અને હજી ઘણી પ્રજાઓમાં એમ જ થાય છે—ચીની પ્રજામાં, હિંદુસ્તાનીઓમાં, મુસલમાનોમાં, અને આપણા દેશના ખેડૂતોમાં. જગતના ઓછામાં ઓછા નવાણું ટકા લોકોમાં એમ જ થાય છે. પરંતુ એક ટકા જેટલા લોકોએ, આપણા જેવા બદફેલ માણસોએ, નક્કી કરી લીધું કે એ રીત ખોટી છે, અને નવી પદ્ધતિ ઘડી કાઢી. નવી પદ્ધતિ કેવી છે? કન્યાઓને હારબંધ બેસાડવામાં આવે અને પુરુષો જાણે મેળામાં આંટા મારતા હોય એમ કન્યાઓની સામે આંટા

મારતા પસંદગી કરે. કન્યાઓ બેઠી બેઠી, મોટેથી બોલવાની હિંમતના અભાવે મનમાં બોલતી હોય: 'મને પસંદ કરી લો, મને જ! પેલીને નહિ પણ મને! આમ જુઓ, મારા ખભાને... બીજા... અવયવો... કેવા સુંદર છે!' આપણે પુરુષો કન્યાઓને તાકતા તાકતા આંટા મારીએ, અને આપણા માનમાં રજૂ કરવામાં આવતો એવો તમાશો જોઈને મનમાં બહુ હરખાઈએ. આપણે તાકતા રહીએ અને જરાક બેપરવા બન્યા કે તરત ફાંસલો બંધ થઈ જાય! આપણે સપડાઈ જઈએ!"

"તો બીજી કઈ રીત હોઈ શકે?" મેં સવાલ કર્યો. "પુરુષને બદલે સ્ત્રી હાથની માગણી કરે તો તમને ગમે?"

"બીજી કોઈ રીતની તો મને ખબર નથી, પરંતુ સમાનતા રાખવી હોય તો ખરી સમાનતા હોવી જોઈએ. માબાપ ગોઠવણ કરે તેમાં જો માનહાનિ લાગતી હોય તો આવી રીતમાં એથી હજાર ગણી માનહાનિ છે. પ્રથમ બાબતમાં અધિકારો અને શક્યતાઓ કંઈ નહિ તો એકસરખાં હોય છે, જ્યારે બીજી બાબતમાં સ્ત્રી કાં તો બજારમાં વેચાયેલ ગુલામ હોય છે અથવા ફાંસલામાં ગોઠવવામાં આવેલી લાલચ હોય છે. પરંતુ કોઈ કન્યાની માતાને અથવા ખુદ કન્યાને ખરી વાત કહી જુઓ કે તમારા મનમાં એકમાત્ર ખ્યાલ વર હાંસલ કરી લેવાનો છે. હે ભગવાન! કેવું ભયંકર અપમાન! એ હકીકતમાં તો એમ જ કરતી હોય છે, એને કરવાનું બીજું કશું હોતું જ નથી. બિચારી તરુણ અને નિર્દોષ કન્યાઓને એમ કરતી જોઈને ક્યારેક મનમાં ભયંકર ત્રાસની લાગણી થાય છે. વળી એ બધું ખુલ્લંખુલ્લા કરવામાં આવતું હોય તો તો ઠીક, પરંતુ એ તો છાનુંછપનું થાય છે. 'વાહ!

જાતિઓની ઉત્પત્તિ, ખરું? કેવી મઝાની વાત! મારી લિઝાને ચિત્રકલા બહુ જ ગમે! તમે પણ પ્રદર્શનમાં જવાના છો? કેટલું બધું જાણવાનું મળે! અને હિમગાડીની સહેલ, નાટક... અને સંગીતના કાર્યક્રમો? સરસ! મારી લિઝા તો સંગીત પાછળ ઘેલી છે. તમે તમારા ખ્યાલો એને જણાવો તો? અને નૌકાવિહાર!..' પરંતુ બધો વખત મનમાં એક જ ખ્યાલ રમતો હોય: 'મને લો, કે મારી લિઝાને લો! ના, મને જ લો! અજમાયશને ખાતર!' ઊફ! ભયાનકતા! જૂઠાણાં!" કહેતાં ચાનો છેલ્લો ઘૂંટડો ભરીને તે કપરકાબી બાજુએ મૂકવા લાગ્યો.

૯

"તમે કદાચ જાણતા જ હશો," તે ચાની ભૂકી અને ખાંડ થેલામાં મૂકતો ફરી બોલવા લાગ્યો, "આ બધી બાબતોનું મૂળ તો આખા જગતને હેરાન પરેશાન કરી મૂકતા સ્ત્રીના વર્ચસ્વમાં છે."

"સ્ત્રીનું વર્ચસ્વ? એ વળી શું? કાનૂન તો પુરુષની તરફેણમાં છે," મેં કહ્યું.

"હા, હા, આખો મુદ્દો એ જ છે," તે વચમાં બોલી ઊઠયો, "મારે તમને એ જ કહેવું હતું. સ્ત્રી નામોશીને સૌથી નીચલે પગથિયે પડી હોવા છતાં તેના વર્ચસ્વની અસાધારણ પરિઘટનાનો ખુલાસો એ હકીકતમાંથી જ મળે છે. એક બાબત બીજીના બદલા જેવી છે. સ્ત્રીઓનું પણ યહૂદીઓ

જેવું જ છે. યહૂદીઓને વેઠવા પડતા જુલમનો બદલો તેઓ પોતાની દોલતના સામર્થ્યમાંથી મેળવી લે છે. તેઓ કહે છે: 'તો તમારી મુરાદ એવી છે કે અમે ફકત વેપારીઓ જ બની રહીએ, એથી જરાય આગળ ન વધીએ, ખરું ને? બહુ સારું, તો અમે વેપારીઓ તરીકે જ તમારી ઉપર સત્તા જમાવી દઈશું, જોઈ લેજો!' સ્ત્રીઓ પણ એમ જ કહે છે: 'તો તમારી મુરાદ એવી છે કે અમે કેવળ તમારા વિષયસુખનું સાધન જ બની રહીએ, એથી જરાય આગળ ન વધીએ, ખરું ને? બહુ સારું, તમારા વિષયસુખના સાધન તરીકે જ અમે તમને ગુલામ બનાવી દઈશું, જોઈ લેજો!' સ્ત્રીઓના અધિકારોનો અભાવ એ બાબતમાં વ્યકત નથી થતો કે તેમને મત આપવાનો અથવા ન્યાયાધીશ બનવાનો અધિકાર નથી. એવી કામગીરીઓની છૂટમાં તો અધિકાર જેવું કશું છે જ નહિ. તેમના અધિકારોનો અભાવ ખરું જોતાં તો એ બાબતમાં વ્યકત થાય છે કે તેઓ જાતીય જીવનમાં પુરુષો જોડે સમાનતા નથી ધરાવતી, સ્ત્રી પોતાની કાયા પોતાની મરજી મુજબ કોઈ પુરુષને અર્પણ નથી કરી શકતી, અથવા અર્પણ કરી દેવાનો ઇનકાર નથી કરી શકતી, તેને પુરુષને હાથે પસંદ થવાને બદલે પોતાને મનગમતો પુરુષ ખુદ પસંદ કરી લેવાનો અધિકાર નથી.

"તમે કહેશો કે આ તો ભયંકર વાત છે. ભલે. તો પછી પુરુષને પણ એવો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. હાલ પુરુષને એક અધિકાર છે અને સ્ત્રીને નથી. એટલે એ અધિકારની ખોટ તે પુરુષની કામુકતાને રમાડીને પૂરી કરી દે છે, પુરુષના પસંદગીના અધિકારને કેવળ ઔપચારિક વિધિમાં પલટાવી નાખે એટલી હદ સુધી તેની કામુકતાને રમાડીને સ્ત્રી તેને

ગુલામીમાં જકડી લે છે. હકીકતમાં પસંદગી તો સ્ત્રી જ કરે છે. પોતાનો હેતુ સર કરવાની રીત એક વાર તેના હાથમાં આવી ગઈ એટલે પછી તેનો લાભ ઉઠાવીને તે તમામ લોકોની ઉપર પોતાની ભયાનક સત્તા જમાવી દે છે."

"એવી ભયાનક સત્તા તમને ક્યાં દેખાય છે?" મેં પૂછ્યું.

"ક્યાં? દરેક વસ્તુમાં, દરેક ઠેકાણે. કોઈ પણ મોટા શહેરની દુકાનમાં જઈને જુઓ. તેમાં પ્રદર્શિત વસ્તુઓની બનાવટમાં લાખો હાથની—અગણિત હાથની—મહેનત રેડાયેલી હોય છે. પરંતુ જરાક ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કરજો. નેવું ટકા દુકાનોમાં તમને પુરુષના ઉપયોગની કોઈ ચીજ જોવા મળશે? જીવનમાં વૈભવની તમામ ચીજોની માગણી અને ઉપયોગ સ્ત્રીઓ જ કરે છે. કારખાનાંનો હિસાબ લગાવો. ભારે મોટા ભાગનાં કારખાનાંમાં નકામાં ઘરેણાં, ગાડીઓ, રાચરચીલું, અને સ્ત્રીઓના ઉપયોગની નાનીમોટી ચીજો બનાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓના તરંગોને સંતોષવા માટે લાખો ઇન્સાનો, ગુલામોની અનેક પેઢીઓ, કારખાનાની નિષ્ઠુર મહેનતમાં પોતાની કાયાઓને ઘસી નાખે છે. સ્ત્રીઓ મહારાણીઓની જેમ માનવજાતિના નેવું ટકા હિસ્સાને ગુલામો જેવી આકરી મહેનત કરાવે છે. અને તેનું કારણ ફક્ત એટલું જ છે કે તેમને નામોશીનો ભોગ બનાવવામાં આવી છે, તેમને પુરુષોની જોડે સમાન અધિકારો નથી આપવામાં આવ્યા. એટલે તેઓ આપણી કામુકતાને રમાડીને વેર વાળે છે, આપણને ફાંસલામાં સપડાવીને વેર વાળે છે. હા, આ બધું એ કારણે જ છે. સ્ત્રીઓએ પુરુષની કામુકતાને રમાડવામાં એટલી કાબેલિયત હાંસલ કરી લીધી છે કે પુરુષો સ્ત્રીઓની

હાજરીમાં પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી નથી શકતા. કોઈ પણ પુરુષ સ્ત્રીના સાંનિધ્યમાં આવે કે તરત જ જાણે કેફ ચડયો હોય એમ મૂઢ બની જાય છે. અગાઉ નૃત્યના પોશાકમાં સજ્જ કોઈ નારીને જોઈને મને સંકોચ અને અકળામણ થતાં; પરંતુ હવે હું ત્રાસ પામું છું, મને તેનામાં લોકોની ઉપર ત્રાટકતું કશુંક જોખમ અને કશુંક ગેરકાનૂની નજરે પડે છે, મારા મનમાં મદદના પોકાર પાડવાની વૃત્તિ જાગે છે, મને પોલીસને બોલાવવાનું અને માગણી કરવાનું મન થાય છે કે એ જોખમને પકડીને કારાગારમાં પૂરી દેવામાં આવે."

"તમે હસો છો?" તે મારી સામે ઘૂરકી ઊઠયો. "આમાં હસવા જેવું કશું જ નથી. મને ખાતરી છે કે એવો વખત જરૂર આવશે, કદાચ જલદી આવી જશે, જ્યારે લોકો આ વાત સમજી જશે, અને ત્યારે લોકોને હેરત થશે કે કામવાસનાને ઉત્તેજિત કરવાના સાફ ઈરાદે નારીની કાયાને શણગારવા જેવી શાંતિનો ભંગ કરનારી બાબતની છૂટ આપતો સમાજ ખરેખર અસ્તિત્વમાં રહ્યો હોય. અરે, આ તો જાણે પુરુષોના માર્ગમાં ફાંસલા ગોઠવવામાં આવતા હોય એવી વાત છે. એથીયે બદતર છે! જુગારની બંધી છે, તો પછી સ્ત્રીઓને પુરુષની વાસનાઓને ઉત્તેજવાને ઈરાદે વેશ્યા જેવા શણગાર સજવાની બંધી કેમ નથી? એમાં તો હજાર ગણું વધારે જોખમ સમાયેલું છે!"

"તો મને એવી રીતે સપડાવી લેવામાં આવ્યો. લોકોમાં કહેવાય છે તેમ હું 'પ્રેમમાં' પડી ગયો. હું એને પરિપૂર્ણતાની પરાકાષ્ઠા સમી ગણતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ સગપણના સમય દરમિયાન મને પોતાને પણ પરિપૂર્ણતાની પરાકાષ્ઠા સમો ગણતો હતો. એવો હરામખોર તો ક્યાંય હોય જ નહિ કે જે અમુક દૃષ્ટિએ પોતાનાથી બદતર હરામખોર ગોતી કાઢીને એ હકીકતના આધારે ગર્વ તથા ખુશીની લાગણી ન અનુભવતો હોય. મારું પણ એવું જ હતું: હું ધનદોલતને ખાતર નહોતો પરણી રહ્યો. મારા મોટા ભાગના પરિચિતો કાં તો ધનદોલતને ખાતર અથવા લાગવગવાળા સંબંધો મેળવવાને ખાતર શાદી કરતા, પરંતુ મારા મનમાં લાલસાનો હેતુ મુદ્દલ નહોતો. હું અમીર હતો અને મારી મંગેતર ગરીબ હતી. એ થઈ એક વાત. વળી બીજા પુરુષો અનેક સ્ત્રીઓ જોડે વિષયસુખ માણવાની પુરાણી જિંદગી ચાલુ રાખવાનો ઇરાદો પરણતી વેળા પણ કાયમ રાખતા, પરંતુ મેં તો લગ્ન પછી એકમાત્ર મારી પત્ની જોડે જ દેહસંબંધ રાખવાનો પાકો નિર્ધાર કરી લીધો હતો, અને એથી હું અકથ્ય ગર્વની લાગણી અનુભવતો હતો. હા, હું ધૃણાસ્પદ ડુક્કર જેવો હતો પરંતુ મારી જાતને સંત માનતો હતો.

"મારા સગપણનો ગાળો બહુ લાંબો નહોતો. એ સમયને યાદ કરતી વેળા મારું મોં અચૂક શરમથી લાલ થઈ જાય છે. આપણે ધારી લઈએ છીએ કે એ સમય દૈહિક પ્રેમનો નહિ પણ આત્માના પ્રેમનો હોય છે. પરંતુ એ જો આત્માનો પ્રેમ હોય, આત્માનું મિલન હોય, તો શબ્દોમાં, વાતોમાં,

ચર્ચાઓમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ. પરંતુ હકીકત એવી નહોતી. જ્યારે જ્યારે અમે એકલાં પડી જતાં ત્યારે વાત કરવાનું મુશ્કેલ બની જતું, તેમાં ભારે જહેમત કરવી પડતી. શું બોલવું એ નક્કી કરવામાં મને બહુ વખત લાગતો. એટલું બોલી નાખ્યા પછી હું ચુપ થઈ જતો અને નવું શું બોલવું તેનો વિચાર કરવા લાગતો. વાત કરવાનું કશું હતું જ નહિ. ભાવિ સહજીવન વિશે, યોજનાઓ અને ગોઠવણો વિશે, જેટલી વાતો થઈ શકે એટલી બધીયે થઈ ચૂકી હતી. બીજી શી વાતો કરવાની હોય? અમે જનાવરો હોત તો અમને ખબર હોત કે વાતોની અપેક્ષા જ નથી. પરંતુ અમે ઇન્સાનો હતાં એટલે વાતોની અપેક્ષા હતી, પરંતુ વાત કરવાનું કશું જ નહોતું કારણ કે અમારાં મનમાં રમતા ખ્યાલો વાતચીતનો વિષય બની શકે એવા નહોતા. અને વળી નફરત પેદા કરે પરંપરા: ચોકલેટ, પેટમાં મીઠાઈઓ ઠાંસવી, શાદીની ઘૃણાસ્પદ તૈયારીઓ, ઘર સજાવવું, શયનખંડ અને શય્યાની સજાવટ, કપડાંલત્તાંની ગોઠવણ, વગેરે. તમે સમજી શકશો કે પેલા વૃદ્ધ માણસે જેનું સમર્થન કરેલું એ પિતૃશાસન પદ્ધતિમાં પહેરામણી, શયનખંડની સજાવટ, પીંછાંનાં ગાદલાં, એ તમામ તો રહસ્ય જોડે સંકળાયેલી બાબતો હતી. પરંતુ હાલ જ્યારે લગ્નની તૈયારી કરનારા દસ આદમીઓમાંથી ભાગ્યે જ એકાદ આદમી રહસ્યમાં માનતો હોય છે અથવા એટલુંયે માનતો હોય છે કે પોતે જે કરી રહ્યો છે તેની જોડે કશીક જવાબદારીઓ સંકળાયેલી છે, હાલ જ્યારે એકસો આદમીઓમાંથી ભાગ્યે જ એકાદ આદમી એવો મળે છે કે જે લગ્ન પહેલાં વાસ્તવમાં પરણી ન ચૂક્યો હોય, અને જ્યારે પચાસ આદમીઓમાંથી ભાગ્યે જ એકાદ આદમી

એવો હોય છે કે જે પહેલો મોકો મળતાં જ પત્ની જોડે છળકપટ કરવાની મુરાદ ન રાખતો હોય, હાલ જ્યારે લગ્ન કરનારાઓમાંથી મોટા ભાગના પુરુષો દેવળની વિધિને તો અમુક ઓરતની ઉપર માલિકીહક હાંસલ કરવા માટે માની લેવાની એક શરત જ ગણતા હોય છે—જ્યારે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીએ ત્યારે આવી બધી તૈયારીઓનો ખોફનાક મર્મ સાફ સમજાઈ જાય છે. એ તૈયારીઓ જાણે સાધન મટીને સાધ્ય બની જાય છે, જાણે એક જાતનું વેચાણ બની જાય છે: એક નિર્દોષ કન્યા એક બદફેલ પુરુષના હાથમાં વેચી દેવામાં આવે છે, અને એવા સોદાની ઉપર યોગ્ય વિધિઓની મહોર મારી દેવામાં આવે છે."

૧૧

"સૌની શાદી એવી રીતે થાય છે, મારી પણ એવી જ રીતે થઈ ગઈ, અને હું બહુ ગવાતી મધુરજનીની મોજ માણવા રવાના થઈ ગયો. નામ જ કેવું બીભત્સ છે!" તે ખારથી બબડયો. "એક વાર હું પેરિસમાં વિકૃત જીવોના તરેહવાર નમૂનાઓનું પ્રદર્શન જોવા ગયો હતો. એમાં એક ઓરતને દાઢી હતી અને એક કૂતરાને અર્ધું અંગ માછલીનું હતું. પછી ખબર પડી કે દાઢીવાળી ઓરત તો ઓરત હતી જ નહિ. પુરુષને સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરાવીને બેસાડી દેવામાં આવ્યો હતો. કૂતરાને અર્ધે અંગે જળચર સીલની ખાલ સીવી લઈને તેને હોજમાં તરાવવામાં આવતો હતો. પ્રદર્શનમાં રસ પડે એવું કશું જ નહોતું, પણ હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે પ્રદર્શનની જાહેરાત કરનારો આદમી મારી તરફ આંગળી

ચીંધીને પોકારવા લાગ્યો: 'આ સજ્જનને પૂછી જુઓ કે પ્રદર્શન જોવા જેવું છે કે નહિ. જલદી ટિકિટ લઈ લો! જલદી ટિકિટ લઈ લો! એક ટિકિટનો ફક્ત એક જ ફ્રાંક!' એમાં જોવા જેવું કંઈ નથી એમ કહેતાં મને શરમ આવી, અને જાહેરાત કરનારા આદમીએ પણ એવી જ ધારણા રાખેલી. મને લાગે છે કે મધુરજનીના ઘૃણાજનક અનુભવમાંથી ગુજરનારાઓની બાબતમાં પણ એમ જ બનતું હોય છે, બીજા લોકોનો ભ્રમ ભાંગવામાં તેમને શરમ આવતી હોય છે. મેં પણ બીજા લોકોનો ભ્રમ ભાંગવાનું ટાળ્યું, પરંતુ સચ્ચાઈને છુપાવી રાખવાનું કશું કારણ હવે મને નથી દેખાતું. મધુરજની દરમિયાન મને અકળામણ, શરમ, ઘૃણા, તેમ જ દીનતાની લાગણી થતી રહી, અને બેહદ કંટાળો આવ્યો, અસહ્ય કંટાળો આવ્યો. મેં સિગારેટ પીવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે મારી હાલત જેવી થઈ ગયેલી તેને લગભગ મળતી હાલત મધુરજનીમાં થઈ. સિગારેટના દમ ખેંચતાં મને ઊબકા આવ્યા, પણ મોંમાં ભરાઈ ગયેલી ઊલટી પાછી ગળી જઈને મેં જાણે મઝા આવતી હોય એવો ઢોંગ કર્યો. તમાકુ પીવામાં જો ક્યારેય મઝા આવતી હોય તો શરૂઆત કર્યા પછી અમુક સમયે આવે. આ દુર્ગુણનું પણ એવું જ છે."

"દુર્ગુણ?" હું બોલી ઊઠયો. "પણ તમે વાત તો માણસની તદ્દન કુદરતી વૃત્તિની કરી રહ્યા છો."

"કુદરતી?" તેણે કહ્યું. "કુદરતી? ના, મેં એથી ઊલટો જ સાર તારવ્યો છે—આ તો કુદરતની વિરુદ્ધ છે, તદ્દન બિનકુદરતી છે. બાળકોને પૂછો. નિર્દોષ બાળાઓને પૂછો. મારી બહેન બહુ નાની હતી ત્યારે એણે એનાથી બમણી ઉંમરના એક બદફેલ આદમી જોડે શાદી કરી લીધી. મને